

KARADENİZ ARAŞTIRMALARI

BALKAN, KAFKAS, DOĞU AVRUPA VE ANADOLU İNCELEMELERİ DERGİSİ

KaraM
Yaz 2015 • Sayı 46

Karadeniz Araştırmaları
Journal of the Black Sea Studies

Karam Yayınıdır
Cilt/Volume 12 Sayı/Number 46
Yaz/ Summer 2015 ISSN 1304-6918

Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Owner and Managing Editor

Bilgehan Atsız GÖKDAĞ

Editörler/Editors

Osman KARATAY - M. Seyfettin EROL

Yazı işleri / Secretariat

Umut ÜREN

Tasarım/ Design

Ali BALCI

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Bernt Brendemoen (Oslo Üni.)
Prof. Dr. Haydar Çakmak (Gazi Üni.)
Prof. Dr. Necati Demir (Gazi Üni.)
Prof. Dr. Peter Golden (Rutgers Üni.)
Prof. Dr. Sadettin Gömeç (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Hakan Kırımlı (Bilkent Üni.)
Dr. Yuri Kochubey (NAS of Ukraine)
Prof. Dr. Mihai Maxim (D.Kantemir Kültür Mrk.)
Prof Dr. David Mcdonald (Uni. of Wisconsin)
Prof. Dr. Hikmet Öksüz (KTÜ)
Prof. Dr. Mehmet Öz (Hacettepe Üni.)
Prof. Dr. Yücel Öztürk (Sakarya Üni.)
Prof. Dr. Dan D.Y. Shapira (Bar-Ilan Üni.)
Doç. Dr. Feridun Tekin (Giresun Üni.)
Prof. Dr. Uli Schamiloğlu (Uni. of Wisconsin)
Prof. Dr. Mualla Uydu Yücel (İstanbul Üni.)
Prof. Dr. İliya V. Zaitsev (Moskova Devlet Üni.)

İdare Merkezi / Adress

Hoşdere Cad. 179/6
06690 Çankaya / ANKARA
Tel: 0536 760 55 42
www.karam.org.tr
karadenizarastirmalari@gmail.com

Yayın Türü / Types of Periodicals

3 aylık, uluslararası / quarterly, international

Baskı / Printed by

Vizyon Kirtasiye Ofset Matbaa
(Fatih Cad. 198/A Keçiören/ANKARA Tel: 312.380 05 11)

Basım Yeri ve Tarihi / Issue Location and Date

ANKARA/Haziran (June) 2015

İçindekiler/ Contents

- 1-22 Is It End of a Dream? Reassessing The NATO Enlargement Policy toward the Black Sea and Caucasus Regions - *Bir Rüyanın Sonu mu? NATO'nun Karadeniz ve Kafkaslardaki Genişlemesinin Yeniden Değerlendirilmesi*
Sertif DEMİR
- 23-48 Soğuk Savaş Sonrası Hazar'ın Statüsü ve Sınırlandırma Sorunu: Kıyıda Devletlerin Yaklaşımları Açısından Analizi - *The Issue of the Status of the Caspian Sea in Post-Cold War Terms: Analysis of the Approaches of the Coastal States*
Aidarbek AMİRBEK
- 49-60 Rusya Federasyonu'nda Irkçı Tutumlar ve Irkçılık – *Racist Attitudes and Racism in the Russian Federation*
Merve Suna ÖZEL
- 61-77 Rusya Federasyonu'nda Azınlık Politikaları ve Kırım Tatarları - *Minority Policies in the Russian Federation and the Crimean Tatars*
Ceren GÜRSELER
- 79-97 Rusya Federasyonu'nunda İşsizliğin Özellikleri ve Mücadele Yolları - *Characteristics of Unemployment in the Russian Federation and Methods for Solution*
Akif ABDULLAH - Taira HUSEYİNOVA- Semih AKTUĞ
- 99-117 II. Gazi Giray Han'ın (Bin Devlet Giray Han) Leh Kralı III. Zigmunt'a Yazdığı Şubat 1592 Tarihli Bitik - *The Letter Sent by Gazi Giray Khan The Second (Son of Devlet Giray Khan) to the Polish King Sigismund the Third in 1592*
Mehmet ARPACI
- 119-136 1787-1792 Osmanlı-Rus Harplerinde Kılburun, Özi Nehri ve Hocabey Muharebeleri – *The Battles in Kilburn, the River of Ocakov and Odessa during the Turco-Russian War of 1787-1792*
Cengiz FEDAKÂR
- 137-152 Berlin Kongresi'nden Yakova'da Katline Kadar Müşir Mehmed Ali Paşa (Haziran-Eylül 1878) - *Marshall Mehmed Ali Pasha from the Congres of Berlin to his Killing in Djakovica (June- September 1878)*
Hasip SAYGILI
- 153-179 Ahıska'da Son Osmanlı İdaresi (1918) - *The Last Ottoman Administration in Akhalsikhe (1918)*
Mustafa SARI
- 181-208 Tam Liberalizasyon Sıralaması Bağlamında Türkiye Örneği – *The Turkish Case in Terms of Sequencing Full Liberalisation*
Ayça SARIALİOĞLU HAYALİ

Kitap Değerlendirme / Book Review

- 209-212 *Yücel Öztürk, Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*
Fırat YAŞA
- 213-218 *Gökhan Koçer, Menekşe Renkli Deniz: Türkiye'nin Karadeniz Politikası*
Gül SARIKAYA
- 219-220 *Tufik Burnazović, Svemu dođe kraj*
Darel KAPETANOVIĆ
- 221-228 Yayın İlkeleri/ Editorial Principles

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD*

Prof. Dr. Ali AKAR	Muğla Üniversitesi
Doç. Dr. Ercan ALKAYA	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Ali Berat ALPTEKİN	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Semra AYYILMAZ	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. İrfan ÇAĞLAR	Hitit Üniversitesi
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Tülin DURUKAN	Kırıkkale Üniversitesi
Prof. Dr. Ali DUYSMAZ	Balıkesir Üniversitesi
Prof. Dr. A. Bican ERCİLASUN	Gazi Üniversitesi
Doç. Dr. Ruhi ERSOY	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Harun GÜNGÖR	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Atilla JORMA	University of Turku
Doç. Dr. Şenol KANTARCI	Akdeniz Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Barış METİN	Uşak Üniversitesi
Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN	Erciyes Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Mahmut SARIKAYA	Ahi Evran Üniversitesi
Prof. Dr. Seyit SERTÇELİK	Ankara Üniversitesi/ TBMM
Prof. Dr. Cemalettin TAŞKIRAN	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. A. Nezih TURAN	Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Kemal ÜÇÜNCÜ	Karadeniz Üniversitesi

BU SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES OF THIS ISSUE

Yrd. Doç. Dr. Elnur Ağayev	Lefke Avrupa Üniversitesi
Dr. Aidarbek Amirbek	H. Ahmet Yesevi Üniversitesi
Doç. Dr. Ali Arslan	Mersin Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Abdürrahim Aydın	İnönü Üniversitesi
Dr. Ömer Bıyık	Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Muvaffak Duranlı	Ege Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Muharrem Ekşi	Kırklareli Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Lokman Erdemir	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Seyfettin Erol	Gazi Üniversitesi
Doç. Dr. Toğrul İsmayıl	TOBB Üniversitesi
Doç. Dr. İlyas Kemaloğlu	Mimar Sinan G. S. Üniversitesi
Prof. Dr. Hakan Kırımlı	Bilkent Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Bayram Nazır	Gümüşhane Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Okur	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Güner Özkan	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Erjada Progonati	Hitit Üniversitesi
Prof. Dr. Haluk Selvi	Sakarya Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Muhammet Şen	Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Süleyman Sırrı Terzioğlu	Gediz Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Göktürk Tüysüzoğlu	Giresun Üniversitesi

Dergimizi Tarayan Veritabanları / Scanned by Databases

ASOS, CEEOL, DOAJ, EBSCO, Index Copernicus, Index Islamicus, MLA International Bibliography, International Medieval Bibliography, ProQuest, Serials Solutions, TÜBİTAK-ULAKBİM, Ulrich's periodicals directory, CNKI, InfoBase

* Soyadına göre alfabetik sıralama yapılmıştır.

IS END OF A DREAM? REASSESSING THE NATO ENLARGEMENT POLICY TOWARD THE BLACK SEA AND CAUCASUS REGIONS*

Sertif DEMİR**

ABSTRACT

Since the breakaway of USSR Ukraine and three Caucuses states (Georgia, Azerbaijan and Armenia) has, despite different will, still been endeavoring to acquire the NATO membership. Various factors have played significant role at the delay of those countries' attainment of NATO membership. In a summary, Russian strong counter-stance; the reluctance of, except the US, other major NATO members attitude toward enlarging NATO beyond Eastern Europe borders; instabilities in the region aroused from ethnic, religious and cultural conflicts; the partial change at the Washington Policy toward region and, the lack of internal consolidated national efforts at candidate states have adversely influenced the NATO enlargement at Black Sea and Caucuses; Although the dream of being NATO membership for those countries has not made happen so far, they must maintain their aspiration toward NATO for the regional and country level security.

Keywords: NATO Enlargement, Azerbaijan, Georgia, Ukraine, Armenia, Caucuses, Black Sea, instabilities.

ÖZET

SSCB'nin dağılmasından sonra Ukrayna ve üç Kafkas devleti (Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan), farklı üyelik arzularına rağmen, halen NATO üyeliği elde etmeye çalışmaktadırlar. Çeşitli faktörler söz konusu ülkelerin NATO üyeliğini elde etmesindeki gecikmede belirgin rol oynamıştır. Özetle, Rusya'nın aşırı karşıt tutumu, ABD hariç diğer NATO'nun büyük devletlerin genişlemenin Doğu Avrupa sınırlarının ötesine taşınmasına yönelik isteksizliği, bölgedeki etnik, dinsel ve kültürel çatışmalardan kaynaklanan istikrarsızlıklar, Washington'un bölgeye yönelik kısmi olarak değişen politikası ve aday devletlerde NATO'ya yönelik içte yoğunlaşmış ulusal çaba eksikliği, NATO'nun Karadeniz ve Kafkaslardaki genişlemesini olumsuz etkilemektedir. Bu ülkelerin NATO üyesi olma rüyası halen gerçekleşmemesine rağmen, küresel, bölgesel ve ulusal güvenlik için NATO'ya olan yüksek hedeflerini sürdürmelidirler.

* Part of this study which titled as "Assessing the NATO Enlargement Policy at the Caucuses" was presented at the 9th Silk Road International Conference, 23-25 May 2014, International Black Sea University, Tbilisi, Georgia.

** Associated Professor, University of Izmir, Department of International Relations, Izmir Turkey; email: Sertif.Demir@izmir.edu.tr

Anahtar kelimeler: NATO'nun genişlemesi, Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan, Kafkaslar, Karadeniz, istikrasızlıklar.

Black Sea and Caucuses (BSAC) region has become the one of the most destabilized regions after the collapse of Warsaw Pact and disintegration of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR). The frozen problems kept under control during Communist era have emerged and the ethnic, religious, sectarian and ideological disputes have ignited the competitions, conflicts and large scale wars at the region. The destabilized factors have started to negatively affect the Black Sea and Caucuses and others areas surrounding region it.

Newly established states have started to enjoy being independent after the 80-year -communist rule and most of them have seen Western ideologies as their new path for their future. The USA and NATO have initiated some project in order to satisfy newly established states' aspiration of being the member of Western family. NATO Partnership for Peace (PfP), Intensified Dialogue (ID), and Membership Action Plan (MAP) have been the main key partnership process before full membership. The aspirations of new states toward NATO membership and the desire of NATO to grant NATO membership to those countries have converged. The USA and other Western states have also seen those partnerships and dialogue processes to prevent destabilization factors from spreading to Western.

After disintegration of the USSR, Russia was heavily involved in internal problems and gave less attention to happening at old Soviet area. However, Russia has seen the development at his near abroad as threat to her interests since the middle of 1990s. So, she has attempted to become again a main determinant actor at the Caucasus and Black Sea. So, the BSAC Region has become rivalry zone among major players. The other diverse factors have also played role at this rivalry. Geopolitics concerns, energy matter, ethnic and religious competition, and sphere of influence have also seemed being effective at this struggle.

The main thesis set forth at this essay is that NATO's expansion toward the BSAC region has met some critical challenges, therefore, the expectation of NATO's membership for any regional candidate is unlikely to make happen in a foreseeable future. Thus, this paper first analyses the importance of BSAC Region, then the focus will be on relations between BSAC Region states and NATO will be studied. The enlargement policy and the factors affecting NATO enlargement policy will be examined in next separations. Finally, the paper will be finalized with a general assessment.

The Black Sea and Caucasus: A Venue of Instabilities

BSAC Region has had geo-strategic importance since early history; it has been interlock of different directions and regions. It can connect Central

Asia to Balkans and Europe; it can also link upper side of Russia to Iran, Anatolia, Mediterranean and the Persian Gulf and vice versa. The region had also hosted 'silk road' used for transferring the Far East Asian goods to Europe. Historically, it has become the rivalry area for the actors to control and occupy around Black Sea, Caucasus and Central Asia. During World War Second it was the main target of Hitler for valuable petrol reserves needed for the German Army. During the Cold War, the Caucasus was the weakest part of the Soviets land as it provided the fastest and easiest way to access the Soviet heart, as described "pivotal land" by Mackinder (1904).

Additionally, after the dissolution of the Soviet Unions the region became a center of crisis. NATO, through its transformation, has acted to prevent any crisis if it is, even, out of orders. NATO has been using crisis management methods. So, 2010 New Strategic Concept has been formulated this policy as security with crisis management (Erol&Oguz, 2012: 359). Besides, geo-politics importance, region's natural energy reserves and its energy transit capacity makes Black Sea and Caucasus critical status in terms of geo-economics. Black Sea, Caucasus and Caspian Sea Basin altogether have had enormous effect on the shaping of global powers' strategic interests and politics (For the Black Sea Security, see Demir 2012a). According to the British Petroleum Database Caspian Basin, BSAC (except Russia) accounts for roughly % 5 proven oil reserves and % 16 percent oil reserves (<http://www.bp.com/liveassets/>). Caspian Basin only accounts for 1-4% of global oil reserves and roughly 6% of global gas reserves. These are located for the most part in Central Asian littoral states (Kazakhstan and Turkmenistan), but also in Azerbaijan (Khelashvili et al 2010: 109; for further information see Demir 2012b). Actually, altogether the region natural gas capacity has significant capacity to provide an alternative option against Russian gas monopoly, so it will help to decrease the dependency of Europeans to Russian gas export. Additionally, Caspian gas option can leverage gas price. This has been expressed by Khelashvili and Macfarlane as (2010: 109) "... Caspian Basin oil and gas are significant in American strategy for three reasons. Oil supplies at the margin can have significant price effects, and this gives the United States and other consumers an interest in access to these reserves. Moreover, although the United States accesses a wide range of energy sources, continental Europe has developed a significant dependence on Russia for gas".

"It can also be sets forth that the Caspian Basin strategically emerges as a non-OPEC huge source of oil and natural gas situated between the Middle Eastern and Russian energy networks". (Ghazaryan 2006:109) From the energy security point of view BSAC region also provides transit corridor of Russian, Caspian Basin and Central Asian energy to Europe.

The breakdown of the USSR led to a security gap which provided opportunities for other international actors who have strategic goals for the region. It was easy to reach the BSAC Region since there was no major play-

er controlling the area. "Many of Europe's major concerns, such as drug, arms, and human trafficking, illegal immigration, terrorism, and possible nuclear proliferation can only be addressed by including the Black Sea region within the NATO framework. Moreover, the areas where there are frozen conflicts, providing perilous havens for terrorists and criminals, are self-evidently of interest to NATO" (Petersen 2004). The USA and the European Union (EU) in coordinated their efforts have involved in controlling the region using every methods and capabilities. Among those capabilities, NATO was the leading organization which marries the Western's interests and goals. NATO enlargement policy was also directed to Black Sea and Caucasus.

Furthermore, "Russia, the U.S., Turkey, Iran, the Common wealth of Independent States (CIS), and the Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE) were the some of the other states and organizations that had interests in the region and a stated agenda to promote security and stability, as they define it, in the region"(Cornell 2004: 128). However, the main player among those actors was the USA which had the power to fill the gap in the region and reshape the region toward the post-Cold War design.

On the other hand, the collapse of USSR has provided the successor states small states to enjoy their independence. This has become an opportunity for them to design their internal relations as desired. Notably Ukraine and Georgia have eagerly wanted to be in the Western institutions while Azerbaijan and Armenia have had a lesser desires. However, gaining NATO membership particularly for the Ukraine, Georgia has been seen as the ultimate security guarantor. So the desires of NATO and those countries have overlapped.

Since 1991, "three South Caucasus states are undergoing huge transformations regarding institution-building, state-building, identity-building, border strengthening and setting up of effective foreign and military doctrines" (Ghazaryan 2006:108). On the other hand, the USA and the European Union wanted to reshape the world as they desire post-1990. The main issue was to expand Western's sphere of influence toward the old Warsaw Pact member's zone. Therefore, the enlargement policy has been invented to embrace those countries and almost all Eastern and Central Europe countries became the EU and NATO members at last two decades. However, Ukraine and Caucasian countries have not been able to access that membership because of authoritative Russia, lack of economic, political and legal competence. "Cold War legacies still shape mutual perceptions. Russians still view NATO as an anti-Russia organization which remains a threat to their security, despite NATO's clear statement that the Alliance is defensive and not directed against anyone" (Antonenko et. al 2009: 14). The American interest regarding region has been amplified with the Second Bush presidency and 9/11. The terror act against America led Washington to implement a new policy aimed at spreading the norm and vales of democ-

racy, freedom and liberal thoughts across third World Countries. Colored revolutions in Ukraine and Georgia can be deemed in this context.

Besides, the Afghanistan and Iraqi operations have put the region critical place in terms of providing logistics route to the operation area. According to Americans, the security of Euro-Atlantic has required to fill the security deficit surrounding Western world. This surrounding area has included the Caucasus as well. "The Caucasus has been deemed to protect the notably Europe from security threats emerged from Central Asia and Middle East. So, the need for institutionalized security arrangements to manage, reduce and if possible resolve the security threats in the Caucasus has become palpable" (Cornell 2004: 125-126). "Caucasus is still relevant for the purposes of ongoing military operations in Afghanistan and remains prospective transit area for the planned withdrawal of forces in 2014" (Tsereteli 2013).

Although the Black Sea and Caucasus have some security, politics and economic advantages, there are some challenges adversely affecting region. "It should not be forgotten that the Black Sea and South Caucasus region was plagued by conflict and instability long before the area achieved independence" (Tsereteli 2013). In addition to ethnic tensions, Ukraine and all "three Caucasus countries have been afflicted by the use of violent means to alter the leadership of the respective states" (Tsereteli 2013). Furthermore, "the event, which led to their independence, melted with widespread nationalism, ethnic strife, weak statehood and Soviet-era misgovernment triggered inter and intra-state conflicts, however, generally against a background of religious strife" (Ghazaryan 2010: 108). However, "the current U.S. and allied policies in this region focus on the new-type security threats associated with international terrorism, mass-destruction-weapons proliferation, arms and drugs trafficking" (Socor 2004). The main issue is to prevent spread of those new-type security threats to Europe.

Considering all those instabilities in the region, firstly in Georgia in 2008, later in Ukraine in 2013-14 have caused disorder, conflicts and partition. Furthermore, "the annexation of Crimean Peninsula by the Russia Federation in March 2014 questions three main areas of the Black Sea security architecture: maritime security, energy security, and the ability of the main stakeholders to contribute to the stability of the region" (Delanoe 2014: 2). Furthermore, Erol expresses that due to the Russian policy based on rough force since 9/11 the world is heading new cold war with apace. Erol (2014:2) also mentioned that confrontation of the West and Russia due to Ukraine events in Ukraine can resemble "second nuclear duello" after Cuba Crisis. These adversary development influenced NATO enlargement policy toward the region. Now, the NATO's Enlargement policy will be analyzed in detail.

The NATO Enlargement Policy at Black Sea Region and Caucasus

NATO as a collective security organization has globalized after the demise of Cold War notably, post 9|11. The globalization of NATO has come true through enlargement process,¹ accepting new strategic concepts focusing on prevention new threats and risks and finally conducting out of area operations. However, the enlargement of NATO is the main step of globalization of NATO. Because, the enlargement process has the concrete results in terms of providing collective security to the new members.

“NATO’s post-Cold War enlargement policy is based on the goal of reintegrating a fragmented Europe and a strategy of establishing a wide base of supporters to counter newly formed and developing threats” (Erdem 2010). NATO, as Western collective security organization, has been used as main tool to connect old Warsaw pact members and newly independent states after disintegration of Soviet Union. Furthermore, As NATO globalized, it has faced many challenges and risks that needs to be dealt with. So NATO has increased it engagement with diverse regions, actors and states. Therefore, as expressed by Cornell (2004: 129); “NATO’s increasing engagement is a direct result of the Alliance responding to the ever-growing security interests in the Caucasus, Central Asia, and the Wider Middle East”. However, some influential intellectuals like Erol has formulazided the NATO’s expansion toward eastward as “global gendarme” (2012: v).

NATO’s enlargement policy is based on the historical development and institutional arrangements which requires full consent of all members. This policy is named as NATO’s “open door policy” which built over Article 10 of the Washington Treaty, which states that membership is open to any “European State in a position to further the principles of this Treaty and to contribute to the security of the North Atlantic area”. (http://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_49212.htm).

Before NATO enlargement policy, NATO had introduced several cooperation activities. Among them the Partnership for Peace (PfP) concept approved in 1994 has successful results in terms of meeting the aspirant countries desires, which see NATO as their new nest. Partnership approach has been employed to respond new state’s security needs. After successful implementation of PfP NATO leaders at Madrid Summit 1997 approved “open door” policy toward enlargement. In this context, the first enlargement decision was also held at that summit, the second decision was taken at the Prague Summit in 2002 and third one was in 2008 Bucharest Summit” (Erdem 2010: 43). In the post-Cold War era, the number of NATO members has reached to 28 which mean additional 12 new members.

¹ Enlargement policy was critiqued by some analysts. For example George Kennan, described this policy as “the most fateful error of American policy in the entire post-cold-war era” (Kennan 1997: 23, quoted from “The Future of NATO Enlargement”, <http://www.brookings.edu/~media/research/files/reports/1999/4/nato%20daalder/reportch3>).

NATO has established three steps that are needed to be completed by the partner countries in order to acquire a NATO membership; the Individual Partnership Action Plans (IPAP), the Intensified Dialogue (ID) and eventually the Membership Action Plan (MAP) (http://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_49212.htm). "IPAP projection was launched at the Prague NATO Summit in 2002 The IPAPs are developed on a two year basis and are designed to ensure a "comprehensive, tailored and differentiated approach to the Partnership" (<http://thessismun.org>) and "...to support the domestic reform efforts of partner countries which possess the political ability and will, to further enhance their relationship with NATO" (http://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_49290.htm/).²

"IDs cover the full range of political, military, financial and security issues relating to possible NATO membership, without prejudice to any eventual Alliance decision." (<http://thessismun.org>, 24 November 2014) Countries that are interest in joining the Alliance are initially invited to engage in an ID programme. The ID formula has its roots both on the 1995 Study on NATO enlargement and on the 1997 Madrid Summit. Aspirant countries are also expected to meet certain political, economic and military criteria, which are laid out in the 1995 Study on NATO Enlargement (http://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_49212.htm).

MAP is a program launched by NATO at the 1999 Washington Summit, which aims to help aspiring countries meet NATO standards and prepare for future membership (<http://www.rferl.org/content/article/1079718.html>; <http://thessismun.org>). To be more precise; "the MAP is a tailored program for aspirants, designed to help build a roadmap to future membership, by offering active advice, assistance and practical support to strengthen their candidacies." (<http://clinton4.nara.gov/WH/New/NATO/fact5.html>).

NATO Enlargement policy toward the candidate members firstly focuses on preparing them for NATO membership. This could be done by supporting democratization of political life and internal reforms too. However, assisting to remove destabilization factors that threaten those candidate members could also be part of those preparatory stages.

Now we are focusing on the evolution of NATO's enlargement policy at Ukraine, Georgia, Armenia and Azerbaijan.

Ukraine

Since its independence Ukraine has favored the Western-oriented policies. Ukraine has been one of first countries which desired to be NATO member at the Black Sea region. Ukraine has sustained its relations with NATO alt-

² IPAPs were launched at the Prague Summit in November 2002. On 29 October 2004, Georgia became the first country to agree an IPAP with NATO. Azerbaijan agreed its first IPAP on 27 May 2005 and Armenia on 16 December 2005.

though it has experienced social and political turmoil since its independence. It contributes to NATO's missions in Afghanistan and Kosovo, and in 2013 became the first partner country to contribute to the NATO-led counter-piracy operation Ocean Shield. (http://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_37750.htm?).

Starting the earliest phase, Ukraine joins the North Atlantic Cooperation Council (later renamed the Euro-Atlantic Partnership Council) in 1991 and joined PfP in 1994. NATO and Ukraine substantiated their relations through the signing "the 1997 Charter on a Distinctive Partnership", which established the NATO-Ukraine Commission (NUC). This charter set out principles and arrangements for the further development of NATO-Ukraine relations and identified areas for consultation and cooperation. (http://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_37750.htm?). As Ukraine has great wish for the Western world, further steps were taken to deepen and broaden the NATO-Ukraine relationship such as adopting of the NATO-Ukraine Action Plan in November 2002, which supported Ukraine's reform efforts on the road towards Euro-Atlantic integration (http://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_37750.htm?).

In April 2005, the Allies and Ukraine launched an ID on Ukraine's aspirations to NATO membership. They also announced a package of short-term actions designed to enhance NATO-Ukraine cooperation in key reform areas (http://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_37750.htm?). At the Bucharest Summit in April 2008, Allied leaders agreed that Ukraine may become a NATO member in future (http://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_37750.htm?). A "Declaration to Complement the Charter on a Distinctive Partnership between NATO and Ukraine" is signed on 21 August 2009 to reflect decisions taken at the Bucharest Summit and the December 2008 foreign ministers' meeting (http://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_37750.htm?).

After the political power transition in Ukraine, its wish to be part of Western family has faded. Ukraine is divided between supporters of the Russian Federation and Western sympathizers (Erdem, 2010: 43). Yanukovich's administration no longer pursued NATO membership since 2010, Ukraine has maintained the existing level of cooperation with the Alliance and has fulfilled the existing agreements. Ukraine has continued to participate actively in the ANP process which plays a key role in determining Allied support for Ukraine's domestic reform process (http://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_37750.htm?).

After the mass protest and uprising in Ukraine starting November 2013 Yanukovich was deposed in Feb 2014, however, Ukraine has lost its sovereignty over Crimean peninsula in March 2014 as Russia annexed it. Additionally, Ukraine has undergone internal struggle with the separatist Russians in Eastern Ukraine. Ukraine has lost its control over the region in where ethnic Russians lived. These developments can be deemed as the

sign of new power struggle. Erol (2014: 5) expresses that Ukraine events can be starting of power struggle for the Eurasia among the US/ the West and Russia.

So, we can say one part, western part, of Ukraine still favors the NATO membership. Therefore, "at the Wales Summit in September 2014, NATO Heads of State and Government pledged to step up strategic consultations in the NUC and further reinforce support for Ukraine so that Ukraine can better provide for its own security." ([http://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_37750.htm?](http://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_37750.htm)). "In the framework of the NATO-Ukraine Distinctive Partnership, Allies pledged to reinforce the Annual National Programme in the defense and security sector through capability development and capacity-building programmes." ([http://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_37750.htm?](http://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_37750.htm)).

Nevertheless, in final NATO Summit Meeting in held Wale in September 2014, NATO made a strong statement and committed itself to defense and protect of "Ukraine's sovereignty, independence and territorial integrity when Ukraine's security is undermined" (<https://www.gov.uk/government>). This commitment implies as if Ukraine were a member of NATO. Because the text is a clear warning to protect the Ukraine's security if undermined. So, Ukraine has been granted for NATO's protection without being NATO member. Nonetheless, NATO has not promised to give the status of NATO accession to Ukraine in the NATO Summit 2014 declaration.

Georgia

Georgia's accession to NATO is one of the country's top foreign and security policy priorities. Georgia attaches great importance to NATO's role in strengthening stability and security of the country (<http://www.mfa.gov>).

As for the Caucasus region, NATO has implemented partnership policy toward Georgia, Armenia and Azerbaijan. Among those countries Georgia was the first aspirant to cooperate with NATO. "Georgia established diplomatic contact with NATO in 1992 when it joined North Atlantic Cooperation Council (NACC). Georgia was again the first state joining NATO's Partnership for Peace program in 1994. On 29 October 2004, Georgia became the first country to agree an IPAP with NATO" (Chitadze 2010). Subsequently Georgia was able to reach Individual Partnership Action Program (IPAP) with NATO in 1996. NATO began ID with Georgia on Membership Issues September 2006. ID has afforded Georgia the opportunity to intensify relations with NATO, to enter into a deeper political dialogue, and learn more profoundly about NATO standards". (Chitadze 2010) Based on the country's progress in implementing IPAP and ID, Georgia formally requested a MAP in March 2008.

Georgia has maintained a close military partnership with the United States since breakaway from the Soviet Union. "Both countries bilateral relations culminated after 9/11 when the USA started to conduct the cam-

paign of 'war on terror'. Georgia has greatly benefited since the US launched the global war on terror" (Shiriyev 2013: 136-137). The USA provided immense support for Georgian NATO membership in NATO Bucharest Summit in 2008. However, this support was not well received by France and Germany as both countries were skeptic about the Russian reaction. France and Germany did not approve the Ukraine and Georgian NATO membership decision in 2008 as they have been heavily dependent of Russian energy resources. Additionally, "...following the 2008 August War with Russia, some alliance members were doubtful about Georgia's membership aspirations" (Shiriyev 2013: 149-150). However, this decision has not stopped Georgian aspiration of being member of NATO. Kogan (2013: 5) has expressed as "it is indeed correct to say that NATO failed Georgia, but thus far Georgia has not failed NATO". "Due the threat that Russia posed to Georgia, a NATO-Georgia Commission was established and tasked with overseeing implementation of successive Annual National Programs intended as a substitute for a MAP. At NATO's Lisbon summit in 2010, participants reaffirmed the commitment enshrined in the Bucharest summit communique that Georgia would eventually join the alliance." (Fuller 2014).

Georgia has thought if she actively supports NATO operations, it would facilitate Georgian NATO Membership journey. "Notably active participation in the ISAF mission would consolidate and hasten Georgia's NATO integration" (Shiriyev 2013: 149-150). "Georgia makes the largest non-NATO-member contribution to ISAF. Georgia actively participated in Iraqi Operation as part of the 'Coalition of the Willing'. Georgia has declared its readiness to participate in the NATO Response Force (NRF) which is an advanced multinational force, after the NATO-led ISAF has completed its mission in Afghanistan" (Shiriyev 2013: 156).

"The other important contribution is that NATO now has a greater role in monitoring Georgia's democratization commitments. The NATO-Georgia partnership means that the alliance is closely examining Tbilisi's pledges to democratic credentials, especially since the 2012 Parliamentary elections." (Shiriyev 2013: 156) Additionally, "Georgians argue that the combination of their rapidly modernizing military and their strategic location in the Caucasus make them a prime candidate for NATO membership." (Bounds et al 2009: 29).

In order to help Georgia achieve its goal of NATO membership, the NATO-Georgia Commission (NGC) was established in September 2008. At the 2008 Bucharest Summit, NATO Allies unanimously decided that Georgia should become a member of NATO (http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_8443.htm). However the 2008 South Ossetia War between Russia and Georgia served as major impediment in Georgia's NATO membership, as it compromised the Georgian Army's poor military and defensive capabilities and further complicated NATO-Russian relations; as a re-

sult Georgia was not granted a Membership Action Plan so far (<http://theissismun.org>).

However, "NATO has not left Georgia alone at this period. She received the status of an aspirant state in December 2011, and the statements at the Chicago Summit in May 2012 indicated that at the next Summit (in 2014) NATO should expand on this" (Shiriyev 2013: 156). Therefore, NATO and notably the US was expected to send robust signal about Georgian membership at next NATO Summit on September 2014 to Russia for the policies she followed at Ukraine problem. However, in NATO summit 2014 NATO mentioned this issue such as "We note that that Georgia's relationship with the Alliance contains the tools necessary to continue moving Georgia forward towards eventual membership." (<https://www.gov.uk/government>). This means NATO still considers Georgian aspirations to be NATO member and the probable of Georgian membership is unlikely to make happen in near future. In order to avoid any disappointment NATO has launched a new initiative called 'Defence and Related Security Capacity Building' to reinforce NATO's commitment to partner nations and to help the Alliance to project stability without deploying large combat forces. NATO has agreed to extend this initiative to Georgia as well as Jordan, and the Republic of Moldova (NATO Summit 2014, <https://www.gov.uk/government>).

However, current internal politics development in Georgia has not been evolving in the direction of Euro-Atlantic dimension. Although population of this country still favors for NATO, current leadership of Georgia behaves coldly toward NATO as expressed by Cornell (2014) "...the evidence available suggests that the country is now led by leaders who have no particular affinity for the West... In terms of an active and effective policy of Euro-Atlantic integration, Georgia may just have been neutralized. Clearly, this state of affairs risks negating all the efforts over the past decade or more at building functioning and accountable state institutions in Georgia."

Armenia

Armenia has not been so aspired country like Georgia in participation NATO activities. This has considerably resulted from Armenian dependability to Russia on security issue. Armenia has seen to establish her security and prosperity through Russia which provided huge assistance during Nagorno-Karabakh conflict with Azerbaijan in early 1990s. However, Armenia has not left her linkage with NATO since gaining its independence. In this context, Armenia joined the newly created North Atlantic Cooperation Council in 1992, renamed the Euro-Atlantic Partnership Council, in 1997. Armenia attended the PfP in 1994. Armenia has started to host NATO PfP exercises and joined the PfP Planning and Review Process (PARP) in 2002.

Since 2004, Armenia has been contributing troops to the Kosovo Force (KFOR). Armenia has also been contributing forces to the International Security Assistance Force (ISAF) in Afghanistan (<http://www.nato.int/cps/>

en/natohq/topics_48893.htm). Armenia agreed its first IPAP on 16 December 2005. It was renewed in 2011. (<http://thessismun.org>). “The wide-ranging nature of the IPAP means that Armenia is not only cooperating with NATO in the defence sphere, but is in regular consultation with the Allies on political & security issues, including relations with neighbors, democratic standards, rule of law, counter-terrorism and the fight against corruption” (http://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_48893.htm). Armenia contributes to the fight against terrorism through its participation in the Partnership Action Plan on Terrorism (PAP-T). While Armenia intends to intensify practical and political cooperation with NATO in order to draw closer to the Alliance, it does not seek membership in NATO (http://www.nato.int/cps/tr/natolive/topics_48893).

Although Armenia seeks to enhance its political and practical cooperation with NATO and further strengthen its relationship with the Alliance, it does not seek a full membership in the Organization (http://www.nato.int/cps/tr/natolive/topics_48893). “There are many practical problems that hinder a possible accession of Armenia to NATO. First, Armenia’s greatest concern is that a possible NATO membership will worsen its relationship with Russia; the latter being its main strategic partner. Armenia is also a member of the Collective Security Treaty Organization, a Russian interest military organization much like NATO.”(<http://thessismun.org>).

Azerbaijan

Azerbaijan is another country desiring to attain NATO membership. Turkey’s active support lies behind this willing. So, “Azerbaijan is seeking to achieve Euro-Atlantic standards and to draw closer to Euro-Atlantic institutions. Consequently, support to security sector reforms and democratic institution building are key elements of NATO-Azerbaijan cooperation” (http://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_49111.htm).

In this context, Azerbaijan joined the North Atlantic Cooperation Council in 1992; she attended the Partnership for Peace (PfP) in 1994. Azerbaijan joined the PfP Planning and Review Process in 1997. She contributed KFOR Operations with troops 1999 to 2008. Azerbaijan has actively been supporting the ISAF operation in Afghanistan since 2002, as part of a Turkish contingent (http://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_49111.htm). Azerbaijan agreed its first IPAP on 27 May 2005 with NATO (<http://thessismun.org>).

However, Armenia has been seen as the main destabilizing country in Caucasus by Turkey and Azerbaijan as she has been occupying Nagorno-Karabakh and other Azerbaijani lands since 1992. This makes region more problematic in security perspective. This situation can be used an excuse for not enlarging NATO at Caucasus as the Atlantic Alliance will not allow for new members who have unresolved territorial disputes (Rinna 2014).

Through closer and more intense cooperation with NATO, Azerbaijan is seeking to achieve Euro-Atlantic standards and to come closer with the Euro-Atlantic institutions (http://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_49111.htm).

The Factors Adversely Affecting NATO Enlargement Policy at Caucasus

Although Georgia and Ukraine mostly, Azerbaijan in a lesser degree wants to be member of NATO, there are a wide variety of factors adversely affecting their membership process. Their membership journey has met various challenges. The challenges have resulted from the Russian strong counterstance; the reluctance of some NATO members concerning NATO enlargement; the change of Washington Policy toward region, lack of internal unified national efforts and finally the existence of ethnic conflicts in the region.

The Reluctance of Some NATO Nations

Some NATO countries, likes Germany and France were against the memberships of Georgia and Ukraine because of their energy dependency to Russia. This happened in 2008 as both countries vetoed the Georgian and Ukrainian membership. The enlarging NATO beyond Eastern Europe borders where instabilities aroused from ethnic, religious and cultural conflicts was considered not a right course of action for NATO by some NATO countries.

Some members think that Caucasus is out of Euro-Atlantic border. NATO should not expand its border far beyond its natural boundary. The frontier line of Europe must be end at Black Sea Coasts. Additionally, Caucasus countries are still far away from Western values in terms of social, political, military, security sector reform etc.,

The internal debate has been going in NATO about what to do notably with Georgian candidacy. The point is that the willing of defending Georgia from Russian threat has not emerged yet. As seen during the 2008 crisis, the support of United States to Georgia did not exceed the verbal and some and other aids. Therefore, there has yet not converging of different views regarding future candidacy process. "The skeptics of some NATO nations come from what Tbilisi's intention is. Some NATO members believe that Georgia wants to join NATO to gain 'protection', rather than for 'sociopolitical' reasons, entering a 'liberal rules-based system,' or advancing 'international freedom'" (Shiriyev 2013: 150-151).

The Changing Global Dynamics

The political-military condition of World has been significantly changed regarding enlarging policy. The first two enlargement waves were conducted slightly in mild climate when international relations were shaped with cooperative rather than zero-sum policy. The USA was deemed as only su-

perpower which could tailor international architecture. Additionally, Russia was not in assertive mode particularly in her near abroad at it is today. However, the international design has significantly been undergone through new paradigms such as rising of rest of World (Zakaria 2008) as economically, the resurgence of weakened Russia particularly with Putin regime, the decline of the US' power after Afghanistan and Iraqi operations. These paradigms have profoundly changed world political behaviors. So, the US and NATO are not in a position to design world as desired in 1990s. Sometimes it is hard to accept but a new world in where other actors have started to play significant role with Western countries. Russian also thinks that the ability of the West to dominate world economy and politics continues to diminish and the global power and development potential is now more dispersed and is shifting to the East, primarily to the Asia-Pacific region (<http://www.idsa.in/eurasia/resources>, Article 6, 1 May 2014). This transformation has been affecting NATO's expansion policy since 2008, particularly in Caucasus in where Russia is exploits protecting the Russian minority as a tool of intervention in the countries surrounding Russia. It seems that Russia implements a new kind "irredentism" policy. Moscow conceptualized new security needs with "near abroad" policy issued in 1993. Resurgence Russia has begun to emerge since 2007 when Putin challenged Western hegemonic security structure in Munich Conference and issued a "moratorium" on the suspend the observance of its treaty obligations on the Treaty on Conventional Armed Forces in Europe (CFE) which became effective as of 14 December 2007 (<http://archive.kremlin.ru/eng/speeches>).

The first crucial Russian blow to Western hegemony was the intervention in Georgia with armed forces on August 2008. Russian annexation of Crimean peninsula in March 2014 was the second bow to the Western hegemony. These have been clear sign of ending the Western superiority. "The consequences of the Caucasus crisis have gone far beyond local war. The war clearly reflected that the paradigm of relations of the 1990s, based on Russia's unilateral concessions to the West, is no longer accepted". (Alexandrova-Arba 2009: 287) This war has formally ended the unipolar or superpower era and opened for the multipolar order or non-polarity order as expressed by Richard Hass (2008). So, it can be claimed that changing dynamics of the global world also have decreased the NATO enlargement policy at Black Sea and Caucasus.

Russian Implication on NATO Enlargement Policy toward the Caucasus

Generally Russia has expressed her deep concern for the NATO expansion toward the lands where were formerly under the control of the USSR. Indeed, Russian policy makers also view NATO as an instrument of US policy in both Europe and Eurasia.

Russia believes that Gorbachov let German unification after Western Block promised not to enlarge NATO toward east while the Western claimed that that premise was for the 1989 conditions, not for the politics situation after the collapse of the USSR (Sarotte 2014).

Russians believe that NATO enlargement is a zero-sum attempt to provide security for NATO states at Russia's expense (Antonenko et al 2009: 14). For instance, Russian Military Doctrine updated as of 2010 (<http://www.sras.org/>) has clearly described NATO expansion as first threat to Russia: "... the desire to endow the force potential of the NATO with global functions carried out in violation of the norms of international law and to move the military infrastructure of NATO member countries closer to the borders of the Russian Federation, including by expanding the bloc...";

Russian policy has been shaped by four factors. These have been expressed by Chitadze (2010 para 2.1.) as "1. The eastward enlargement of NATO and the European Union after the ending of "Cold war"; 2. Alternative oil and gas transit routes; 3. the "colour revolutions" in Georgia and Ukraine; 4. Recognition of the independence of Kosovo by western states". As seen from those factors, Russia namely doubts the Western policies and that caused Russia is to be inflexible to the actions and policies of NATO and the USA. Furthermore, Russia contemplates those approaches as threat to her security.

Considering those explanations NATO's extension into the South Caucasus will once again bring the organization directly to Russia's borders. NATO had better be prepared to any act that may include military confrontation with Russia (Rinna 2014). Similarly, it would be a great exaggeration to describe Russia as an international player committed exclusively to the principles of realism in the conduct of its foreign policy (Makarychev 2009: 49).

On the other hand, NATO enlargement risks by affecting Russian nuclear doctrine in ways that would deeply undermine regional security (French, 2014). So, Moscow might formally withdraw from the 1987 Intermediate Nuclear Forces Treaty (INF) which prohibits the fielding of land-based, intermediate-range cruise and ballistic missiles with ranges of between 500 and 5,500 kilometers (French 2014).

Russia also threatens the countries in the region, which want establish strong connections with the Western Organizations. This was clearly expressed by Cornell (2014) as:

"The notion of mending ties with Russia while continuing on a path of European integration was always questionable; but threading that needle became outright impossible in the wake of Moscow's aggressive response to the EU's Association Agreements with Armenia and Ukraine. Armenia was forced into submission, opting instead to join the Eurasian Union; what happened in Ukraine when Moscow failed to obtain a similar outcome is plain to see."

To sum up, Russian strong posture against NATO's enlargement policy is a critical factor at the decision to be taken. NATO decision will be shaped by the US' determination. The Moscow's zero-sum policy regarding Black Sea and Caucasus regions have indicated that more appeasement and permissive policy of the Western family toward at those regions would not stop Putin's expansionist policy. Notably Moscow's decision to annex the Crimea to Russian soil and policies employed at Ukraine issue has proven that Russia wants to reestablish the new USSR. The Transatlantic world has been disappointed by the Russian policy in Ukraine. Therefore, the NATO clearly announced in its last Summit that NATO will defend Ukraine's security if it is undermined. This is a security guarantee granted to Ukraine which is almost equal to those of a member nation.

The Implication of Inter-States and Inner States Instabilities at the Caucasus on NATO's Enlargement Policy

Generally, Black Sea and South Caucuses are defined by three interrelated problems, Weak statehood, ethno-political conflicts, and destructive foreign interventions (Rondelli 2004: 28) The countries in South Caucasus have systematic problems regarding well-functioning-state structure, democracy capacity, respecting rule of law, abuses of freedoms and human rights. These are internal issues needs to be resolved with democratic process that requires substantial time. Those states are not in position to fulfill the candidacy requirements. Rondelli (2004: 28) has defined those states' stance as follows; "The endemic state weakness, conceived both as a lack of institutional capacities of a state (Kalyuzhnova, Lynch, 2000), as a polarization of the political arena combined with lack of governance and as a Max Weber's lack of state monopoly over the legitimate use of force, is another common trouble of the South Caucasus societies.

Additionally, radical power transition in any region countries may considerably implicate her aspiration of NATO membership. This was valid factor in Georgia after internal power transition 2004 and also with Yanukovich's power in Ukraine. Power transition in both countries negatively affected the aspiration Georgian and Ukrainian of being member of NATO. Additionally, these features have scared the some NATO nations in terms of the eligibility of region's countries for the NATO membership. Without resolving inter issues NATO have to face those nations' internal issues and make NATO spend time and energy for the secondary issues.

Coming to inter-states problems, instabilities in the region such as extremism, separatism, terrorism, territorial disputes, regional arm race, and transnational organized crimes (Efe 2011: 435) are creating important risk for region. Territorial disputes between Armenia and Azerbaijan, Southern Ossetia and Abkhazia problems with Georgia, and Ukrainian internal fights and Crimean problem with Russia are the most important problems in the

region that cause instabilities. NATO does not want to give membership status to any nation that has territorial dispute with its neighbors.

The Changing American Policy towards the Black Sea and Caucasus

Since 1990 and particularly 9/11 America has given priorities to Middle East, Central Asia, Caucasus and Black Sea regions at where instabilities and other challenges might erupt and destabilize Trans-Atlantic interest and prosperity. Caucasus region has some specific features related to Trans-Atlantic interests. Euro-Atlantic interests in Caucasus require stable, reform-capable states, safe from external military pressures or externally-inspired secessions, secure in their function as energy transit routes, and able at any time to join U.S.-led coalitions-of-the-willing or NATO operations (Socor 2004). In this context, Black Sea and Caucasus region was received significant advocacy from the US in terms of spreading electoral democracy, rule of law, liberal economic values and resolving destabilization factors. Additionally, the USA put pressure over France and Germany to give membership status to Georgia and Ukraine at Bucharest Summit in 2008.

However, "After its proactive role in the Black Sea during most of the 2000s, the US has deprioritized the Black Sea since the election of President Barack Obama (Delanoë 2014: 4). The Obama administration has changed the strategic priorities to the Pacific and Asia. So, the USA has not insisted on granting membership candidacy to Georgia due to relation with Russia. Russian support was necessary in Libya, Iran, Afghanistan and Syria crisis. America has considered Russian apprehension at NATO's enlargement policy. "Today, the main drivers of Washington's involvement in the region remain energy security, and NATO ballistic missile defense (BMD) with components located in Turkey and Romania." (Delanoë 2014: 4).

"However, due to shale gas development in recent years, the U.S. has become the world's largest producer of natural gas and no longer needs to import Liquefied Natural Gas (LNG)".(Tsereteli 2013) This is likely to reduce its energy dependence and also reduced prices. "Washington is thus unlikely to challenge Russia in its 'sphere of privileged interests', and as a result, the US influence has retrenched from the Black Sea stage during the past years. Instead, the US is pushing the EU to take the lead in the region" (Delanoë 2014: 4).

All in all, the Obama Administration, too, has supported NATO enlargement, although it's generally been less specific about the potential scope and timing of expansion (French 2014).

The Lack of Unified National Effort toward NATO Membership

Caucasus, Black Sea or Central Asian Countries have different internal views on the NATO membership; there is lack of consolidated national will among people toward NATO membership. Any political power transition or change may adversely influence on the NATO membership. There is no 'national

policy' focusing on the membership of NATO. Whenever a government changes either through election or with the popular uprising, new administration is highly unlikely follows the former policy toward NATO. For example, although Georgia has had the utmost will of becoming NATO membership, after radical power transition, and the nation's motivation of for NATO membership has faded comparing with motivation in 2004. Similarly, after political power transition in Ukraine, Yanukovich was not so eager to push for NATO membership. Furthermore, Ukraine has lost Crimea and faced territorial division starting the beginning 2014. All those dynamics have revealed that there has not a solid political stance for NATO membership. It can fluctuate according to the governments' political preference.

Conclusion

Black Sea and Caucasus region has become the one of the most destabilized regions after the collapse of Warsaw Pact and the disintegration of the USSR. The frozen problems have caused the ethnic, religious, sectarian and sometimes ideological competitions, conflicts and large scale wars at the region. The destabilized factors have started to negatively affect the region itself and others areas surrounding Caucasus. The US, NATO and EU have been quite worried by Putin's new realist approach of Russian foreign policy. If Western follows an appeasement policy it might led to more aggressive Russia in future.

On the other hand, the USA and NATO have been major actors to shape world politic-military structure during 1990s. Caucasus has been deemed region that might have adversely affect Euro-Atlantic security and stability. Particularly 9/11 terrorist attack made region more important for America about the war she initiated against global terrorism. Coincidentally, newly established states at Caucasus have seen Western ideologies as their new path for their future. The USA and NATO have initiated some projects in order to satisfy newly established states' aspiration of being the member of Western family. Among the countries in in the region, Georgia is the most aspirant country wanting to be NATO member.

Although NATO's open-door policy is effective, no country has been granted membership of candidacy since Bucharest Summit in 2008. Furthermore, the latest developments in Ukraine have confirmed the failure of the EU Eastern Partnership on the one hand, and the inability to expand NATO eastward, by integrating neither Ukraine, nor Georgia, for the foreseeable future. (Delanoë, 2014: 4).

NATO enlargement toward Caucasus was hindered by NATO internal factors and external factors stemming from Caucasus. These are the Russian strong counter-stance; the reluctance of other powerful members of NATO toward the new members in destabilized region; the instabilities conflicts at inner-states and inter-sates at the region; the partial change at the Washington Policy toward region, and the lack of internal unified national efforts

at Ukraine and Georgia for NATO membership. While comparing those factors, Russian hindrance and the USA's will are important than the others. If NATO and the USA are going to accept Georgia, NATO needs to be willing to prove that it will defend the geographic integrity of its members (Rhina 2014).

The NATO Bucharest Summit 2008 diminished the probability of Georgian and Ukrainian's attainment of NATO membership. NATO Summits in Lisbon in 2010, Washington 2012 and in Wales 2014 did not change this situation. As that happening has proven NATO's expansion toward the BSAC region has met some critical challenges, therefore, the expectation of NATO's membership for any regional candidate is unlikely to make happen in a foreseeable future.

However, NATO must keep contacting with the region countries, for preparation of probable full membership in future, by establishing strong ties such as pursuing active political dialogue and practical cooperation in support of those countries reform efforts and maintain their Euro-Atlantic aspirations. In latest NATO Summit in Wales, September 2014 we are able to see the hints of that approach. So, although the dream of being NATO membership has not made happen so far, the states in the region must maintain their aspiration toward NATO for the realization of this dream.

REFERENCES

- ANTONENKO Oksana and Bastian Giegerich (April–May 2009). "Rebooting NATO–Russia Relations", *Survival*, VI/(2), 13–21.
- ARBA Nadia Alexandrova (September 2009). "The impact of the Caucasus crisis on regional and European security", *Southeast European and Black Sea Studies*, IX/(3).
- BASLIOGLU Arif (2014). "Beyond Afghanistan NATO's partnership with Central Asia and South Caucasus: A Tangled Partnership?", *Journal of Eurasian Studies*, V, 88–96.
- BIGG Claire "NATO: What Is A Membership Action Plan?", <http://www.rferl.org/content/article/1079718.html> (24 November 2014).
- BOUNDS Travis I. and Ryan C. Hendrickson (2009), "Georgian Membership in NATO: Policy Implications of the Bucharest Summit", *Journal of Slavic Military Studies*, XXII, 20–30.
- CHITADZE Nika, "NATO-One of the Main Guarantees of Peace And Security in South Caucasus", <http://www.isrc.ge/researches-and-publications/nato---one-of-the-main-guarantees-of-peace-and-security-in-south-caucasus>, (29 April 2014).
- CORNELL Svante E. (2004). "NATO'S Role in South Caucasus Regional Security", *Turkish Policy Quarterly*, III/(2), 123–134.

- CORNELL Svante E. (2014). "Is Georgia Slipping Away?", <http://www.the-american-interest.com/2014/11/13/is-georgia-slipping-away/>, (30 November 2014).
- DELANOE Igor, "The Ukrainian Crisis and Security in the Black Sea", *Atlantic Voices*, April 2014, 1-14.
- DEMİR Sertif (2012a). "Karadeniz'in Güvenliğini Yeniden Düşünmek" (Rethinking Black Sea Security), *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, IX/(35), 19-50.
- DEMİR Sertif (2012b). "Karadeniz, Kafkasya ve Hazar Bölgeleri Enerji Kapasitelerinin Türkiye'nin Enerji Güvenliği Açısından Önemi" (The Energy Capacity Importance of Black Sea and Caspian Basin in Terms of Turkey's Security), *International Caucasian Congress*, Kocaeli, 26-27 Nisan 2012, 616-634.
- DEMİR Sertif (23-25 May 2014). "Assessing the NATO Enlargement Policy at the Caucuses", *9th Silk Road International Conference*, 2014, International Black Sea University, Tbilisi, Georgia
- EROL M. Seyfettin & Safak Oğuz (2012). "NATO ve Kriz Yönetimi" (NATO and Crisis Management), in "*Krizler ve Kriz Yönetimi*" (*Crisis and Crisis Management*), Edt (M. Seyfettin Erol ve Ertan Efeğil), Barış, Ankara.
- EROL M. Seyfettin (2012). "*Sıcak Barış'ın Yeni Örgütü: NATO*" (*New Organization of "Hot Peace": NATO*), Barış, Ankara.
- EROL M. Seyfettin (2014). "Ukrayna-Kırım Krizi" Ya Da "İkinci Yalta Süreci" ("Ukraine-Crimea Crisis" or "the Second Yalta Process"), *Karadeniz Araştırmaları*, Bahar 2014, No. 41, 1-14.
- EFE Haydar (July, 2011). "Turkish Policy Towards South Caucasian Region and Stability in the South Caucasus", *International Journal of Academic Research*, III/IV, II Part, 432-439.
- ERDEM Vahit (27 July 2010). "NATO'S Enlargement Policy in the Post-Cold War Era", *HND*, <http://www.hurriyetdailynews.com/default.aspx?pageid=438&n=nato8217s-enlargement-policy-in-the-post-cold-war-era-2010-07-27>, (29 April 2014).
- FRENCH Bill (May 2, 2014). "*A Bad Move: Further NATO Expansion*", <http://nationalinterest.org/feature/bad-move-further-nato-expansion-10350>, (24 November 2014).
- FULLER Liz (January 16, 2014). "Georgia Sets Sights on NATO Membership Action Plan", <http://www.rferl.org/content/caucasus-report-georgia-nato/25232112.html>, (21 April 2014).
- GHAZARYAN Sargis (2006), "The Theory of the Three Seas Security, Dynamics and Paradigms of EU Peripheral Regionalization", 107-113, <http://www.openstarts.units.it/dspace/bitstream/10077/2098/1/cap10.pdf>, (2 May 2014).
- HAASS Richard (2008). "The Age of Non-Polarity", <http://www.foreign-affairs.com/articles/63397/richard-n-haass/the-age-of-nonpolarity>, (2 May 2014).

- KENNAN George F. (5 February 1997). "A Fateful Error," *New York Times*.
- KHELASHVILI George and S. Neil Macfarlane (Summer 2010). "The Evolution of US Policy towards the Southern Caucasus", *Uluslararası İlişkiler*, VII/(26), 105-124.
- KOGAN Eugene (2013). "The South Caucasus Countries and Their Security Dimension", Neighborhood Policy Paper, *KH University Center For International and European Studies*,
- MACKINDER Halford John (April 1904) "The Geographical Pivot of History", *Geographical Journals*, XXVIII/I, <http://homepages.neiu.edu/~dgrammen/1904MACKINDER.pdf>, (30 November 2014)
- MAKARYCHEV Andrey (September–October 2009). "Russia, NATO, and the "Color Revolutions", *Russian Politics and Law*, XXXVII/V, 40–51.
- PETERSEN Alexandros (20 August 2004). "Black Sea Security: The NATO Imperative", <http://www.wilsoncenter.org/publication/black-sea-security-the-nato-imperative>, (24 November 2014).
- RINNA Tony, "The Prospects of Georgia's NATO Membership", 02 April 2014, *New Eastern Europe*, <http://www.neweasterneurope.eu/articles-and-commentary/1167-the-prospects-of-georgia-s-nato-membership>, (21 April 2014).
- RONDELI Alexander April-June 2004. "Black Sea Regional Security, the South Caucasus Component", *Insight Turkey*, VI/(2), 27-32.
- SAROTTE Mary Elise September/October 2014. "A Broken Promise? What the West Really Told Moscow About NATO Expansion", *Foreign Affairs*, <http://www.foreignaffairs.com/articles/141845/mary-elise-sarotte/a-broken-promise>, (24 November 2014).
- SHIRIYEV Zaur, (2013) "NATO and the South Caucasus: The Impact of the Northern Distribution Network", http://liia.lv/site/docs/NDN_redefining_partnerships_within_NATO_and_beyond_LIIA_web_2nd_part.pdf (24 April 2014), 135-214.
- SOCOR Vladimir (2004), "NATO Prospects in the South Caucasus", Report, *The Central-Asia Caucasus Institute*, JHU.
- TSERETELI Mamuka, "Why the South Caucasus Needs A Stronger U.S. and European Policy" <http://cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/12732-why-the-south-caucasus-needs-a-stronger-us>, (13 March 2014).
- ZAKARIA Fareed, "The Rise of the Rest", <http://fareedzakaria.com/2008/05/12/the-rise-of-the-rest/>, (30 April 2014).
- Bucarest Summit, http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_8443.htm, (8 November 2014).
- Concept of the Foreign Policy of the Russian Federation, <http://www.idsa.in/eurasia/resources>, Article 6, (1 May 2014).
- Membership Action Plan-The White House, Sheet<http://clinton4.nara.gov/WH/New/NATO/fact5.html> (30 November 2014).

- NATO Enlargement Policy, http://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_49212.htm, (24 November 2014).
- NATO Prague Summit, <http://www.nato.int/docu/pr/2002/p02-127e.htm>
- NATO Summit 2014, https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/351406/Wales_Summit_Declaration.pdf, (27 November 2014).
- NATO's relation with Armenia, http://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_48893.htm, (29 April 2014).
- NATO's relations with Ukraine, http://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_37750.htm?, (24 November 2014).
- North Atlantic Council 1st Topic: "NATO's Enlargement Process", <http://thessismun.org/2014/wp-content/uploads/2012/11/NAC-A.pdf>, (24 November 2014).
- Putin Munich Conference Speech, http://archive.kremlin.ru/eng/speeches/2007/02/10/0138_type82912type82914type82917type84779_118123.shtml, (2 May 2014).
- Russian Federation Military Doctrine, http://www.sras.org/military_doctrine_russian_federation_2010, Article 8.a., (1 May 2014).
- The Future of NATO Enlargement, <http://www.brookings.edu/~media/research/files/reports/1999/4/nato%20daalder/reportch3>, NATO in the 21st Century, (29 April 2014).
- The Individual Partnership Action Plan, http://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_49290.htm/, (24 November 2014).
- <http://cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/12732-why-the-south-caucasus-needs-a-stronger-us>, (13 Mart 2014).
- http://www.bp.com/liveassets/bp_internet/globalbp/STAGING/global_assets/downloads/O/2012_2030_energy_outlook_booklet.pdf, (20 February 2012).
- http://www.mfa.gov.ge/index.php?sec_id=453&lang_id=ENG (24 April 2014).
- http://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_49111.htm, (30 April 2014).
- http://www.nato.int/cps/tr/natolive/topics_48893.htm, (29 April 2014).
- <http://www.rferl.org/content/article/1079718.html>, (27 November 2014).

TAM LİBERALİZASYON SIRALAMASI BAĞLAMINDA TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Ayça SARIALIOĞLU HAYALI*
Mehmet DİNÇASLAN**
Gözde ÖZGEN ÜÇÜNCÜ***

ÖZET

Ülkelerde ileride yaşanabilecek olası krizlere ve istikrarsızlıklara engel olunması ve liberalizasyondan tam fayda sağlanması için liberalizasyonun birden ve eş zamanlı olarak değil aşamalı olarak, hem içsel-dışsal hem de sektörel bazda (reel-finansal) belli bir sıra ile yapılması gerektiği tezi "tam liberalizasyonda sıralama" ya işaret etmektedir. Bu çalışmada, Türkiye'de 1980'lerde uygulanmaya başlanan liberalizasyon politikalarının sıralamasının yaygın kabul edilen sıralama literatürüne uygun olup olmadığı politika ile uygulama karşılaştırılarak gösterilmeye çalışılacaktır. Bunun için Türkiye'de uygulanan liberalizasyon politikaları incelenip hem içsel ve dışsal bazda sınıflandırılması yapılacak hem de yapıldıkları tarih açısından değerlendirilip bir zaman sıralamasına koyulacak ve nihayetinde, bu sıralamanın sıralama literatüründeki mevcut sıralama şablonu ile uygunluğu karşılaştırılıp değerlendirmesi yapılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Tam Liberalizasyon, Tam Liberalizasyon Sıralaması, Türkiye Örneği

ABSTRACT

The theory telling that in order to prevent the possible future crises and instabilities in countries and fully benefit from the liberalisation, the liberalisation should be conducted gradually, not rapidly and simultaneously, through an order including both internal-external and sectoral bases (real-financial) refers to the "sequencing of full liberalisation". In this paper, whether the sequencing of the liberalisation policies that were started to be implemented in Turkey in the 1980s is appropriate in terms of the sequencing literature, which is widely accepted, is tried to be shown by comparing the policies and implementations. For this, after the examining of the liberalisation policies implemented in Turkey, both their classification will be done in terms of internal and external bases and they will be put in a time order by evaluating them in terms of the dates on which they were conducted

* Yrd. Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, Trabzon, aycasarialiogluhayali@ktu.edu.tr

** Doktora Öğrencisi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, SBE, İktisat Anabilim Dalı, Trabzon.

*** Yüksek Lisans Öğrencisi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, SBE, İktisat Anabilim Dalı, Trabzon.

and eventually, by comparing such sequencing with the existing sequencing in the literature its evaluation will be done.

Keywords: Full Liberalisation, Sequencing of Full Liberalisation, Turkish Case

Liberalizasyon ekonomideki mevcut kontrollerin döviz piyasaları, finansal piyasalar, işgücü piyasaları, tarımsal ürün piyasaları gibi çeşitli piyasalar üzerinden kısmen ya da tamamen kaldırılması olarak tanımlanabilir (Yılmaz vd. 2012: 346). Diğer bir tanımda ise liberalizasyon, küreselleşme kavramıyla paralel şekilde mallar, hizmetler, kişiler ve sermayenin ülkeler arasında serbest dolaşımını engelleyici nitelik taşıyan ve rekabeti olumsuz yönde etkileyen ulusal kısıtlamaların kaldırılması olarak ifade edilmiştir (IKV). Bir ülkenin iç ve dış finansal ve reel piyasalarının tümünü liberalize etmesi olgusu ise “tam liberalizasyon” kavramı ile ifade edilmektedir. Bu bağlamda, tam liberalizasyon ülke içi ve dışı anlamında “içsel ve dışsal” olarak ikiye ayrılmaktadır. Bunlar da kendi içinde liberalizasyonun gerçekleştiği sektörlere göre iki alt sektöre ayrılmakta ve içsel finansal liberalizasyon, içsel reel (sektör) liberalizasyon, dışsal finansal liberalizasyon ve dışsal reel (sektör) liberalizasyon olarak tam liberalizasyon matrisinin parçalarını oluşturmaktadır.

Gelişmekte olan ülkelerde liberalizasyon deneyiminin başarısız sonuçlar vermesi 1980’lerin başlarında birçok iktisatçıyı sorunun kaynağının liberalizasyondan ya da tam liberalizasyondan değil yapılan liberalizasyonun “yanlış sıralanması”ndan ya da olması gereken sıralamaya uyulmamasından kaynaklandığı tezi üzerine odaklatmıştır (Gibson vd. 1994: 430). Buradan hareketle, “sıralama literatürü”, ülkelerde ileride yaşanabilecek olası krizlere ve istikrarsızlıklara engel olunması ve liberalizasyondan tam fayda sağlanması için liberalizasyonun birden ve eş zamanlı olarak değil aşamalı olarak, belli bir sıra ile yapılması gerektiği üzerinde durmaktadır. Bu çalışmada aynı problemin Türkiye örneği için de geçerli olup olmadığı hususu, Türkiye’de uygulanan liberalizasyon politikalarının yaygın kabul edilen sıralama literatürüne uygun olup olmadığı bağlamında politika ile uygulama karşılaştırılarak gösterilmeye çalışılacaktır. Bunun için Türkiye’de uygulanan liberalizasyon politikaları incelenip hem içsel ve dışsal bazda sınıflandırılması yapılacak hem de yapıldıkları tarih açısından değerlendirilip bir zaman sıralamasına koyulup bu sıralamanın sıralama literatüründeki mevcut sıralama şablonu ile uygunluğu karşılaştırılıp değerlendirmesi yapılacaktır.

Çalışmada giriş kısmından sonra ilk etapta tam liberalizasyonda sıralama literatürü, sonrasında tam liberalizasyonda sıralama teorisi ele alınmakta, sonrasında ise bu bağlamda Türkiye uygulamasına odaklanıp Türkiye’de 1980’lerde başlayan liberalizasyon sürecinin politika ve uygulamaları ile sıralama çerçevesinde değerlendirilmesi ve en nihayetinde sözkonusu

sıralamayı takip edip etmediği ve bunun olası sonuçlarının tartışması yapılacaktır.

1. TAM LİBERALİZASYONDA SIRALAMA LİTERATÜRÜ

Liberalizasyon sıralaması konusunda “sıralama literatürü”nü oluşturan pek çok çalışma bulunmaktadır (Örn. Edwards 1984, Blejer vd. 1988, McKinnon 1991, Johnston 1998 vb.). Bu sıralama literatüründe genel olarak, bir ülkede yapılacak olan tam liberalizasyonun hızlıca, birden değil, aşamalı olarak yapılması gerektiği üzerinde durulmaktadır.

Edwards (1984) ödemeler bilançosunda sermaye ve cari hesabın liberalizasyonu sıralamasında bazı tartışmalar olduğunu vurgulayıp, bu tartışmaları üç kategoride ele almıştır: Tartışmanın *birincisi*; liberalizasyon boyunca makroekonomik istikrar ve reel döviz kuru davranışı ile alakalıdır. Bazı yazarlar, sermaye hesabının açılma derecesinin istikrarsız sermaye akımları oluşturacağını, reel döviz kurunun bu hesap liberalize edildikten sonra oldukça kırılgan olacağını savunmuştur. Bu nedenle, ticaret reformu tamamlandıktan sonra sermaye hesabının açılması gerektiği görüşü üzerinde durulmuştur. Fakat diğer yazarlar; arzu edilmeyen reel döviz kuru hareketlerinden korunmanın en iyi yolunun tam konvertibiliteyle serbestçe dalgalanan döviz kuru olduğu üzerinde durmuştur. Onların tartıştıkları bu döviz kuru sistemi ticaret reformundan önce uygulanmalıdır. Sonuç olarak bu görüşe göre sermaye hesabı ilk olarak liberalize edilmelidir (Edwards 1984: 81). Tartışmanın *ikincisi*, literatürde beliren özel sıralamaların refah etkileriyle ilişkilidir. Bu analiz, dolaylı refah etkileri ve çapraz esnekliklerin makul değerlerini merkezine almaktadır. Tartışmanın *üçüncü* grubu, düzenleme maliyetleri problemi ve ucuz dış kredi yardımı vasıtasıyla düzenleme maliyetinin üstesinden gelmekle ilgilenmektedir. Bazı yazarlar sermaye hesabının açılmasıyla elde edilen ucuz dış kredilerin düzenleme sürecine yardım edeceğinden uygun olduğuna inanırken; diğerleri, bu kredilerin etkisinin yanlış sinyaller vasıtasıyla istenilmeyen sonuçlara neden olacağını belirtmişlerdir (Edwards 1984: 81-82).

Literatürde dışsal finansal liberalizasyonun sıralaması için olası ihtiyaçlar geniş olarak tartışılmıştır. İstisnalarla birlikte, literatürde sermaye hesabı liberalizasyonu –tüm finansal sektör liberalizasyonunun olası önemli ögesi– diğer tüm liberalizasyon süreci ve reform tedbirleri tamamlandıktan sonra ve özellikle de yurtiçi finansal sektör liberalizasyonundan sonra olması gerektiği vurgulanmıştır. Sermaye hesabı liberalizasyonunun ertelenmesi lehine olan tartışma kısmen, yurtiçi finansal liberalizasyonun ters etkilerini şiddetlendirebilen sermaye akımlarının tersine dönmesinin olası istikrarı bozucu etkileri temeline dayanır (Galbis 1994: 10-11). Sermaye hesabı liberalizasyonunun diğer reformlarla koordinasyonu ve düzgün sıralanması dışsal istikrarsızlık veya finansal sektör istikrarsızlığı olasılığını azaltmaktadır (Ishii vd. 2002: 14). Özel sermaye akımları liberalize edilmeye karar verildiğinde, her akım türüyle ilgili en genel risklere dikkat edilme-

sine ihtiyaç vardır. Sonuçta bu husus ilgili risklerin yönetiminde uygun politikaların belirlenmesinde yardımcı olacaktır (Ishii vd. 2002: 14).

Edwards (1984) teorik bir bakış açısından liberalizasyonun düzgün sıralanması sorununun, piyasa aksaklıkları ve/veya dışsalıklar, düzenleme maliyetlerinin bazı türlerinin bulunduğu bir dünya bağlamında olduğunu savunmaktadır. Edwards (1984)'e göre bunun tersine ders kitabı ekonomisinde aksaklıkların olmadığı varsayılırsa, bu soruna verilecek yanıt önemsiz olmaktadır. Zira bu durumda ödemeler bilançosu hesabı hem eşzamanlı hem de hızlıca liberalize edilebilir. Fakat hem ekonomik hem de politik çeşitli sayıda nedenler yüzünden eşzamanlı ve hızlı bir liberalizasyonun uygun olmayabileceği hususu da belirtilmektedir (Edwards 1984: 79). Bu bağlamda, Edwards (1984) liberalizasyon sıralamasının bazı yönleri ile ilgili uzmanlar arasında yaygın bir uzlaşma olduğuna, buna göre, örneğin, sermaye hesabı yalnızca içsel sermaye piyasası serbestleştirildikten sonra açılmalıdır görüşünün hakim olduğuna ve bu durumun da yalnızca mali açık önemli derecede düşürüldükten sonra ancak gerçekleştirilebileceğine vurgu yapmakta, fakat bununla birlikte, sermaye ve cari hesapların liberalizasyon sıralaması konusu üzerinde daha az bir uzlaşma olduğunu belirtmektedir.

Ülke deneyimleri göstermiştir ki, sermaye hesabı liberalizasyonunun diğer politikalarla koordinasyonu ve sıralaması için basit bir kural yoktur. Ishii vd. (2002: 16-18)'in sıraladığı on genel ilke liberalizasyonda her özel durumda rehber olabilecektir: 1-Uluslararası sermaye akımları üzerindeki kontrolleri kaldırma ve daha genel olarak finansal liberalizasyon, desteklenebilir makroekonomik politikaların arka planına karşı sorumluluk almada en iyidir. 2-Makroekonomik istikrar ile desteklenen ve kuvvetlenen özel finansal sektör reformlarına uygulamada öncelik verilmelidir. 3-Operasyonel olarak bağlantılı ve karşılıklı güçlendirilmiş finansal sektör reformları birlikte uygulanmalıdır. 4-İhtiyatlı düzenleme ve denetim ile finansal yeniden yapılandırma politikaları, finansal sektör istikrarını teşvik etmek ve liberalizasyondaki riskleri yönetmeye yardım etmek için, piyasa gelişmesinde ve rekabetin etkinliğini artırmada hedeflenen tamamlayıcı diğer finansal reformlarla uygulanmalıdır. 5-Sektörler veya araçlar ile sermaye akımlarının liberalizasyonu beraberindeki riskler hesaba katılarak sıralanmış olmalıdır. 6-Reformların hızı, finansal olmayan kuruluşlar ve diğer kuruluşların finansal yapısına ilişkin durumları (örneğin; borç-öz kaynak oranı, döviz pozisyonu) ve finansal kurumların sermaye tabanı ile kredi portföylerinin kalitesi üzerindeki etkileri hesaba katılmalıdır. 7-Sermaye yapısı ve yeterli teknik düzenlemeler için gereken önemli rehber reformlar, erkenden başlatılmalıdır. 8-Reformların şu an var olan sermaye akımları üzerindeki kontrollerin etkinliğini hesaba katması gerekmektedir. 9-Hız, zamanlama ve liberalizasyon sıralaması, siyasi ve bölgesel konuları hesaba katmalıdır. 10-Politika şeffaflığı ve veri bildirimini için para ve finans politikası şeffaflığını da kapsayan operasyonel ve kurumsal düzenlemelerin, sermaye hesabının açılmasına destek sağlamada uyumlu olmasına ihtiyaç

vardır. Bu ilkeler sermaye hesabı liberalizasyonunun değişik hızlarıyla tutarlıdır ve liberalizasyonun ertelenmemesi gerektiğini vurgulamaktadırlar. Ülkeler uluslararası sermaye piyasalarına girmekle fayda sağlayabilirler ve sıralı (sistemli) sermaye hesabı liberalizasyonu, bir ülkenin finansal sisteminde arzu edilen değişimleri teşvik edebilmektedir. Ülkeler bu ilkelerle uyumlu reformlarla, hem sermaye hesabı liberalizasyonu hem de finansal sektör gelişmesini ilerletmek isteyeceklerdir ve uluslararası sermaye akımlarıyla alakalı riskleri etkili bir şekilde yönetme yeteneklerini geliştirerek liberalizasyon sürecini hızlandırabileceklerdir (Ishii vd. 2002: 18).

Johnston (1998) riskleri minimize ederken sermaye hesabı liberalizasyonunun faydalarını maksimize etmede, hız ve sıralamaya odaklanma gerektiği üzerinde durmaktadır. Geleneksel sıralama görüşü sermaye hesabının liberalize edilmesinden önce, makroekonomik istikrarı sağlamanın önemi ve yurtiçi finansal kurumlar, piyasalar ve araçların gelişmesini vurgulamaktadır. Bu görüşe göre, sermaye hesabı liberalizasyonu ülkenin ekonomik reform programından sonra meydana gelmelidir (Johnston 1998: 23). Diğer tarafta, Johnston (1998) sermaye hesabı liberalizasyonu sıralaması ile ilgili belli kurallara rağmen (örneğin; uzun dönem akımlarının kısa dönem akımlarından ve doğrudan yabancı yatırımın portföy yatırımlarından önce liberalize edilmesi gerektiği), sermayenin geri ödenebilirliğinin pratikte uygulamayı zorlaştırabildiğini, dolayısıyla sermaye hesabının belli türlerinde devam eden kısıtlamaların finansal piyasaların temel yapısı, uygun tedbir standartlarını benimseme ve denetim düzenlemeleri ile gerekli dolaylı para araçlarının gelişimi için zaman almaya neden olabileceği uyarısında bulunmaktadır (Johnston 1998: 23).

Ma (2007) ticaret liberalizasyonunun yararları üzerine piyasa aksaklığının etkisini göstermek için, eksik finansal piyasa modeli çalışmada, mal piyasasının açılmasında farklı sıralamaların etkisini göstermeye odaklanmıştır. Bu çalışmada, hükümetin uluslararası ticareti yurtiçi ticaretle eşzamanlı olarak açması gerektiği yaklaşımı mı, yani “şok terapisi” yaklaşımı; yoksa hükümet önce yurtiçi mal piyasasını liberalize ettikten sonra mı uluslararası ticareti düzenlemesi gerektiği hususu, yani “aşamalı yaklaşım”, tartışılmaktadır (Ma 2007: 2). Bu bağlamda, Ma (2007) finansal piyasalar aksaksa, piyasaların Pareto optimumu sonucunu vermesi garantisinin olmadığı çok iyi bilindiğinden aslında piyasalar daha fazla açıldığında, tüm tüketicilerin kötü etkileneceği üzerinde durmakta; bu nedenle, piyasa liberalizasyonu sıralamasının gerekliliğini vurgulamaktadır (Ma 2007: 2-3). Bu çalışmanın ana bulguları, hem uluslararası hem de yurtiçi ticaretin eksik piyasa ekonomisinde bile ticaretin olmadığı durumdan daha iyi olduğu fakat, hükümetin uluslararası ve yurtiçi ticareti eşzamanlı olarak açan “şok terapi” yaklaşımı uygulaması durumunda, “aşamalı liberalizasyon yaklaşımı” sonucuna kıyasla refah kaybı riskiyle karşılaşacağı yönündedir (Ma 2007: 3). Çalışmada Çin örneğinden hareket eden Ma (2007), öncelikle yurtiçi ticaretin uluslararası ticarettten önce yerli tüketicilere açılması gerekti-

đini; böylelikle yurtiçi ticaretin yerli tüketicilere, yabancı tüccarlarla birlikte uluslararası ticarete karşı boy ölçüşmede sağlam bir temel sağlayacağını iddia etmektedir (Ma 2007: 14).

Analizler ödemeler bilançosunun sermaye ve cari hesaplarının liberalizasyonunun düzgün sıralanması hakkında güçlü bir teoreme sahip değildir, fakat hem tarihsel kanıtlar hem de tartışılan teorik düşünceler, cari hesabın ilk başta liberalize edilmesi temeline dayanan daha ihtiyatlı bir strateji önermektedir. Bu sıralamanın en güçlü argümanı, reel döviz kuru ve sermaye akımları arasındaki ilişki üzerine dayanmaktadır. Bazı tecrübeler göstermiştir ki sermaye hesabı yavaşça açılmalıdır, böylece liberalizasyonu takip edecek dış borç stokundaki artış, zamana yayılmış olacaktır (Edwards 1984: 83-84).

Sıralama literatürü tam liberalizasyonun sıralaması kadar tam liberalizasyona gitmeden önce gelişmekte olan ülkelerin makro ekonomik durumlarının nasıl olması gerektiği hususunu da ele almıştır. Dolayısıyla bu noktada, aslında tam liberalizasyon uygulamasının sıralamasının krizlere yada istikrarsızlıklara karşı koruyucu olmasının kimi zaman geçerli olmaması (Şili Örneği), tam liberalizasyona gitmeden önce ülke içinde makro ekonomik ön koşulların sağlanması hususuna işaret etmektedir. Buna göre, sıralama literatürü koşulsuz bir sıralamadan bahsetmemektedir. Başarılı bir tam liberalizasyon için iki ön şart bulunmaktadır: 1-Mali kontrolün sağlanması, yani bankaların kamu finansmanı aracı olmaması ve liberalizasyon sonrası olası kayıpları önlemek için vergi toplamada uygun yöntemlerin, araçların liberalizasyondan önce sağlanması; 2-Yurtiçindeki bankalar üzerinde para politikası için kontrol sağlanması gerekliliği (Zira finansal liberalizasyon sonrası krediler üzerinde kontrol edilemeyen ve dolayısıyla sorun yaratacak para arzı artışları söz konusu olabilecektir) (Gibson vd. 1994: 592-593).

Gibson ve Tsakalatos (1994) Villanueva ve Mirakhor'ın iki grup ülke üzerinde yaptığı finansal liberalizasyon programlarını araştıran çalışmasına atıfta bulunarak, "hızlı liberalize olan ülkeler" (Arjantin, Şili, Malezya, Filipinler, Türkiye ve Uruguay) ve "aşama aşama liberalize olanlar" (Endonezya, Güney Kore, Singapur, Sri Lanka ve Tayvan) arasında bu ikinci gruptaki ülkelerin göreceli başarısının onların nispeten istikrarlı makroekonomik yapıyı liberalizasyondan önce sahip olmalarından kaynaklandığına vurgu yapmıştır. Bu başarılar; yönetilebilir bütçe açıkları ve para büyümesinde daha düşük oranlar konusundadır. Tüm bunlar, faiz oranı ve kredi kısıtlaması derecesini azaltmadan önce yapılmıştır. Faiz oranları istikrarı sağlanmasıyla geniş çaplı iflaslardan korunulmuştur ve yatırım oranı da aynı zamanda muhafaza edilmiştir. Bununla birlikte hızlı liberalize olan ülkelerin ana problemi, mali pozisyonlarını güçlendirmeden önce faiz oranları yönetimini ve kredi dağıtımını neredeyse terk etmeleridir. Bu ülkeler liberalize olduklarında, bankalar şiddetli bir biçimde faiz oranlarını yükselttiler ve bu

durum geniş çaplı iflaslara ve yatırımların şeklinin riskli girişimlere dönmesine neden olmuştur (Gibson vd. 1994: 438).

Ekonomik reformlar ve serbestleşme tedbirleri alınması gereken beş geniş alan vardır: Mali açığın azaltılması, finansal sistemin liberalizasyonu, dış ticaretin liberalizasyonu, döviz kontrollerinin liberalizasyonu ve döviz kuru yönetimi. Kamunun mali açığının azaltılması literatürde gerekli olduğu kabul olan ilk adımdır. Açığın azaltılması gerçekleştirilmeden yapılan finansal liberalizasyon özel sektör tarafından desteklenemez ve bozulabilir olarak görülebilir (Arjantin ve Uruguay örneğinde olduğu gibi) (Gibson vd. 1994: 438). Literatürde liberalizasyon sıralamasında ikinci politika, içsel finansal liberalizasyonun ticaret reformu ile birleştirilmesidir. İçsel finansal liberalizasyon çeşitli nedenlerden dolayı refah artışı sağlayabilir: Bankaların daha yüksek reel mevduat faizi oranı ödemesi ekonomide etkin bir finansal aracı olarak onların rollerinin genişlemesini sağlayabilir. Fakat artan finans akımı düzgün fiyat sinyalleri tarafından yönlendirilmeyi gerekli kılar, aksi takdirde yatırım yanlış sektörlerde yer alabilir –ülkenin karşılaştırmalı üstünlüklerine göre olmaz ve sosyal getiriler oranı maksimum olmaz (Gibson vd. 1994: 438-439). Ticaret hesabının liberalleştirilmesi yani korumacılığın kaldırılması ithalat fiyatlarını düşürür, reel geliri yükseltir ve ticareti olmayan mallar sektörüne (ve dış tedarikçilere) faydalar sağlayan tüketici patlamasına neden olabilir. Literatürde liberalizasyon sürecindeki son adımın sermaye hesabının açılması olduğu yönünde bir anlaşma bulunmaktadır. Son olarak, döviz kuru rejiminin seçimi konusu vardır. İkili döviz kuru (uluslararası işlemlerde farklı yurtiçi için farklı oranlar) ve bölünmüş döviz piyasaları (resmi ve karaborsa oranları) reform sürecinden önce kaldırılmış olmalıdır. Resmi ve karaborsa döviz kuru arasındaki büyük farklılıklar sermaye çıkışını cesaretlendirirken, ikili döviz kuru bozuk fiyat sinyalleri vermektedir. Bu koşullardan başka, döviz kuru politikası liberalizasyon sürecinin bir hedef aracı olmalıdır (Gibson vd. 1994: 440).

Teoride özellikle içsel finansal liberalizasyon bağlamında, içsel finansal liberalizasyona başlamadan önce kurumsal düzenlemelere ve ekonomik yapıya uygun mali liberalizasyona yönelik öneriler getirilmiştir. Şaydan (2006)'nın ifade ettiği şekliyle "*Liberalizasyona başlamadan önce ekonomi istikrarlı (MS) veya istikrarsız (MU), bankacılık düzenlemeleri yeterli (SA) veya yetersiz (Sİ) olarak sınıflandırılabilir*". Buna göre, 1. MU-Sİ stratejisi; makroekonomik istikrarsızlık, zayıf banka denetimi ile iç içe geçmiştir. 2. MU-SA stratejisi; makroekonomik istikrarsızlığın neden olabileceği ahlaki çöküntü, etkin banka denetimi ile giderilmeye çalışılmaktadır. 3. MS-Sİ stratejisi; istikrarlı bir ekonomik yapı vardır. Ancak etkin banka denetimi yapılamaması nedeniyle ahlaki çöküntü sorunu ortaya çıkmaktadır. 4. MS-SA stratejisi; ekonomi istikrarlı ve etkin bir banka denetimi vardır. Faizler tamamen serbest bırakılmadan bu sayılan dört durumdan da önce makroekonomik istikrar ve etkin banka denetimi sağlanmalıdır görüşü hakimdir. Şaydan (2006) sadece MS-SA durumunda faizlerin tamamen serbest bira-

kılmasının başarılı olabileceğini, kalan iki durumda ise esnek fakat iyi kontrol edilebilen bir yapı tercih edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Eğer banka denetimi ve yaptırımlar etkin ise istikrar önemleri ile paralel olarak faizlerin liberalleşmesi sürecine başlanabileceği hususu, aksi takdirde eğer enflasyonla birlikte ve enflasyon dalgalanması da yüksek ise güçlü ve kredibilitesi yüksek bir istikrar programına destek olacak tutarlılıkta ve etkin bir bankacılık düzenlemesi en iyi politika paketini oluşturabileceği savunulmaktadır. Dolayısıyla parasal istikrar ve etkin banka denetimi sağlanıncaya kadar faiz oranlarıyla ilgili düzenleme yapılmaması gerektiği, böyle bir durumda ise düzenlenen faiz oranlarının önceden duyurulması ve bankalar ile kredi kullanan müşterilerin yeni faiz oranları konusunda tam anlamıyla bilgi sahibi olması gerektiği vurgulanmaktadır (Şaydan 2006: 35-36).

Geleneksel akademik sıralama görüşü, sermaye hesabının liberalizasyonu için ön şartlar olduğunu vurgulamaktadır. Bunlar; sermaye hesabı liberalizasyonundan önce makroekonomik istikrarı başarma ve içsel finansal kurumlar, piyasalar ve araçlarının gelişmesidir. Bu görüşe göre sermaye hesabı liberalizasyonu genel bir ekonomik reform programından sonra meydana gelmelidir (Johnston vd. 1999: 70). Sermaye hesabı liberalizasyonu sıralamasının yapısal tedbirlerle birlikte, özellikle de para ve finans sektöründe ve liberalizasyon adımının uygun makroekonomik politikaların gelişimi ile yapılmasına dikkat edilmesi gerekmektedir. Sermaye hesabı liberalizasyonu rolünün tam analizi yapısal ve makroekonomik politikaların kapsamlı bir değerlendirmesine ihtiyaç duymaktadır. Johnston vd. (1997) sermaye hesabı liberalizasyonu ve yurtiçi finansal piyasaların, araçların ve kurumların gelişimi, kambiyo ve ticaret sisteminin reforme edilmesi, gelişmekte olan ülkelerde ödemeler bilançosu dengesi ve para ve döviz kuru politikasının rolüne odaklanmaktadır (Johnston vd. 1997: 5). Bu bağlamda, sermaye hesabının liberalleştirilmesi ile finansal sektör reformlarının bütünleştirilmesine ihtiyaç vardır. Bunun neden yapılması gerektiği hususunda birçok sebep bulunmaktadır. Bunları Johnston vd. (1997: 6-8) şu şekilde sıralamaktadır: 1-Makroekonomik denge ve ödemeler bilançosu dengesi perspektifinden bakıldığında, yurtiçi finansal sistemin istikrarı ve gelişme seviyesi, sermaye hareketleri kompozisyonu ve büyüme üzerinde anahtar etkilere sahiptir. 2-Sermaye hesabının açılması finansal piyasalar ve kurumlar için önemli içerikler sağlayabilir. Birçok durumda, liberalizasyonların gelişmeyi derinleştirmesi, daha rekabetçi ve daha çeşitlenmiş finansal piyasalar oluşturması bağlamında pozitifdir. Yurtiçi finansal piyasaların karmaşıklığı, yabancı finansal firmaların ülkede doğrudan işlem yapmasına izin verilirse düzeltilebilir. 3-Sermaye akımı kullanımının etkinliği ve bu suretle ekonomik performansı destekleyen düzenlemelere çeşitli katkılar sağlayan akımların genişlemesi, yurtiçi finansal sistemin etkinliği ve gelişme seviyesine bağlıdır. Buna karşılık iyi düzenlenmiş ve denetlenmiş bir finansal sistemin varlığı, önceki finansal baskılamanın mirası olabilen piyasa başarısızlıklarının çeşitli kaynaklarının çıkarılmasına bağlıdır. 4-Sermaye hesabının

başarılı ve dayanıklı olarak açılması, açık sermaye hesabıyla döviz kuru politikası ve etkili para yönetimi için piyasalar, kurumlar ve minimum araçların kurulmasına gerek vardır. 5-Son olarak, reformların dinamikleri sermaye hareketlerinin liberalizasyonu ve yurtiçi finansal sektör reformlarının senkronizasyonu tartışılabilir. Sermaye hesabı liberalizasyonları, sermaye çıkışlarının geri dönüşü ve düzenlenen yatırımcı çevresini yansıtan ödemeler bilançosunun sermaye hesabındaki ilk fazlalıklarla çoğu kez bağlantılıdır. Aynı olarak karşılaştırılırsa, bu faktörlerin her biri parasal ve makroekonomik yönetimde problemler oluşturabilir. Fakat birlikte karşılaştırılırsa, parasal ve dış sektörlerdeki düzenlemeler bir dereceye kadar denge meydana getirebilir. Böylece yurtiçi finansal sektör liberalizasyonunu takip eden paradan daha hızlı kredi büyümesi, ceteris paribus, ödemeler bilançosuna baskı eğilimindedir. Bu baskı, sermaye hesabının liberalizasyonuna eşlik edebilen sermaye kaçışının geri dönmesiyle dengeye gelebilir (Johnston vd., 1997: 6-8).

2. TAM LİBERALİZASYONDA SIRALAMA

Aşağıda yer alan ekonomik reformlar sıralaması tablosu (Tablo 1), bir ülkede uygulanmak istenen tam liberalizasyon politikalarının nasıl olması gerektiği ile ilgili genel bir sıralama vermektedir. Bu tablo her sektörün yapması gereken liberalizasyon reformu türlerini açıklamaktadır.

Tablo 1: Tam Liberalizasyon Sıralaması
TAM LİBERALİZASYON SIRALAMASI

	İÇSEL	DIŞSAL
REEL	Piyasa Fiyat Sisteminin Kurulması	Ticaret Engellerinin Kaldırılması (Cari Hesap)
	Firmalar Üzerindeki Açık veya Örtülü Vergiler ve Sübvansiyonların Kaldırılması	Ticaret Hesabı Konvertibilitesi
	Özelleştirme	
	1	3
FİNANSAL	İçsel Banka Sistemi	Sermaye Kontrollerinin Kaldırılması, Kısa Dönem Sermaye Hesabı Konvertibilitesi
	İçsel Sermaye Piyasaları	
	2	4

Kaynak: Gibson vd. 1994: 592

Buna göre ilk önce fiyat piyasaya bırakılmalı, arz ve talebe göre belirlenmelidir. Ardından reel sektördeki örtülü veya açık vergiler kaldırılmalı, eğer varsa ekonomide firmalara uygulanan teşvikler kaldırılmalıdır. Daha sonra ise özelleştirmeler yapılmaya başlanmalıdır. Görüldüğü gibi ekonomi aşama aşama piyasaya bırakılmakta, önce devlet müdahalesinin kaldırılması ardından devletin ekonomik hayattan çıkarılması önerilmektedir. Devlet piyasadan çekilince piyasanın kendi kendini müdahaleye gerek kalmadan götürebilmesi için içsel bankacılık ve sermaye piyasaları oluşturulması gerekmektedir. Bu şekilde ülke ekonomisi reel ve finansal anlamda hazırlandıktan sonra ise ilk önce dışsal alanda reel bazda ihracat ve ithalat kanallarındaki bariyerler (tarifeler, kotalar, miktar kısıtlamaları vb.) kaldırılmalı, ardından her ülkede pazar payını artırabilmek için konvertibilite yapılmalı ve son olarak da sermaye hesabının kontrolleri kaldırılmalı ve ülkeye sıcak para girişi serbest bırakılmalıdır.

İçsel finansal liberalizasyon, yurtiçi para ve sermaye piyasalarındaki kural ve kısıtlamaların kaldırılması şeklinde tanımlanabilir. Diğer bir deyişle, bir ekonomide yurtiçi para cinsinden borç-alacak ilişkileri ile varlık tutma kararlarına ilişkin olarak kurumsal yapıda fiyat ve miktar kısıtlamalarının kaldırılması ve yumuşatılması işlemidir. Bununla beraber içsel finansal liberalizasyon, temel olarak faiz oranlarının piyasa güçleri tarafından belirlenmesi şeklindeki finansal düzenlemeyi ifade etmektedir. Bu bağlamda, yurtiçi finansal piyasalarda liberalizasyonun sağlanmasına yönelik ilk adım, faiz oranlarının kamu otoriteleri tarafından değil arz ve talep koşullarına göre piyasa güçleri tarafından belirlenmesidir. "İçsel finansal liberalizasyon ile birlikte yeni oluşan finansal araçların idaresini sağlayan düzenlemeleri gerçekleştirme gerekliliğinin ortaya çıkması, bir yandan reel faiz oranları tasarrufları yükseltirken, öte yandan da yüksek maliyetli yatırım fonlarının en verimli ve etkin şekilde kullanılması sonucunu doğuracaktır" teziyle hareket edilmektedir. Bununla birlikte yüksek karşılık oranları, vergiler ve fonlar gibi mali yüklerin azaltılması, kredi tavanlarının kaldırılması, finansal piyasaya girişlerin kolaylaştırılarak finansal araçların çeşitlendirilmesi, hisse senedi piyasalarının serbestleştirilmesi gibi düzenlemeler de yurtiçi finansal piyasaların liberalizasyonu yönünde uygulanan politikalar arasında kabul edilmektedir (Berkman 2011: 7-8).

Dolayısıyla, yukarıdaki Tablo 1'e göre, tam liberalizasyon sıralaması ile ilgili olarak literatürdeki genel kabul içsel finansal liberalizasyonun içsel reel sektör liberalizasyonundan sonra ve dışsal finansal liberalizasyondan önce gelmesi gerektiği yönündedir. Bu bağlamda, gelişmekte olan bir ülke örneğinde içsel reel sektörünü liberalize etmeden önce finansal sistemini liberalize etmeye karar veren ve uygulayan bir ülkede, nispi fiyatlar çarpık olduğundan sadece kârlı olduğu düşünölen endüstrilere kredi akımı olacağı muhtemel bir durumdur, bu da fiyatlar gerçeği yansıtmadığı için kaynakların fiyat mekanizmasıyla etkin dağılmayacağı anlamına gelecektir. İçsel

finansal liberalizasyonun dışsal reel liberalizasyondan önce ya da sonra geleceği hususu tamamıyla açık değildir. Bir yönden, bir ülke içsel finansal sektörünü ticaretten önce liberalize ederse, yine ticaret engelleri yüzünden sadece kârlı görülen “ticaret yapılabilir sektörler”e kredi akışı olacaktır. Diğer taraftan, finansal sektör ticaretten sonrasına kadar liberalize edilmezse, bu durum içsel endüstrinin dünya piyasalarıyla rekabet etme kabiliyetine engel olabilecektir. Bu sıralamada tartışma olsa da nihai sonuç içsel finansal liberalizasyonun dışsal reel sektör liberalizasyondan önce gelmesi gerektiği yönündedir. Tartışmasız kabul edilen ise dışsal finansal liberalizasyonun diğer tüm liberalizasyonlardan sonra olması gerektiğidir. Aksi durumda, örneğin, içsel faiz oranları dünya seviyesinin henüz altındayken dışsal liberalizasyon meydana gelirse, büyük miktarda sermaye kaçıışı olacaktır. Diğer tarafta, yurtiçi bankalar dış bankalarla rekabet etmekte zorlanacaktır. Zira yurtiçi bankalar hala bir dizi kontrole ve aracılık maliyetini artıran düzenlemelere tabi olacaktır (Gibson vd. 1994: 591-592). Bu bağlamda, Bal (1997) sermaye hareketlerine yönelik kısıtlama ve kontrollerin kaldırılmasının yurt içi para biriminde reel bir değerlendirmeye neden olacağı, diğer tarafta dış ticaret faaliyetlerinin liberalizasyonunun, yurt içi para biriminin reel bir devalüasyonunu ise gerekli kılacağı hususu üzerinde durmaktadır. Bu durumda, eğer sermaye hareketlerine yönelik kontrollerin azaltılması nedeniyle reel devalüasyon imkansız hale geliyorsa, ihracat ve ithal edilebilir mal sektörlerinde korumacı ortamdaki serbest ortama geçiş yapmanın zor olacağını savunmaktadır. Sonuç olarak, sıralama açısından, ödemeler bilançosu cari işlemler hesabı ve sermaye hareketleri liberalizasyonu aynı anda yapılmamalıdır. Dış ticaret işlemlerinin liberalizasyonundan sonraki geçiş sürecinde sermaye girişleri sıkı biçimde kontrol altında tutulmalıdır ve yeterli bir süre geçtikten sonra serbestleştirilmelidir görüşü savunulmaktadır (Bal 1997: 58-59).

3.TAM LİBERALİZASYON SIRALAMASI BAĞLAMINDA TÜRKİYE ÖRNEĞİ

3.1. İçsel Liberalizasyon

Liberalizasyon süreci birçok gelişmekte olan ülkede ağırlıklı olarak 1970'lerde, Türkiye'de ise 1980'lerde başlamıştır. 1980 öncesi Türkiye'sinde dış ticaret, finans ve mal piyasaları yoğun bir şekilde devletin kontrolü altında olmuştur. Bu bağlamda, Türkiye'de ithal ikame modeli sanayileşme politikaları uygulanmış ve devlet bu stratejiyi kullanarak, hem yatırımcı hem üretici olarak kamu iktisadi teşebbüsleri (KİT) kanalı ile sanayileşme hedeflerine ulaşmaya çalışmıştır (Oksa 2004:1'den aktaran Mayır t.y: 462). Devletin denetim ve kontrolü, ithalatın kısıtlanması ve yasaklanması, katı bir kambiyo sisteminin uygulanması, faiz oranlarının kontrolü ve finansal sistemin kamu bankaları yoluyla denetim altına alınması gibi uygulamalar aracılığıyla olmuştur. Ancak, bu süreç 1970'lerin ikinci yarısında başlayıp 1980'de son bulan ekonomik krize zemin hazırlamıştır. Zira 1980 öncesinde Türkiye

ekonomik, politik, sosyal açıdan çalkantılı bir dönem geçirmiştir (Mayır t.y: 462-463).

Tablo 2: Türkiye'de İçsel Liberalizasyon Uygulamaları

İçsel Liberalizasyon Uygulamaları		
REEL SEKTÖR	VERGİ VE SÜBVANSİYON-LARIN KALDIRILMASI	1985: Bu yılda katma değer vergisi uygulamaya konulmuştur (Kargı vd. 2007).
	ÖZELLEŞTİRME	1984: Özelleştirmeye ilişkin ilk yasal düzenleme, 29.2.1984 tarih ve 2983 sayılı Kanun ile yapılmıştır (Kilci 1994:6). 1986: 28.5.1986 tarihinde kabul edilen 3291 sayılı Kanun. 1994: 27 Kasım 1994, 4046 sayılı Özelleştirme Uygulamaları (Doğan 2012).
FİNANSAL SEKTÖR	FAİZ ORANLARI SERBESTİSİ	1980: Faiz hadleri üzerindeki kısıtlamalar kaldırılmıştır. 1991: Mevduat faiz oranları serbestleştirildi. 1994: Faiz oranlarını belirlemek kriz sonrasında TCMB'ye bırakıldı.
	BANKACILIK SİSTEMİ	1985: Banka kanunu yürürlüğe girmiştir. 1986: İnterbank para kurulu açılmıştır. 2000: Bankalar üzerindeki regülasyon ve denetim uygulamaları kaldırıldı.
	SERMAYE PİYASALARI SİSTEMİ	1980: Hisse senedi piyasası üzerindeki fiyat kontrolleri kaldırılmıştır. 1982: Sermaye piyasası kurulmuştur. 1987: Açık piyasa işlemleri başlamıştır. 1988: Efektif döviz piyasası kurulmuştur. 1989: Altın piyasası kurulmuştur. 1991: İMKB bünyesinde Bono Piyasası açıldı. 1992: Repo, Ters Repo ve VDMK ihracı başladı. 1993:Repo, ters repo işlemlerine İMKB'de başlandı. (Öztürk ve Kuşçu t.y.)

Bu dönemde Türkiye finansal piyasaları yoğun bir şekilde baskı altında olmuştur. Faiz oranları üzerinde sınırlamalar olup, kamu tarafından öncelikli görünen sektörlerle çeşitli kredi kanalları ile daha düşük faizli fonlandırılması söz konusu olmuştur. Finansal korumacılık dönemi olarak tanımlanan bu süreçte, sermaye hareketleri ve dış ticaret işlemleri birçok kısıtlamaya tabi olup sabit döviz kuru sistemi uygulanmıştır. Bu süreçte uygulanan ithal ikameci program dolayısıyla oluşan cari borçlara kaynak bulmak ve yatırımları desteklemek zorlaşınca 1976'da bu dönem sınırlarını zorlamaya başlamıştır. Bu bağlamda, 1977-80'deki ödemeler dengesi sorunuyla başlayan ekonomik istikrarsızlığa politik istikrarsızlık eklenince, 24 Ocak 1980 istikrar kararları alınmak zorunda kalınmıştır (Mayır t.y: 463).

Türkiye'de gerçekleştirilen tam liberalizasyon politikaları oluşturulurken literatürde yaygın olarak kabul edilen sıralamaya ne kadar bağlı kalındığı hususunun, uygulanan politikalar ve sonuçları bağlamında değerlendirilmesi amacıyla yukarıda (Tablo 2) Türkiye'de gerçekleştirilen politikalar içsel liberalizasyon politikaları çerçevesince tablolaştırılmıştır.

Yukarıdaki Tablo 2'de görüldüğü gibi Türkiye'de ilk önce yaygın kabul edilen politika çerçevesince faiz oranları piyasaya bırakılmış ardından sermaye piyasası kurulmuş, döviz kuru işlemleri serbestleştirilip ilk özelleştirmelere başlanılmıştır. Daha sonra neoklasik yaklaşım çerçevesince dolaylı vergiler ağırlıklandırılmış, bankacılık yasası çıkarılmış, daha sonra ise para ve sermaye piyasalarını derinleştirmek için kurumsal yapılar çeşitlendirilmeye başlanmıştır. Görüldüğü gibi liberalizasyon politikaları uygulanırken reel sektör liberalizasyonu ile içsel sermaye piyasası oluşturma işlemleri hemen hemen eş zamanlı olarak yapılmıştır. Bu anlamda yaygın kabul edilen sıralama literatürü Türkiye'de içsel liberalizasyon politikası bağlamında sağlıklı olarak uygulanmıştır denilemez. Reel sektör tam libere edilmeden yani uygulanan politikaların ekonomide ortaya çıkardığı etki dikkate alınmadan eş anlı olarak içsel finansal sektörün liberalizasyon politikalarına başlanılmıştır.

Tablo 3: Türkiye'de Banka Sayıları

	1988	1990	1995	2000	2005
Banka Sayısı	60	66	68	79	47
Mevduat Bankaları	52	56	55	61	34
Kamu	8	8	5	4	3
Özel	25	25	32	28	17
Fon	-	-	-	11	1
Yabancı	19	23	18	18	13
Kalkınma ve Yatırım Bankası	8	10	13	18	13

Kaynak: TBB, www.tbb.org.tr

Türkiye’de finansal serbestleşme hareketleri Temmuz 1980’de başlamış, bu dönemde borçlanma ve mevduat faizleri serbest bırakılmış, mevduat sertifikaları yeni finansal araç olarak düzenleyici taslağa eklenmiştir. Bu aşamada bankalar arasında kısa bir faiz rekabeti olmuşsa da o dönemde bankacılık sektörünün oligopolistik doğası bankalara “centilmenlik anlaşması” yapma imkanı vermiş ve en büyük ticari bankaların liderliğinde, tüm bankalar anlaşmadaki oranlara uymayı kabul etmiştir. Sonrasında küçük bankalar rekabet sürecine, vadeli mevduata yüksek faiz vererek ve mevduat sertifikası çıkararak dahil olmuşlar, bu bankalar mevduat sertifikalarını bankerler vasıtasıyla pazarlamışlardır. Bu aşamada bankerlere çok fazla fon akmış ve bu süreç küçük bankaların ve birçok bankerin batmasıyla sonuçlanmıştır (Öztürk vd. t.y.: 18).

Planlı dönem (1960-1980) boyunca bankacılık sektörüne giriş çıkışlar sıkı kontrol altında olduğu için banka sayısı fazla değişmemiş, ancak 1980 yılında 37 olan banka sayısı finansal liberalizasyona geçiş ile birlikte sektöre giriş çıkışların daha serbest bırakılması ve mevduata %100 güvence verilmesinin de etkisiyle 2000’li yıllara doğru hızla artmıştır. 1980 sonrasında sistem “mevduat bankacılığı ağırlıklı bir gelişme” göstermiştir. 2001 krizine kadar artan banka sayısı beraberinde “sermaye yönünden büyük olmayan, mali yapısı zayıf, küçük ölçekli bankalar”ın kurulmasını getirmiştir. Faizlerin serbest bırakılmasının da etkisiyle bankaların fon toplama maliyetleri artmış, bu da şube bankacılığının, özellikle 1990’lı yıllardan itibaren azalmasına neden olmuştur. Bir başka deyişle, “toptancı bankacılık” yapan az şubeli küçük ve orta ölçekli banka sayısı artmış, büyük ölçekli bankaların pazar payları ise küçülmüştür. Finansal liberalizasyon süreci ile birlikte günümüze kadar hem banka sayısı hem de şube sayısında önemli bir artış görülmüştür. Ancak Avrupa’dakinin aksine Türkiye’de bu durum ekonominin iyi performansından veya ticari aktivitelerdeki canlılıktan değil, bankaların “devlet ile olan ticari ilişkilerinden” kaynaklanmıştır (Yılmaz 2005: 80-83). Yılmaz (2005) yükselen kamu kesimi borçlanma gereğinin yüksek reel faizlere neden olduğuna ve devlet faiz harcamalarını hızla artırdığına ve bankaların da bu süreçte devlete borç vererek spekülasyon olarak büyüdüğüne vurgu yapmaktadır (Yılmaz 2005: 80-83).

Bu bağlamda, devlet iç borçlanma senetlerinin mevduat bankalarının toplam aktifler içindeki payı 1990 yılında yüzde 10’dan 1999 yılında yüzde 23’e çıkmıştır. Aynı dönemde özel sektöre açılan kredilerin toplam aktifler içindeki payı ise yüzde 36’dan yüzde 24’e inmiştir. Böylece bankalar esas görevini yerine getirememiş, üreticiyi ve reel ekonomiyi yeterli ölçüde destekleyememiştir. Yüksek enflasyon ortamı ve belirsizlikler tasarruf sahiplerinin kısa vadeye yönelmesine yol açmış, bankaların varlık ve yükümlülükleri arasındaki vade uyumsuzluğu yani finansal kırılmalıklar artmıştır. Yüksek ve değişken enflasyonla hızla artan borç stokları sonucu TL’ye olan güvenin zayıflaması, para ikamesini de hızlandırmıştır. Bu bağlamda, döviz tevdiat hesaplarının, repo dahil, toplam mevduatlar içindeki payı 1990 yı-

linda yüzde 25'den 1999 yılında yüzde 42'ye yükselmiş, toplam mevduatın yarısına yakın bir kısmı döviz tevdiat hesaplarına yönelmiş, bankaların yurtdışından borçlanmalarındaki artış döviz yükümlülüklerini önemli ölçüde yükseltmiştir. Diğer yandan, bankalar başta kamu kağıtları olmak üzere getirisi yüksek Türk Lirası cinsinden araçlara yönelmişlerdir. Bu durum da bankacılık sisteminin yabancı para açısından açık pozisyonunu yükseltmiş ve bankalar kur riskine karşı önemli ölçüde kırılğan hale gelmiştir (Özyurt 2006: 315-316).

1989 sonrası dönemde, yapısal uyum programları doğrultusunda Türkiye ve dış dünya arasındaki her türlü para transferine tam bir serbestlik tanınıp, Türk vatandaşlarının istedikleri gibi döviz bulundurmalarına ve bankalarda döviz hesabı açmalarına izin verilince hemen hemen aynı zamanda hükümet bütçeyi finanse etmek için uzun vadeli dış krediler ve vergiler yerine kısa vadeli iç borçlanmaya gidilmesine karar vermiştir. Bunun için yeni yapılanma sürecinde Türkiye'de diğer gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi devlet tahvili ve hisse senedi piyasalarının da kurulması sağlanmıştır (Dağdelen 2004: 48). Dağdelen (2004) sözü edilen süreçte son olarak IMKB'nın da uluslararası sisteme açılması (1991 yılında) ile yapısal uyum sürecinin finansal uyum boyutunun bütün gereklerinin yerine getirildiğini ve böylece Türkiye'nin Dünya'daki yeni "kırılğan/akışkan finans yapısına" entegre olduğunun altını çizmektedir (Dağdelen 2004: 48).

Doğan (2012) Türkiye'de 28.5.1986 tarihinde kabul edilen 3291 sayılı Kanun ile tamamı devlete ait ve Kamu İktisadi Teşebbüsü (KİT) statüsünde faaliyet gösteren kuruluşların, özelleştirme kapsamına alınması ve uygulamaların yürütülmesine ilişkin esasların belirlendiğini kaydetmiştir. Bugün de yürürlükte olan ve özelleştirmelere temel teşkil eden 4046 sayılı Özelleştirme Uygulamalarının Düzenlenmesine ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanunun ise 27 Kasım 1994 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girdiği, bu kanun ile "Özelleştirme Yüksek Kurulu"nun oluşturulduğu, "Özelleştirme İdaresi Başkanlığı" (ÖİB)nin kurulduğu ve "Özelleştirme Fonu"nun kurulmasının düzenlendiği kaydedilmektedir. Bu bağlamda, ilaveten milli güvenlik açısından önem arz eden stratejik nitelikteki kuruluşlarda imtiyazlı hisse bulundurulması ve özelleştirme uygulamalarından elde edilecek gelirlerin, genel bütçe harcama ve yatırımlarında kullanılmaması hükme bağlanmıştır (Doğan 2012: 14-15). Bu kapsamda, 1986 yılından itibaren hız kazanan ve tamamı kamuya ait veya kamu iştiraki olan kuruluşlardaki kamu paylarının özelleştirme kapsamına alınması yoluyla yürütülen program çerçevesinde, idare tarafından bugüne kadar 201 kuruluşta hisse senedi veya varlık satış/devir işlemi yapılmış ve bu kuruluşlardan 191'inde hiç kamu payı kalmamıştır. 1986 yılından bugüne kadar gerçekleştirilen özelleştirme uygulamalarının toplam tutarı 46,1 milyar \$ düzeyindedir. Bir bölümü vadeli ve döviz cinsinden gerçekleştirilen bu hisse senedi ve varlık satış işlemlerin-

den 30 Kasım 2012 itibariyle 35,1 milyar \$ net giriş sağlanmıştır (Doğan 2012: 14-15).

Tablo 4: Gelir, Kurumlar Ve Katma Değer Vergisinin Genel Bütçe Vergi Gelirleri İçindeki % Payı (1988-2005)

Yıllar	Gelir Vergisinin Vergi Gelirleri İçindeki payı %	Kurumlar Vergisinin Vergi Gelirleri İçindeki Payı %	Toplam KDV Tahsilatının (Dahilde + İthalde) Vergi Gelirleri İçindeki Payı %
1988	33,7	14,9	29,3
1989	38,6	14,1	25,3
1990	41,0	10,2	27,2
1991	42,4	9,0	29,0
1992	42,4	7,1	29,7
1993	40,4	7,2	31,0
1994	30,9	7,5	30,1
1995	30,4	9,5	32,7
1996	30,1	8,4	33,1
1997	31,6	8,3	32,9
1998	37,7	8,1	29,5
1999	33,3	10,5	28,1
2000	23,4	8,9	31,6
2001	29,1	9,3	31,3
2002	23,0	9,3	34,2
2003	20,2	10,3	32,1
2004	19,5	9,5	34,0
2005	19,1	9,6	32,1

Kaynak: Maliye Bakanlığı, www.gib.gov.tr.

Tablo 4'te görüldüğü gibi kurumlar vergisinin vergi gelirleri içindeki payı zaman içinde çift hanelerden tek haneli rakamlara inmiş fakat tam tersi dolaylı vergilerin vergi gelirleri içindeki payı ise artmıştır. Liberalizasyon politikaları çerçevesinde arz yanlı iktisat politikası temel alınarak, dolaysız vergilerin oranlarının düşürülmesi yoluyla, emek ve sermaye gelirleri üzerindeki ikame etkisini ortadan kaldırma, böylece ekonominin çalışma yatırım-tasarruf eğilimini güçlendirme amaçlanmıştır. Bir başka deyişle, teorik temelini neo-klasik iktisat yaklaşımından alan arz yönlü iktisat politikası çerçevesinde, Türkiye'de 1980 sonrası uygulanan vergi politikaları dolaylı vergiler ağırlıklı bir vergi sisteminin oluşturulması yönünde gelişim göstermiştir. Böylece, Kurumlar Vergisi mükellefi olan büyük sermaye kesimleri üzerindeki dolaysız vergi yükünün düşürülmesi amaçlanmış, bu uygulama da kaçınılmaz olarak toplumun diğer kesimleri üzerindeki vergi yükü artışını gerektirmiştir. Dolaysız vergiler arasında sermaye kesimi lehine gerçekleştirilen değişim, dolaylı vergilerin sistem içindeki ağırlığının artması ile desteklenmiş, ancak bu durum, iç talebin en önemli unsurunu oluş-

turan ücretlileri, kentsel-kırsal küçük girişimci kesimi ve en önemlisi dolaylı vergileri yansıtmaya olanağı bulunmayan toplumsal kesimleri önemli ölçüde reel gelir kaybına uğratması açısından eleştiri almıştır (Kargı vd. 2007: 281).

Kargı vd. (2007) vergi sistemi aracılığı ile sağlanan diğer teşvikleri şu şekilde sıralamaktadır: Gelir/Kurumlar Vergisi muafiyeti/indirimi, yatırım indirimi, sermaye malları ithalatında gümrük muafiyeti, sermaye mallarında katma değer vergisi muafiyeti, sübvansiyonlu krediler, yerel yönetimlerin vergilerinde indirim/ muafiyet, hammadde ithalatında vergi muafiyeti, kullanılan hammaddeler için katma değer vergisi muafiyeti, hammadde ihracatında katma değer vergisi muafiyeti, ihracat gelirlerinin imtiyazlı kullanımı, zarar indirimi, son giren ilk çıkar stok değerlendirme metodu, sabit kıymetleri yenileme fonu, maliyet bedeli artırımı, yatırım indiriminde endeksleme, menkul sermaye iratlarında indirim oranı uygulanması, diğer kazanç ve iratlarda indirim oranının uygulanması, zirai kazancın tespitinde maliyet bedeli artırımı, finansman giderleri kısıtlaması, araştırma ve geliştirme harcamalarında vergi erteleme. Kargı vd. (2007) bu teşviklere ilaveten ihracata dayalı büyüme modeli çerçevesinde 1980'li yıllarda, dışa açılmayı ve ihracat artışını desteklemek üzere uygulanan politikaların, reel ücretlerin düşürülmesinin ve kur politikalarının, ihracatta vergi iadesi uygulamasının da altını çizmektedir (Kargı vd. 2007: 282).

Bu noktada Türkiye'de liberalizasyon sürecini 1989 sermaye hareketleri serbestleştirilmesi dönemine kadar aşağıdaki gibi özetlemek mümkündür:

- 1980: Hisse senedi piyasası üzerindeki fiyat kontrolleri kaldırılmıştır.
- 1980: Faiz hadleri üzerindeki kısıtlamalar kaldırılmıştır.
- 1981: İthal ikameci dönem sona ermiştir.
- 1982: Sermaye piyasası kurulmuştur.
- 1984: Döviz kuru işlemlerine izin verilmiştir.
- 1985: Banka kanunu yürürlüğe girmiştir.
- 1986: İnterbank para kurulu açılmıştır.
- 1987: Açık piyasa işlemleri başlamıştır.
- 1988: Efektif döviz piyasası kurulmuştur.
- 1989: Altın piyasası kurulmuştur.
- 1989: Sermaye hareketleri üzerindeki sınırlamalar kaldırmıştır (Mangır t.y: 463-464).

Eser (2012) 1989 yılında sermaye hareketlerinin serbestleşmesinin altında yatan nedenin pragmatik olduğuna vurgu yaparak, 1986 yılından itibaren artan mali açıkların finansmanın yurt içinden borçlanılarak giderilmeye çalışılmasının özel yatırımları dışlayıcı bir etki ile sonuçlanması olgusundan kaçınılmak istendiğini, dolayısıyla bu açıkların kapatılmasında ikinci bir yol olan, yabancı fonların ülkeye girişinin sağlanmak istendiğini belirtmektedir. Bu bağlamda, sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi ile ilgili "Türk Parası Kıymetini Koruma Hakkında 32 Sayılı Karar" 11 Ağustos

1989 tarihinde Resmi Gazete’de yayımlanmıştır. Bu karar ve ilgili düzenlemelerle sermaye hareketleri hem tamamen liberalleştirilmiş hem de konvertibiliteye yönelik en önemli adımlar atılmıştır (Eser 2012: 27).

1990: Konvertibiliteye ikinci adım ve sermaye hareketlerinde serbestleşme.

1991: İMKB bünyesinde Bono Piyasası açıldı ve Mevduat faiz oranları serbestleştirildi.

1992: Repo, Ters Repo ve VDMK ihracı başladı.

1993: Repo, ters repo işlemlerine İMKB’de başlandı.

1994: Faiz oranlarını belirlemek kriz sonrasında TCMB’ye bırakıldı.

1999: Tasarruflara devlet garantisi getirildi, Yüksek faiz oranı uygulamaları başladı, Serbest kur politikası uygulamalarına geçildi.

2000: Bankalar üzerindeki regülasyon ve denetim uygulamaları kaldırıldı, Para Euro dolar paritesine bağlandı ve ulusal para devalüe edildi (Şaydan 2006: 99).

Kazgan (2004) 1980-1988 arasında ekonomiyi giderek serbestleştirmeye dayanan politikaların istikrarlı biçimde değil, “deneme-yanılma” yönüne göre uygulandığını, bazen serbestleşmenin en üst noktasındaki bir politikanın birden gündeme getirilirken (1980 Temmuz’undan 1983 Temmuz’una kadar faiz haddi serbestliği gibi); eğer “tuttuysa” bırakıldığını, tutmadıysa geri adım atılıp tekrar denetim sistemine geçildiğini belirtmektedir. Diğer tarafta, kimi zaman denetimin daha düzenli biçimde azaltıldığından (ithalatta olduğu gibi), bazen sistemin tümünde denetim sürerken, içindeki bir alanda birden serbestleşmeye gidildiğinden bahsetmektedir (döviz tevdiat hesapları 1985’te serbest bırakılırken, döviz piyasasının denetim altında tutulması gibi). Kazgan (2004) bu anlayışı ve uygulamayı “serbestleşme süreci el yordamıyla, “belki tutar” anlayışıyla yürütülmüştür” şeklinde ifade etmekte ve eleştirmektedir (Kazgan 2004: 128).

3.2. Dışsal Liberalizasyon

1980’deki 24 Ocak İstikrar Programının temel felsefesi ekonomide devlet müdahalesini en aza indirerek piyasa ekonomisine işlerlik kazandırılması, bu bağlamda, devletin yerini özel kesimin alması, ekonomide makro ve mikro dengelerin belirlenmesinde idari kararların yerine, fiyat mekanizmasının geçerli olması şeklinde tam liberal bir anlayıştı. Bu temel amacın gerçekleşmesi için mal ve faktör piyasa fiyatlarına müdahalelerin kaldırılması gerekiyordu, dolayısıyla bu kararlar ve sonrasında bu amaç doğrultusunda hareket edilmeye çalışıldı (Şahin 2007: 193). Bu kararlar ve sonrasında eklenenlerle beraber tüm bu süreç ülkenin hızlı ve aynı zamanda reel ve finansal sektörleri kapsayacak şekilde içsel ve dışsal tam bir liberalizasyona gideceğinin sinyallerini veriyordu. Bu bağlamda, yapılan dışsal liberalizasyon uygulamaları aşağıda sektörel bazda tablolandırılmıştır.

24 Ocak 1980 İstikrar Programını takiben dış ticaret rejiminde önemli değişiklikler yapılmış, uygulanan “ithal ikameci ve içe dönük sanayileşme

modeli” yerine “ihracata dönük sanayileşme modeli”nin benimsenmesinin doğal bir sonucu olarak dış ticarete kısıtlama ve yasaklamalar kaldırılmış ve dış ticaret giderek serbestleştirilmiştir. Bunda dış ticaret politikasının sanayileşme politikasının bir parçası olduğu görüşü rol oynamıştır (Şahin 2007: 405). 1980'den sonra dış ticaretin serbestleşmesi yolunda alınan kararlarla, hem ihracat üzerinde sözü edilen baskı ve denetimler kaldırılmış hem de ithalat giderek serbestleştirilmiştir. Bu bağlamda, ithalatın serbestleştirilmesi yolunda ilk adım 1981 ithalat programında kotaların kaldırılması ile atılmıştır. Bununla birlikte, Şahin (2007) 1984 yılında yapılan değişikliğe kadar ithalat rejiminde önceden planlanmış, düzenli ve tutarlı bir serbestleşmenin olmadığını vurgulamaktadır (Şahin 2007: 406). İthalatta serbestleşmeye 1984 yılında ithalat rejiminde yapılan esaslı değişiklik ile büyük ölçüde ulaşılmış olduğu, Ocak 1984'de ithalat rejiminde iki yönlü serbestleştirme gerçekleştirildiği kaydedilmektedir. Bu bağlamda, bir yandan, ortalama %76.3 olan nominal gümrük vergileri oranı %48.9'a düşürülmüş, gümrük ve istihsal vergileri oranları yeniden düzenlenmiş diğer tarafta, dünyadaki uygulamalara paralel olarak ithalat koruması tarife dışı engellere kaydırılmıştır. 1984 ithalat rejiminin önemli bir özelliği ithali yasak ve ithali izne bağlı malların listeler halinde ilân edilmesi, bu listelerde yer almayan malların ithalatının ise serbest bırakılması olgusudur. Bu bağlamda, 1984 ithalat rejiminde bir kısmı birincil ürünlerden ve hafif sanayi mallarından oluşmakta olan ithali yasak malların sayısı yaklaşık 1800'den 459'a düşürülmüştür. Daha sonraki düzenlemelerde ithali yasak malların sayısı azaltılmış ve giderek uyuşturucu, silah ve bunların girdileri dışında ithali yasak mal kalmamıştır. İthali izne bağlı mal sayısı ise 1984'de 100 civarında iken, bu sayı sürekli azaltılarak 1988'de 33'e indirilmiştir. Böylece 1988'de ithalatta liberalizasyon %90'ı aşmıştır. 1990'da ise ithalatı izne bağlı mallar listesi tamamen kaldırılmış ve tam liberalizasyona geçilmiştir (Şahin 2007: 406-407).

Benzer şekilde, Kazgan (2004) ithalat serbestleşmesinin bir ithalat patlamasına yol açmaması için 1988'e kadar sürdürüldüğünü, 1980'li yılların sonunda ithalatta serbestleşme oranının yüzde 94'e ulaştığını kaydetmektedir (Kazgan 2004: 138). Ancak yine de tam liberalizasyon sıralaması bağlamında dışsal reel liberalizasyona başlamak için 1984'ün oldukça erken bir tarih olduğu söylenebilir, sonuçlanmasını 1990 olarak aldığımızda ise henüz içsel reel ve finansal liberalizasyon aşamalarının tamamlanmış olmadığı açıktır.

Tablo 5: Türkiye'de Dışsal Liberalizasyon Uygulamaları

Dışsal Liberalizasyon Uygulamaları		
REEL SEKTÖR	TİCARET ENGELLERİNİN KALDIRILMASI (CARİ HESAP)	<p>1981: İthalatta kotalar kaldırıldı.</p> <p>1984: Ortalama %76.3 olan nominal gümrük vergileri oranı % 48.9'a düşürülmüştür.</p> <p>1984: İthalat rejiminin önemli bir özelliği ithali yasak ve ithali izne bağlı malların listeler halinde ilân edilmesi, bu listelerde yer almayan malların ithalatının ise serbest bırakılmasıdır. 1984 ithalat rejiminde ithali yasak malların sayısı yaklaşık 1800'den 459'a düşürülmüştür.</p> <p>1985: Serbest Bölgelerin oluşturulması kararı alındı.</p> <p>1996: Gümrük Birliği'ne geçildi.</p>
	TİCARET HESABI KONVERTİBİLİTESİ	<p>1982: Ticari bankaların döviz pozisyonu bulundurmalarına izin verilmiştir.</p> <p>1983: Döviz kurunun serbestleştirilmesi yönünde bir adım: Türk Parasının Kıymetini Koruma (TPKK) hakkındaki 28 sayılı KHK'nin çıkarılması.</p> <p>1984: Döviz kurunun serbestleştirilmesi yönünde bir adım: Türk Parasının Kıymetini Koruma (TPKK) hakkındaki 30 sayılı KHK'nin çıkarılması.</p> <p>1989: Türk Parasının Kıymetini Koruma (TPKK) hakkındaki 32 sayılı KHK'nin çıkarılması: TL'nin konvertibilitesi ve mali piyasalarda tam liberalizasyon.</p> <p>1990: IMF, TL'nin konvertibilitesini kabul etti.</p>
FİNANSAL SEKTÖR	SERMAYE KONTROLLERİNİN KALDIRILMASI, KISA DÖNEM SERMAYE HESABI KONVERTİBİLİTESİ	<p>1981: Sermaye Piyasası Kanunu çıkarıldı.</p> <p>1982: Ticari bankaların döviz pozisyonu bulundurmalarına izin verilmiştir.</p> <p>1985: Döviz tevdiat hesapları serbestleştirilmiştir.</p> <p>1986: İstanbul Menkul Kıymetler Borsası (İMKB) kuruldu.</p> <p>1987: Bankalar dışındaki bazı kuruluşlara (Yetkili Döviz Müesseseleri)</p>

		<p>belirli şartlarda döviz alımı - satımı yetkisi verildi. 1988: TCMB bünyesinde döviz ve efektif piyasaları açıldı. 1989: TCMB Altın piyasası faaliyete geçti. 1989: Türk Parasının Kıymetini Koruma (TPKK) hakkındaki 32 sayılı KHK'nin çıkarılması: TL'nin konvertibilitesi ve mali piyasalarda tam liberalizasyon. 2003: 4875 sayılı Doğrudan Yabancı Sermaye Kanunu: Yabancıların önceden izin alma koşulu kaldırıldı. Anlaşmazlıklarda Uluslararası Tahkim'e başvurma hakkı getirildi.</p>
--	--	--

1993 sonunda yedi yıllık (1986-1993) tartışmalı görüşmelerin tamamlanmasıyla ve ABD-AB ile ABD-Japonya arasındaki çekişmede uzlaşma sağlanmasıyla GATT-Uruguay Round Anlaşması imzalanmış, Türkiye de bu sürece dahil olarak "getirisi götürüsünün çok altında kalan bu anlaşma" yı imzalamak suretiyle sonraki yıllar eleştiri konusu olmuştur. Bu bağlamda, GATT Anlaşmasının kendisi bir yandan yeni serbestleşmeler getirirken, bir yandan da "entelektüel mülkiyet hakları" yoluyla Batı için yeni tekelleşmelerin kapısını açtığı gerekçesiyle eleştirilmiştir. Dahası, GATT örgütünün yaptırım gücüyle donatılıp Dünya Ticaret Örgütü'ne (WTO) dönüştürülmesiyle beklenen serbestleşmeyi ve koşulları gerçekleştirilmemesinin ciddi yaptırımları olacağı eleştirisi yaygınlık kazanmıştır (Kazgan 2004: 154). Dış ticaret liberalizasyonu hususunda Türkiye'nin bir başka uluslararası dönemeci ise 1 Ocak 1996'da resmen uygulamaya giren Türkiye-AB Gümrük Birliği ile olmuştur. Bu çerçevede, Türkiye, AB'ye karşı sanayi mallarının ithalâtı üzerindeki tarifeleri sıfıra düşürmüş ve üçüncü ülkelere karşı da topluluğun ortak gümrük tarifelerini uygulamaya başlamıştır (Seyidoğlu 2007: 268). AB'den ithal edilen sanayi ürünleri üzerindeki gümrük vergileri sıfırlanırken, gümrük vergilerine eş etkili vergiler de (damga ve belediye resmi, harçlar ve fonlar vb.) benzer şekilde kaldırılmıştır. Ayrıca ithalat yasaklamaları, kota gibi miktar kısıtlamalarını ve eş tedbirlerin (ticari-teknik engelleri, idari engeller, standart engelleri) kaldırılması da bunlara eklenmiş, üçüncü ülkeler için uygulanan vergiler, bazı hassas ürünler dışında, AB'nin belirlediği Ortak Gümrük Tarifesi OGT seviyesine çekilmiştir (Berkman 2011: 75-76).

1981'de kurulduğu halde borsa kurulmadığı için faaliyeti işlerlik kazanamamış olan Sermaye Piyasası Kurulu 1986'da İstanbul'da borsanın kurulması ile gerçek anlamda faaliyete geçmiştir. Halbuki devlet 1985'ten itibaren ciddi boyutta iç borçlanmaya gitmiştir. 1985'te Serbest Bölgeler'in kurulmasına ilişkin kanun çıkarılarak, yabancı sermaye yatırımlarını artır-

ma yolunda bir diğer imkân yaratılmaya çalışılmıştır (Kazgan 2004: 139). Bu bağlamda, Şahin (2007) 24 Ocak 1980'den itibaren uygulanmaya konan dışa açılma ve serbest dış ticaret politikasının doğal bir sonucu olarak kambiyo rejiminin giderek serbestleştirildiğini ve TL'nin yabancı paralar karşısındaki kurunun daha gerçekçi şekilde belirlenmesi yönünde adımlar atıldığını belirtmektedir (Şahin 2007: 409-410).

Yurt dışından ve paralel piyasalardan bankacılık sistemine döviz transferlerini artırmak ve sermaye kaçışını engellemek amacıyla 1982 yılında ticari bankaların döviz pozisyonu bulundurmalarına izin verilmiştir (Oktayer 2009: 77). 1 Mayıs 1981-29 Aralık 1983 döneminde, döviz kurları, uluslararası döviz piyasasındaki gelişmeler ve iç ve dış fiyat endeksleri takip edilerek TCMB tarafından günlük olarak belirlenmeye başlanmıştır. Kambiyo rejiminin serbestleştirilmesinde ilk önemli adım ise, 29 Aralık 1983 tarihli iktisadi kararlarla ve bu çerçevede çıkarılan Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu (TPKK) kapsamında kambiyo rejimini düzenleyen 28 sayılı KHK ile atılmıştır. 1984'de yayımlanan 30 sayılı KHK ile ise döviz rejiminde serbestleşme daha ileri bir düzeye getirilmiş, TL'nin yabancı paralar karşısındaki kurunu belirleme yetkisi TCMB'ye bırakılmakla beraber, ticari bankalara TCMB'nin belirlediği "esas kur" dan \pm %6 farklı kurlarla döviz alım satımı yapma yetkisi verilmiştir. Sözü edilen 30 sayılı KHK sadece döviz kurunun belirlenmesinde piyasa şartlarına yaklaşma imkânı getirmekle kalmamış, aynı zamanda kambiyo denetimini de önemli ölçüde yumuşatmıştır. Bu bağlamda, Türkiye'de yerleşik kişilere yanlarında döviz tutma, aralarında döviz alım satımı yapma ve bankalarda döviz hesabı açtırma gibi işlemleri yapma serbestisi getirilmiştir. Böylece kambiyo kontrolü çok büyük ölçüde kaldırılmıştır. Temmuz 1985 tarihinde döviz kurunun serbest piyasa koşullarına bırakılması yolunda daha ileri yeni bir adım atılmıştır. Bu kapsamda, ticari bankalara döviz alım satımında uygulayacakları kurları müşterileri ile pazarlık yaparak serbestçe belirleme yetkisi tanınmıştır. Ancak bu sistem kötüye kullanılınca TCMB bankacılık sektöründeki olası bir bunalımı önlemek amacıyla bankaların serbestçe döviz kuru belirleme yetkilerini kaldırmış ve bankaların döviz satımında uygulayacakları kuru, \pm %1'den fazla aşamayacak şekilde 14 Mart 1986'dan itibaren tekrar günlük olarak ilan etmeye başlamıştır. Kambiyo denetiminin gevşetilmesi ve döviz kurunun serbestçe belirlenmesi yönündeki gelişme Ocak 1987'de alınan Karar ile sürdürülmüş, bu bağlamda bankalar dışında bazı kuruluşlara da (Yetkili Döviz Müesseseleri) belirli şartlarda döviz alım satımı yetkisi verilmiştir (Şahin 2007: 410). Döviz kurlarının piyasa koşullarına göre belirlenebilmesine yardımcı olmak amacı ile 21 Eylül 1988 tarihinde Merkez Bankası'nın himayesinde katılımcıları bankalar ve yetkili döviz büfeleri olan Bankalar Arası Döviz ve Efektif Piyasası kurulmuştur. Bu husus kambiyo rejiminde devam eden serbestleşme hareketi için bir adım niteliğindedir (Oktayer 2009: 77). Buna ek olarak, TCMB Mart 1989'dan itibaren döviz

karşılığı altın piyasasını faaliyete geçirmiş, 1989'da 32 sayılı KHK ile TL'nin konvertibilitesine geçilmiştir (Şahin 2007: 410-411).

Bugün de yürürlükte olan 32 sayılı karar ile Türkiye'de kısa ve uzun vadeli sermaye hareketleriyle birlikte mali piyasaların serbestleşmesinde son adıma geçilmiş oldu. 1989'un ikinci yarısında TL'nin konvertibilitesiyle beraber Türkiye'de mali piyasaların tam serbestleştirilmesi sağlandı (Kazgan 2004: 154, 166). Ağustos 1989'da 32 sayılı Karar ile dövizle ilgili işlemlerin serbestleştirilmesi ve TL'nin konvertibilitesi yönündeki gelişme süreci tamamlanmıştır denilebilir. Dolayısıyla, ödemeler bilançosunun cari işlemler ve sermaye hesabı akımları büyük ölçüde serbestleştirilmiştir (Şahin 2007: 411).

Uzun vadeli yabancı sermayeye yönelik olarak 6224 sayılı yasa yerine 5.6.2003 tarihinde 4875 sayılı Doğrudan Yabancı Sermaye Kanunu (DYSK) çıkarılmıştır. DYSK ile yabancıların önceden izin almaları koşulu kaldırılmış, yerli ve yabancı yatırımcılar arasında teşviklerden faydalanma konusunda hiçbir fark kalmamış, mevzuat fazlasıyla serbestleştirilmiştir. Anlaşmazlıkların uluslararası tahkime götürülmesi hususu ve kamulaştırmalar konusunda uluslararası standartların uygulanacağı garantisi ile yabancı sermayenin mevzuattan kaynaklanan çekimserliği ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır (Şahin 2007: 429). Berkman (2011) 4875 sayılı "Doğrudan Yabancı Yatırımlar Kanunu"nu finansal liberalizasyon ayağında son adım olarak nitelendirmektedir. Bu kanunun, yabancı yatırımcıların Türkiye'de yatırım yapmalarını teşvik etmek, yabancı yatırımcıları yerli yatırımcılarla eşit muameleye tabi kılmak ve yabancı yatırımcıların Türkiye'deki faaliyet ve işlemlerinden doğan net kâr, temettü, satış, tasfiye, tazminat ve lisans bedellerini yurt dışına serbestçe transfer edebilmelerini teminat altına almak amacıyla çıkarıldığını kaydetmektedir (Berkman 2011: 76).

Kurtoğlu (2012) Türkiye'de zaten bir türlü kurulamayan ekonomik dengeleri daha da bozan ve ülkeyi bir para krizi ortamına sürükleyen gelişmelerin, mali piyasaların Ağustos 1989'daki 32 sayılı KHK ile "erken ve aşırı ölçüde" serbestleştirilmesi ile başladığını vurgulamaktadır. Bu bağlamda, 32 sayılı KHK ile Türkiye'nin, içerideki mali piyasasını, döviz piyasasını ve uluslararası sermaye hareketlerini ileri derecede serbestleştirdiğinin altı çizilmektedir. Bu bağlamda, yabancı paralar karşısında konvertible hale getirilen TL ile birlikte yüksek faiz cazibesıyla yurtiçine gelen küresel sermayenin sıcak paralarının, döviz piyasası-para ve sermaye piyasası arasında "gel-git"ler oluşturmaya başlayıp, bu küresel sermayenin "başiboş" tabir edilen fonlarının hangi piyasaya yöneldiyse o piyasanın dengelerini altüst ettiği belirtilmektedir. Bunun yanı sıra, Kurtoğlu (2012) "her köşe başına açılan döviz büfeleri ile de Türk halkının kısa yoldan "köşeyi dönme" histerisinin speküle edildiği"ni ifade etmektedir. Bu bağlamda, 24 Ocak 1980 programı ve 1989'daki 32 sayılı KHK ile getirilen sermaye piyasalarındaki serbestleşmenin hükümetin makro politika araçlarını kullanarak ekonomiyi yönlendirmesini zorlaştırdığı kaydedilmektedir (Kurtoğlu 2012: 587).

GENEL DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

1980'lerdeki Türkiye'nin hem içinde bulunduğu dünya konjonktürü hem de kendi içsel finansal sıkıntılarına kaynak ya da çözüm bulma arayışı onu 1980'lerde başlayan liberalleşme serüvenine "hızlı ve tam bir şekilde" sokmuştur diyebiliriz. Bu bağlamda, Türkiye tipik bir gelişmekte olan ülke gibi "topyekün liberalleşme" anlayışı içinde çoğunlukla içsel ve dışsal liberalizasyon uygulamalarını sektörel bazda eşanlı yapmış, bir sıra takip etmek yerine süreci topluca yönetmeye çalışmıştır. Sadece tam liberalizasyon sıralaması teorisinin tam liberalizasyondan fayda sağlamak için önerdiği liberalizasyona sırasına uymamakla kalmamış, aynı zamanda literatürde tam liberalizasyon için gerekli kabul edilen ön şart niteliğindeki makroekonomik ön koşulları (bütçe açığı, cari açık, enflasyon olmaması gibi) da ihmal etmiştir. Dolayısıyla da dünya ekonomisine eklenmek yada pragmatik şekilde dış kaynak bulmak amaçlarıyla yola çıktığı bu süreç ona 2000'li yıllara kadar ulaşan istikrarsızlıklar ve krizler şeklinde geri dönmüştür.

Türkiye sıralama literatüründe önerilen liberalleşmenin sıralı yapılması hususundaki önce içsel reel sektör, ikinci aşamada içsel finansal sektör, sonrasında dışsal reel sektör ve en nihayetinde dışsal finansal sektör liberalizasyonu şeklindeki sıralamayı takip etmemekle beraber, aslında söylenebilecek husus hiçbir sıralamayı takip etmediğidir. Tüm bu sektörleri nerdeyse eş zamanlı olarak liberalize etmeye başlamış, birini tamamlayıp diğerine geçiş yapmamıştır. Bu bağlamda, Kazgan (2004) Türkiye'nin bu liberalleşme stratejisini (yada strateji yokluğunu) bir başka açıdan eleştirmekte, ekonomiyi giderek serbestleştirme amacıyla uygulanan bu politikaların istikrarlı biçimde değil, "deneme-yanılma" yöntemine göre uygulandığını, bazen serbestleşmenin en üst noktasındaki bir politikanın birden gündeme getirilirken; eğer "tuttuysa" bırakıldığını, tutmadıysa geri adım atılıp tekrar denetim sistemine geçildiğini, diğer tarafta, kimi zaman denetimin daha düzenli biçimde azaltıldığını (ithalatta olduğu gibi), bazen sistemin tümünde denetim sürerken, içindeki bir alanda birden serbestleşmeye gidildiğini (döviz tevdiat hesapları 1985'te serbest bırakılırken, döviz piyasasının denetim altında tutulması gibi) belirtip bu anlayış ve uygulamayı "serbestleşme süreci el yordamıyla, "belki tutar" anlayışıyla yürütülmüştür" şeklinde eleştirmiştir (Kazgan 2004: 128).

Şüphesiz finansal liberalizasyon konusunda Türkiye, gelişmekte olan ülkelere benzer özellikler taşımış ve dünya ekonomisindeki gelişmelerden de benzer biçimde etkilenmiştir. Dolayısıyla, Türkiye'de yaşanan gelişimler özgün girişimler olmaktan çok dünya ekonomisindeki dönüşümlerle bağlantılı gelişmelerdir denilebilir (Yılmaz vd. 2012: 352). Dolayısıyla da Türkiye'de finansal liberalizasyon politikaları tasarruf artışı ile birlikte piyasada ödünç alınabilir fonların arzında artış meydana getirmiş, ancak söz konusu fonların yatırımlara dönüşmemesi sonucunu doğurmuştur. Türkiye liberalizasyon sonucu, gerek uluslararası finansman ve gerekse bölgesel ve uluslararası düzeydeki ticari organizasyonlarda (serbest pazarlarda) yer

alma veya faaliyet gösterme şansı bulmuştur (Uluslararası finansal düzeydeki uluslararası işbirliklerinde -GATT, DTÖ, IMF, Dünya Bankası, IOSCO2 gibi). Ancak diğer tarafta, piyasada yüksek faiz oranlarının varlığı ülke ekonomisini sermaye hareketleri açısından riskli bir konuma getirmiş ve ülkenin finansal krizlerle karşı karşıya kalmasına neden olmuştur (Hepsağ 2009: 77).

Makroekonomik istikrarın olmadığı ülkelerde yani kamu borçlarının ulusal birikimle ilişkili olarak istikrarlı kalmasının sürdürülebilir düzeyden uzaklaştığı, finans sisteminin aşırı risk üstlendiği ve sağlam paranın olmadığı Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde uygulanan bu liberalizasyon politikaları ekonomiyi finansal hareketlere karşı daha açık hale getirmiştir. Sermaye hareketlerinin ve mali piyasaların serbestleşmesi sonucu, döviz kurları artık cari işlemler bilançosu (CIB) açıklarına veya fazlalarına bağlı olarak değişen bir anahtar değişken (fiyat) olmaktan çok sermaye hareketlerinin belirlediği bir fiyat haline gelmiştir. Dolayısıyla Türk sermaye piyasası da küresel sermayenin spekülasyon hareketleri için uygun bir zemin haline dönüşmüş, kısa vadeli yabancı sıcak paranın girişi/çıkışı başıbozuk bir seyir takip etmiştir. Bu bağlamda, Türkiye'yi 5 Nisan 1994 kararlarına götüren mali bunalım sürecinin hızlanmasında “erken konvertibilite”nin ve “mali piyasaların erken serbestleştirilmesi”nin büyük payı olduğu üzerinde durulmaktadır (Kurtoğlu 2012: 563).

Türkiye'de finansal liberalizasyonun ekonomik büyüme üzerinde yeterince etkili olamamasının temel nedeni, 1980 sonrası uygulanan makroekonomik politika çerçevesinin yeterince tutarlı bir yapıda olmamasına bağlanmaktadır. Mali disiplin olmadan, bütçe açıkları ve yüksek enflasyonun olduğu bir ekonomik yapının 1989'da gerekli önlemler alınmadan dış dünya ile tam entegrasyona sokulması, finansal liberalizasyondan beklenen katkının ortaya çıkmasını engellemiş veya sınırlandırmış kabul edilmektedir. Halbuki literatürde ülkelerin liberalizasyon sürecine yavaş ve aşamalı olarak geçmesi, sermaye hareketlerinden önce cari işlemlerin liberalizasyonun ve gerekli yasal ve kurumsal düzenlemelerin gerekliliği konusunda yaygın bir görüş bulunmaktadır (Berkman 2011: 156-158).

Liberalizasyon politikaları çerçevesinde uygulanan vergi politikaları da dikkat çekici kabul edilmiştir. Ekonomi politikası gereği tercih edilen dolaylı vergi politikası, vergi yükünü ekonomik olarak toplumun orta kesimi ve vergiden kaçınamayan dediğimiz “orta direk” üzerine yüklemiş, sermaye üzerindeki yükü ise tam tersine hafifletmiştir. Bir yandan yüksek faizlerin varlığı nedeni ile özel bankaların reel ekonomiye kaynak sağlamaktan uzaklaşarak kamu açıklarını finanse etmesi, diğer yandan yüksek enflasyon ve son olarak da vergi yükünün toplumun orta direğine yüklenmesi olgusu, “sosyal devlet” anlayışı çerçevesinde değerlendirildiğinde toplumsal eşitsizliği, gelir dağılımı adaletsizliğini ve kaosu beraberinde getirmiştir. Türkiye için dikkat çekici diğer bir nokta ise 1984 yılında başlanılan özelleştirmelerden elde edilen gelirlerin marjinal olarak verimli kullanılmaması, yine

Hazine tarafından karşılanması gereken giderlerin finansmanlığını üstlenmesi ve kısa vadede çözüm odaklı olarak pragmatik nedenli kullanıldığı sonucunun varlık göstermesidir. Dolayısıyla ülke ekonomisi yada toplum hazır olmadan bir anda tüm sektörleri dış ekonomiyle yüzleştirmek Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler için zararlı olabilmektedir.

Sonuç olarak denilebilir ki yaygın kabul edilen literatür çerçevesince tam liberalizasyondan fayda için makro ekonomik şartları sağladıktan sonra ilk önce reel sektör ardından onu finanse etmek, geliştirmek için içsel finansal sektörün liberalizasyona tabi tutulması ve bu bağlamda kurumsal ve hukuki alt yapılarla güçlendirilmesi ve dış dünyayla rekabet edebilir düzeye getirilmesi ve sonrasında dışsal reel ve finansal sektörlerde liberalizasyona gidilmesi gerekirken, Türkiye bu süreci bu şekilde yaşamamış, ne makro ekonomik ön şartlara ne de sıralamaya uymuştur. Sonrasında da tüm toplumca bedelini istikrarsızlıklar ve krizler şeklinde ağır ödemiştir. Burada altı çizilmesi gereken husus tam liberalizasyona gidilecekse tam liberalizasyonda sıralama ileride krizlerin olmaması için belki "yeterli" bir şart değildir ancak "gerekli" bir şarttır.

KAYNAKLAR

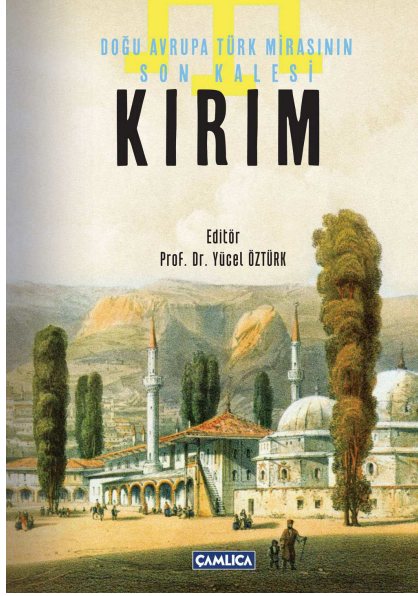
- BAL, H. (1997) "Gelişmekte Olan Ülkelerde Ekonomik Liberalizasyonun Sıralanması" *İktisat, İşletme ve Finans*, 12 (133): 55-63.
- BERKMAN, A. N. (2011) *Finansal Liberalizasyonun Gelişmekte Olan Ülkeler Ve Türkiye Üzerindeki Etkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- BLEJER, M.I. ve Sagari, S.B. (1988) "Sequencing the Liberalisation of Financial Markets" *Finance and Development*, March, 18-21.
- EDWARDS, S. (1984) "The Order of Liberalization of the Current and Capital Accounts of the Balance of Payments" *UCLA Department Of Economics Working Paper*, 328.
- ESER- AKYOL, K. (2012) *Finansal Serbestleşme Sürecinde Artan Kısa Vadeli Sermaye Hareketleri: Türkiye Ekonomisine Etkileri, Riskler Ve Politika Araçları*, Yayınlanmamış Maliye Uzmanlık Tezi, Maliye Bakanlığı.
- DAĞDELEN, İ. (2004) "Liberalizasyon" *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, Ankara Üniversitesi S.B.F, 6.
- DOĞAN, M. N. (2012) *Rakamlarla Özelleştirme, Türkiye'de Ve Dünyada Özelleştirme Uygulamaları Ve Özelleştirme Fonu'nun Kaynak Ve Kullanımları*, Ankara, T.C.Başbakanlık Özelleştirme Dairesi Başkanlığı.
- GALBIS, V. (1994) "Sequencing of Financial Sector Reforms: A Review", *IMF Working Paper*, 94/101.
- GIBSON, H. Ve Tsakalotos, E. (1994) "The Scope And Limits Of Financial Liberalisation in Developing Countries: A Critical Survey" 30(3), 578-628.

- HEPSAĞ, A. (2009) "Finansal Liberalizasyon Politikalarının Geçerliliğinin McKinnon Tamamlayıcılık Hipotezi Çerçevesinde Sınanması: Türkiye Örneği", *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar*, 3(1).
- İktisadi Kalkınma Vakfı (IKV), <http://www.ikv.org.tr/sozluk.asp>, (19.12.2012).
- ISHII, S. ve HABERMEIER, K. (2002), "Capital Account Liberalization and Financial Sector Stability" *IMF Occasional Paper*, 211.
- JOHNSTON, R.B. (1998) "Sequencing Capital Account Liberalization, Finance and Development" 35, (4), 20-23.
- JOHNSTON, R.B. ve Kriljenko-Canales, J. I. (1999) "Use and Liberalisation of Capital Controls: Country Experiences and Issues" *The South East Asian Central Banks Research And Training Centre Occasional Paper*, 28.
- JOHNSTON, R.B., Darbar, S.M. ve Echeverria, C. (1997) "Sequencing Capital Account Liberalization: Lessons from the Experiences in Chile, Indonesia, Korea and Thailand" *IMF Working Paper*, 97/157.
- KARGI, V. ve ÖZUĞURLU, Y. (2007) "Türkiye'de Küreselleşmenin Vergi Politikaları Üzerine Etkileri: 1980-2005 dönemi" *Celal Bayar Üniversitesi Yönetim Ve Ekonomi Dergisi*, 14, 1.
- KAZGAN, G. (2004) *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, 2. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- KİLCİ, M. (1994) *Başlangıcından Bugüne Türkiye'de Özelleştirme Uygulamaları*, Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Yıllık Programlar ve Konjonktür Değerlendirme Genel Müdürlüğü.
- KURTOĞLU, R. (2012) *Türkiye Ekonomisi (1838-2010)*, 1. Baskı, İstanbul: Sinemis Yayınları.
- MA, Y. (2007) "The Sequence Of Economic Liberalization in A Developing Country with an Incomplete Financial Market" *CPPS Working Paper Series*, 85.
- MANGIR, F. (2006) "Finansal Deregülasyonun (1989-2001) Türkiye ekonomisi Üzerine Etkileri: Kasım 2000 Ve Şubat 2001 Krizleri", http://www.sosyalbil.selcuk.edu.tr/sos_mak/makaleler/Fatih%20MANGIR/MANGIR.%20Fatih.pdf.
- OKSA, S. (2000) "Finansal Piyasalarda Yeni Yasal Düzenlemeler (Reregulation) İhtiyacı ve Türk Finans Sistemi", <http://bsy.marmara.edu.tr/TR/makaleler/finansal.htm>.
- OKTAYER, A (2009) "Türkiye'de Finansal Serbestleşme ve Derinleşme Süreci Üzerine Nitel Bir İnceleme" *Akademik İncelemeler*, 4(1), 73-100.
- Özelleştirme Dairesi Başkanlığı (OIB), <http://www.oib.gov.tr/yayinlar/yayinlar.htm>. (19.12.2012).
- ÖZTÜRK, Y. K ve Kuşçu, S., "Finansal Serbestleşme: İlk Deneyimler Ve Kriz", http://journals.manas.edu.kg/reforma/oldarchives/2011-1-49/2_1012-3922-1-PB.pdf. (19.12.2012).
- ÖZYURT, H. (2006) *Para Teorisi ve Politikası*, 2.Baskı, Trabzon, Derya Kitabevi.

- SEYİDOĞLU, H. (2007) *Uluslararası İktisat*, 16. Baskı, İstanbul: Güzem Can Yayınları
- ŞAHİN, H. (2007) *Türkiye Ekonomisi*, 9. Baskı, Bursa: Ezgi Kitabevi.
- ŞAYLAN, Ş. (2006) *Finansal Liberalizasyon, Gelir Dağılımı İlişkisi Ve Türkiye Örneği (1989- 2004)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- YILMAZ, A. (2005) *Türkiye’de Finansal Piyasalarda Liberalizasyon Sürecinde Bankacılık Sektörünün Gelişimi* Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- YILMAZ, V. ve Tuncer, M. (2012) “Finansal Liberalizasyonun Tasarruf Ve Yatırım Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 26, 3-4.

Yücel Öztürk, **Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım**,
Çamlıca Yayınları, İstanbul 2015.

Fırat YAŞA*

Editörlüğünü Yücel Öztürk'ün yaptığı kitap "İçindekiler", "Önsöz" ve "Dizin" dışında toplamda on beş makaleden oluşmaktadır. Her biri sadece Kırım sahasında uzman araştırmacıların çalışmalarının ürünü olan eser, Kırım Hanlığı'nın siyasi, sosyal, iktisadi, kültür ve sanat tarihine ışık tutmaktadır.

"Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi: Kırım Hanlığı" isimli çalışma, kitabın ilk makalesi olup Yücel Öztürk tarafından kaleme alınmıştır. Çalışmasını iki kısımda ele alan Öztürk, birinci kısımda Kırım Hanlığı'nın kuruluşu ve siyasi tarihini, ikinci kısımda ise hanlığın sosyal, kültürel ve hukuki yapısını analiz etmektedir. Hanlığın ilmi ve dini teşkilatı, hukuki yapısı ve nüfusu hakkında mevcut literatürün dışında yeni

bilgiler sunmaktadır. Yazar, Kırım'ı gezen ve gözlemlerini detaylı bir şekilde aktaran Baron de Tott ve Pallas'ın anlatıları ile Kırım'ın hukuki yapısına yeni bir boyut kazandırmaktadır.

Maria Vanics'in Almanca olarak kaleme aldığı ve Mustafa Bık'ın tercümesiyle Türkçeye kazandırılan "Bzkırdaki Bir Kabilenin Kökeni ve Yükselişi: Şirinler" isimli çalışma, Kırım Hanlığı'nın kabile aristokrasisinde önemli bir yer tutan Şirinler'e odaklanmaktadır. Yazar, "Şirinler nereden gelmişlerdir? Onlar eski bir kabile mi yoksa yeni bir kabile midir? Bu kabilenin yükselişi nasıl gerçekleşmiştir? Şirinler, Altınordu'nun halefi olan devletlerde nasıl önemli bir rol üstlenmişlerdir?" gibi sorulara elde ettiği veriler ışığında cevap aramaktadır. Makale, bu yönüyle hem Şirinlerin şeceresini tahlil etmekte hem de kabile aristokrasisinin Kırım Hanlığı'nda ne derece etkin olduğunu göstermeyi amaçlamaktadır.

Alper Başer'in "Kırım Hanlığı Tarihinde Mangıt Kabilesi" isimli makalesi de hanlığın kabile yapısı üzerine odaklanan bir diğer çalışmadır. Mangıtların kabile federasyonu şeklinde kurulan Kırım Hanlığı'na nasıl dâhil olduğu ve tarihi süreçte ne tür faaliyetlerde rol aldıkları yazarın üzerinde durduğu

* Sakarya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, yasaфирat@gmail.com

sorunsallar arasındadır. Yazara göre; 15. yüzyılın başlarında ortaya çıkan bu kabile, Altınordu Devleti'nin çökmesinde etkin bir şekilde rol oynamış ve 1481 yılında da Altınordu Hanı Ahmed bin Küçük Muhammed'i ortadan kaldırmıştır. Mangıtların, Kırım Hanlığı'nın idari yapısına entegre olmasını Altınordu'nun çöküşündeki siyasi gelişmelerle ilişkilendiren Başer, bu kabilenin zamanla Kırım Hanlığı'nda konumunu nasıl güçlendirdiğini yeni bilgiler ışığında ortaya koymaktadır.

"*Kırım Hanı Mehmed Giray'ın Sebeb-i Mevti*" başlıklı bir makale kaleme olan Serkan Acar, Kırım Hanlığı'nda üç kez cülus değiştirmiş bir han olan Mehmed Giray'ın hayatı ve ölümü üzerine değerlendirmelerde bulunmaktadır. Mehmed Giray Han, Yavuz Sultan Selim'in tahta geçmesinde, başka bir deyişle Osmanlı şehzadelerinin kaderinin belirlenmesinde rol oynamış önemli bir şahsiyettir. Makalede, Mehmed Giray'ın, Astarhan Hanlığı'nı ele geçirmek için uğraştığı dönemde, başta Şirin beyleri ve çeşitli boy beylerinin gizli bir yapılanma içinde olduğu anlatılmaktadır. Aynı şekilde, Mehmed Giray'ın itibarsızlaştırması ve ortadan kaldırılması için Osmanlı Devleti ile işbirliği yapan aşiretlerin varlığına da dikkat çekilmektedir. Kanuni Sultan Süleyman'a Mehmed Giray hakkında gönderilen bir mektuptan ve onun öldürülme sebeplerinden bahseden yazar, Mehmed Giray'ın Nogaylar tarafından öldürüldüğünü iddia eden Osmanlı ve Rus kaynaklarının aksine, Osmanlı Devleti, Moskova Knezliği ve Şirin Beylerinin düzenlediği bir tertibe kurban gittiğini öne sürmektedir.

Ahmet Türk, "*Kırım Hanlığı'nda İslamiyet*" adlı makalesinde Hanlığın İslamlaşma sürecini ele almaktadır. Bu süreci iki safhaya ayırarak inceleyen Türk, bölgenin ticaret potansiyelini göz önüne alarak ilk evrenin Arap tüccarlar aracılığıyla başladığı ihtimali üzerinde durur. İslamiyet'in Deş-i Kıpçak'a yayılmasında Türkistanlı tüccarlar ve dervişlerin üstlendikleri role vurgu yapan yazar, Müslümanlaşmanın ilk evresini Altınordu Hanlığı'nın İslamiyet'i kabulüne kadar getirmektedir. İkinci safha ise Altınordu'nun varisi olan Kırım Hanlığı ile başlayan süreçtir. Altınordu'dan kalan kültürel mirası Osmanlı kültürü ile sentezleyen Kırım Hanlığı'nın, İslamî esaslara göre nasıl bir kültürel gelişme gösterdiği yazar tarafından makalenin bu bölümünde detaylı bir şekilde tahlil edilmektedir.

Kırım Hanlığı'nda halkın gündelik yaşantısını resmetmeye çalışan Nuri Kavak, "*Kırım Tatarları'nda Gündelik Hayat (XV-XVI Asır)*" isimli makaleyi kaleme almıştır. Öncelikle Kırım'ın Osmanlı hakimiyetine girişi ve bölgenin aristokratik yapısını analiz eden yazar, kadı sicillerinin sosyal ve ekonomik tarihi aydınlatan zengin bir kaynak olduğundan bahsetmektedir. Ardından Osmanlı Devleti ile hanlık bünyesindeki kurumlar ve toplum arasında belirgin bir farklılık olmadığına vurgu yapmaktadır. Araştırmasında, mahkeme kayıtlarını derinlemesine irdeleyerek toplumu oluşturan etnik yapı, Kırım Tatarlarının aile yapısı, evlenme, boşanma gibi konuların yanı sıra Kırım'da kullanılan para birimleri, yetiştirilen tarım ürünleri, ticari metaller ve köleler hakkında da bilgiler vermektedir.

Fehmi Yılmaz, 18. yüzyılda Kırım Hanlığı'nın başkentini konu alan "XVIII. Asırda Hanlık Başkenti Bahçesaray" isimli bir çalışma ortaya koymuştur. Yazarın çalışması, şehir tarihi çalışmaları için oldukça önemli olan nüfus verileri ve şehrin idari taksimatını da içermektedir. Yılmaz, elde ettiği veriler üzerinden tablolar oluşturarak Bahçesaray'ın mahalleleri ve nüfusunu ayırtmıştır. Ayrıca esnaflık teşkilatı ve bu teşkilatın yansımalarına da çalışmasında yer vermiştir. Yazar hem bakkal, kasap, hallaç, fırıncı, çörekçi, mumcu gibi esnafları teferruatlı bir şekilde analiz etmekte hem de yıllara göre un ve buğday üretimini göz önüne alarak ekmek fiyatları ve gramajlarını incelemektedir. Bununla birlikte, Osmanlı'nın iktisat zihniyeti ve ekonomide yürüttüğü politikaları kendi bölgesinde uygulayan Kırım hanlarının, halkın refah ve eşitlik içinde yaşamalarını sağladığına dikkat çekmektedir.

Kırım sahasının önde gelen sanat tarihçilerinden Nicole N. Kañçal-Ferrari "Kırım'daki Türk-İslam Mimari Mirasına Kısa Bir Bakış" adlı çalışmasında Hanlık coğrafyasında ortaya çıkan mimarî ve sanat eserlerini ele almaktadır. Yazar, Kırım'ın mimari, sanat ve kültür tarihi açısından zengin olmasını, yarımada'nın bir yandan Akdeniz medeniyetleri, diğer yandan da Doğu Avrupa'dan Orta Asya, Türkistan ve Çin'e kadar uzanan büyük medeniyetlerle çevrelenmiş olmasına bağlamaktadır. Makaleye göre tarih boyunca ticari açıdan aktif olan bu coğrafyada, ticaret ağları kültürel etkileşimi canlı tutmuştur. Sanat eserlerine de yansıyan bu çok kültürlülüğü inceleyen Ferrari, görsel malzeme ile çalışmasını desteklerken Hanlık merkezi Bahçesaray'dan Kefe'ye kadar uzanan hemen hemen tüm şehirlerdeki sanat eserleri hakkında da bilgi vermektedir.

Anastasiya Baukova'nın "Yazılı ve Arkeolojik Kaynaklar Işığında Doğu Kırım'da Osmanlı Devri" isimli makalesi Kırım'ın Kerç Yarımadası'ndaki Türk izlerinin araştırılması amacıyla yazılmıştır. Doğu Kırım'daki Osmanlı Türklerinin tarihini ve onların bugünkü durumlarını değerlendirmekte olan makale, Osmanlı günlük hayat kültürünün Kerç adı verilen bölgede ne derece yayıldığını tek tek kazılarda bulunan materyallerden yola çıkarak değerlendirmektedir. Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesindeki anlatıları arkeolojik çalışmalarla destekleyen Baukova, Kırım arkeolojisine ilgi duyanlar için bir yol haritası çizmektedir.

Osman Doğan'ın yazmış olduğu "Evliya Çelebi Seyahatname'sinde Kırım" adlı makale ise Kırım şehirleri hakkında Evliya'nın anlatılarını analiz etmektedir. Bilindiği üzere Evliya Çelebi, 17. yüzyılın ortalarında Kırım'ı gezmiş ve birkaç sene Kırım hanının misafiri olmuştur. Evliya Çelebi, Kırım'da geçirdiği süre zarfında edindiği bilgileri teferruatlı bir şekilde yazmıştır. Osman Doğan da bu verileri kullanarak Evliya'nın gözünden Kırım'ı nakletmektedir.

Kemal Özcan tarafından kaleme alınan "XX. Asırda Kırım Türklerinin Dramı" isimli makalede Rusya'nın Kırım üzerindeki politikası ve Kırım Türklerinin vatanlarından nasıl sürgün edildikleri gözler önüne serilmekte-

dir. Halkın sürgün esnasında maruz kaldığı zulmü ve tehcir hadiselerini anlatan yazar, 19 Temmuz 1944'te Sovyet yönetimi tarafından düzenlenen bir törene dikkat çekmektedir. Tören, Kırım halkının sürgün edilmesi operasyonunda görev alanların mükâfatlandırılması için yapılmıştır. Ancak, Arabat adında bir köyün unutulduğu haberi gelince köyün sakinleri verilen emirle eski bir gemiye bindirilerek denizin en derin yerinde içindeki insanlarla birlikte batırılır. Özcan, makalesinde ele almış olduğu bu ve benzeri örneklerle Kırım Türklerinin 20. yüzyılda yaşadığı dram ve verdikleri mücadeleyi anlatmaktadır.

Sezai Özçelik, "*Uluslararası İlişkiler Bağlamında Kırım ve Kırım Tatarları*" adlı makalesinde Kırım Tatarlarının vatan toprağı için verdiği mücadeleyi tarihi seyir içinde ele alır. 2014'teki Kırım krizini, erken dönemdeki benzer olayları ve yaşanan mücadeleleri değerlendiren Özçelik, halkın farklı diyarlara zorunlu olarak yaptıkları göçe vurgu yapar. Çalışmasında vatan toprağından uzaklarda yaşayan halkın bu sürecini kısa bir diaspora olarak değerlendirmesinin yanı sıra uluslararası konjonktürde kapsamlı bir analizini sunmaktadır.

Kemal Gurulkan tarafından kaleme alınan "*Kırım Şer'iyye Sicilleri ve Yer İsimleri Bakımından Önemi*" adlı çalışma, Kırım Hanlığı'nın sosyo-ekonomik tarihini aydınlatan mahkeme kayıtlarının tarihsel bir kaynak olarak analizine dayanmaktadır. Bu kayıtlardan dönemin sosyal, ekonomik ve hukuk yapısına dair bilgilere ulaşmakla birlikte dönemin maddi kültür varlıkları ve idari taksimatı hakkında da verilere ulaşmak mümkündür. Özgür Karahan tarafından kaleme alınan "*Toprak Adını Geri İstiyor*" başlıklı yazıdan esinlenen yazar, çalışmasında sürgünden sonra toprağına dönen Kırımlıların, değiştirilen yer isimlerini tespit edebilecekleri bir kaynak olarak kadı sicillerine vurgu yapmaktadır.

Yavuz Söylemez, "*Kırım Hanlığı Tarihine Müteallik Mühim Bir Kaynak: Es-Seb'ü's-Seyyâr Fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*" adlı çalışmayı ele almıştır. Araştırmasında eserin müellifi Seyyid Mehmed Rıza'nın hayatının yanı sıra iyi yetişmiş bir devlet adamı olduğu bilgisine yer vermektedir. Ayrıca, günümüz Türkçesinde "*Yedi Yıldız ve Tatar Hanlarından Haberler*" anlamına gelen eserin içeriği, dili ve nüshaları hakkında bilgiler sunar. Kırım Hanlığı'nın siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel tarihinden bahseden bu makale, Seyyid Mehmed Rıza'nın kaleme aldığı eser hakkında, bugüne dek yapılmış en kapsamlı değerlendirmeyi ortaya koymaktadır.

Kitabın son makalesi Fırat Yaşa'nın kaleme aldığı "*Kırım Hanlığı Tarihi Kaynakları*" isimli bir bibliyografya çalışmadır. Yaşa, makalesinde Hanlık dönemi ile ilgili arşiv kaynakları hakkında bilgiler vermektedir. Bununla birlikte Kırım Hanlığı'nın Osmanlı hâkimiyetine girişinden 1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasına kadar ki periyodu içeren literatürdeki çalışmaları da ele almıştır. Çalışması bu yönüyle sahaya ilgi duyan araştırmacılara yol gösterecek mahiyettedir.

Gökhan Koçer, **Menekşe Renkli Deniz: Türkiye'nin Karadeniz Politikası**, Orion Kitabevi, Ankara 2014

Gül SARIKAYA*

Karadeniz, Soğuk Savaş sonrası dönemde hiç olmadığı kadar dikkat çeken ve uluslararası arenada jeopolitik önemi artan bir coğrafya olmuştur. Egemenliklerini kazanan kıyıdaş devletlerin ulusal çıkarlarını yeniden tespit etmesi ve bu devletlerin Batı dünyasına yüzünü dönmesi, Rusya ile Batı arasında bölgesel bir rekabetin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Romanya ve Bulgaristan'ın NATO ve AB üyeliği ile Batı dünyasına entegre olması, Gürcistan ve Ukrayna'nın yine bu kurumlara üyelik yönünde iradeleri ve politikaları, bunun yanı sıra ABD'nin Geniş Karadeniz Havzası politikasıyla bölgeye yönelimi, Rusya için önemli bir tehdit unsuru oluştururken Türkiye'yi de Karadeniz'in güvenliği ve Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin korunması bağlamında politikalar geliştirmeye yöneltmiştir.

Karadeniz, Orta Asya ve Hazar havzasında bulunan petrol ve doğalgaz gibi enerji kaynaklarının Batı'ya taşınmasında önemli bir güzergahtır. Orta Asya ve Hazar havzası enerji kaynakları, kaynak olarak Orta Doğu'ya alternatif olmasa bile enerji güvenliğinde temel bir unsur olan kaynak çeşitliliği bağlamında önem arz etmektedir. Bu kaynakların güvenli yollarla alıcılara ulaşması da temel hususlardan biri olduğundan dolayı Karadeniz'in güvenliği hem enerji tedarikçisi, hem alıcısı hem de transit ülkeler açısından önem kazanmaktadır. Bu artan önem ekseninde Türkiye'nin de hem enerji hem de güvenlik politikaları başta olmakla Karadeniz'e yönelik politikasının geçmişten günümüze irdelenmesi ve gelecek öngörülerini bağlamında akademik çalışmaların yapılması son derece gereklidir.

İncelemesini yaptığımız bu eser de Türkiye'nin Karadeniz politikasına yönelik önemli bir akademik çalışmadır. Eser, "Teşekkür", "Önsöz", "Giriş", "Beş bölüm", "Sonsöz" ve "Kaynakça"dan oluşmaktadır ve toplam 320 sayfadır.

* Giresun Üniversitesi Karadeniz Stratejik Araştırma ve Uygulama Merkezi Öğretim Görevlisi, gul.sarikaya@giresun.edu.tr

Gökhan Koçer çalışmasının Önsöz'ünde (s. 13-20) kitabı yazma amacını belirterek yazım sırasında karşılaştığı zorluklardan bahsetmiştir. Zorlukların başında genel olarak Türkiye'de Karadeniz'e ilginin azlığı ve bu nedenle akademik çalışmaların ve kaynakların azlığı, yine devlet kurumlarının resmi internet sitelerinde Karadeniz'le ilgili resmi verilerin bulunmaması sayılmıştır. Bununla birlikte özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemin "tarih" olmaması nedeniyle arşiv kayıtlarının açılmamasından kaynaklı zorlukların olduğu belirtilmiştir. Türkiye'nin Karadeniz politikasının daha çok enerji ya da ABD veya Rusya'nın Karadeniz'e ilgisi üzerinden ele alındığı ancak terör, askeri güç dengesi, yasadışı göç, çevre sorunları vb. konuların fazla gündeme gelmediği ve resmi verilerin pek olmadığı belirtilirken, Karadeniz çevresindeki ülkelerdeki Türk varlığının da bu bağlamda gündeme gelmediğinden bahsedilmiştir. Çalışmanın zorluklardan bir diğerinin de sınırlanması noktasında olduğu belirtilerek bilinenlerin tekrarı olmamasına gayret edildiği ve eleştirel bir bakış açısıyla Türkiye'nin Karadeniz politikasının irdelendiği vurgulanmıştır.

Yazar, Giriş (s. 21-25) kısmında NATO'nun Afganistan'dan birliklerini çekerken kullandığı Trabzon Havaalanının ve Trabzon Limanı'nın yani Karadeniz sahilinin kullanılmasının seçilme nedeni üzerinde durmuş ve güvenli bir coğrafya olarak görülmesi paralelinde Karadeniz'in sahip olduğu önemi ifade etmiştir.

Çalışmanın Birinci Bölümü "Karadeniz" (s. 27-70) adını taşımaktadır. Bölüm, Karadeniz Neresi? (s.27-29), Karadeniz'in Etimolojisi: Niçin "Kara"? (s.30-43), Karadeniz'i Karadeniz Yapan: Türk Boğazları (s. 43-56), "Deniz" ve Ötesi: Karadeniz'i Adlandırmak (s. 56-61) ve Karadeniz'in "Jeo" Önemi (s. 61-70) şeklinde beş başlık altında incelenmiştir. Bu bölümde yazar Karadeniz'in coğrafi tanımlamasını yapmış, kelimenin etimolojik kökeni üzerinde durmuştur. Bununla birlikte Karadeniz'e neden "kara" denildiği ile ilgili çeşitli kaynaklardaki farklı görüşlerden bahsetmiş ve Karadeniz'in bütün ülkelerin dillerinde "kara (siyah) deniz" anlamında olmasının ilginçliğini belirtmiştir. Örneğin, Rusçada *Çyornoye More*, Bulgarca *Çerno More*, İngilizce *Black Sea* gibi. Bu adlandırmanın hem kıyıdaş hem de kıyıdaş olmayan bütün ülkeler nezdinde kabul edilmesinin, Karadeniz'i adlandırmadan dolayı kriz yaşanan bir coğrafya olmaktan uzak tuttuğunu vurgulamıştır. Buna karşılık coğrafyanın siyasal adlandırmasında tartışmaların olduğunu, özellikle enerji nakil hatlarının artan önemiyle "havza" söyleminin daha geniş bir coğrafyayı ifade etmesiyle jeopolitik algıda da bir değişime neden olduğunu belirtmiştir. Karadeniz'i Akdeniz'e bağlayan tek su yolu olarak stratejik bir öneme sahip Türk Boğazları'ndan da bahseden yazar, Karadeniz'i Karadeniz yapanın Türk Boğazları olduğunu ve geçmişten günümüze farklı uluslararası konjonktürlere rağmen önemini koruduğunu vurgulayarak bu konuda 2008 Rusya-Gürcistan savaşını örnek göstermiş ve Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin de Karadeniz'in güvenliğini sağlamadaki rolünü belirtmiştir. Bu bölümün sonunda yazar, Karadeniz'in çağdaş jeopolitik teorilerdeki ye-

rini de analiz ederek özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde Karadeniz'in artan öneminin nedenleri üzerinde durmuştur.

Çalışmanın İkinci Bölümü "Türkiye'den Karadeniz'e Bakış" (s. 71-124) adını taşımaktadır. Bölüm, Türkiye'de Karadeniz Algısı (s. 75-84) ve Türkiye'nin Karadeniz'e İlgisi (s.84-124) şeklinde iki başlık altında incelenmiştir. Bu bölüme yazar, Türkiye'de Karadeniz algısının birkaç şehri özellikle de Trabzon'u kapsadığı, çoğu kimsenin aklına Karadeniz denildiğinde Artvin'in, Bartın'ın, Kırklareli'nin hatta İstanbul'un gelmediği, Karadenizlilerin Lazlarla eş sayıldığı dolayısıyla da egemen algıdaki "Karadeniz" doğru düzgün tanınmamışken, uluslararası sistem odaklı bir Karadeniz'in tanınmasının pek mümkün olmadığını ve anlama adına da yeterince çaba gösterilmediğini belirterek başlamıştır. Karadeniz'e kıyısı en uzun kıyıdaş ülke olarak Türkiye'nin Karadeniz'e ilgisinin tarihine, nüfusuna, dış politikasına, uluslar arası politikadaki konumuna göre olması gereken düzeyin çok altında olduğunu belirterek, çeşitli yazarların bu ilgisizliği anlatan sözlerinden ve yazılarından alıntılar yapmıştır. YÖK verilerine göre Karadeniz'le ilgili yapılan lisansüstü çalışmaların azlığına da vurgu yaparak, Soğuk Savaş sonrasında ilk yıllarında askeri-stratejik deniz güvenliği açısından ele alan Türk Silahlı Kuvvetleri personeli subaylar tarafından bir takım çalışmalar yapıldığını ancak konunun bu bağlamıyla sivil akademik çalışma yapanlar tarafından irdelenmediğini belirtmiştir. Türkiye'deki stratejik araştırma merkezleri ve düşünce kuruluşlarının da en az ilgi gösterdiği alanlardan birinin Karadeniz olmasını, Karadeniz temalı süreli yayınların da oldukça az miktarda oluşunu eleştirmiştir. Yine Dışişleri Bakanlığı nezdinde de Karadeniz'in gerekli ilgiyi görmemesini hatta Türk Silahlı Kuvvetlerinin Karadeniz teşkilatlanmasının bile büyük çaplı olmamasını eleştirmektedir. Bununla birlikte Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'nın Karadeniz'deki varlığı ile ilgili bilgiler vermiştir. Yazar, Karadeniz'in Osmanlı Devleti'nden Kurtuluş Savaşı'na, cumhuriyetin kuruluşundan İkinci Dünya savaşı'na kadar Türkiye'nin deniz politikasında önemli bir yer tuttuğunu belirtmiştir. Soğuk Savaş döneminde Sovyetler Birliği'ne karşı ABD liderliğinde NATO stratejisi çerçevesinde, Türk Deniz Kuvvetleri özellikle Türk Boğazlarının savunulmasına yönelik deniz stratejisine yönlendirilmiştir. Ancak NATO üyeliğine karşın Türkiye Karadeniz'de Sovyetler Birliği'ni rahatsız edecek girişimlerde bulunmadığı gibi Karadeniz'i de Sovyetlerin kontrolüne bırakmamıştır. Yazar da Türkiye'nin her şeye rağmen Karadeniz'de NATO ile Sovyetler Birliği arasında bir denge oluşturmaya ve bu dengeyi korumaya özen gösterdiğine vurgu yapmıştır. Karadeniz'de deniz yetki alanlarının paylaşımı konusunda da Türkiye'nin büyük bir diplomatik başarı göstererek sorunsuz bir şekilde bunu başardığını belirtmiştir.

2000'ler itibariyle AB ve ABD'nin bölgeyle daha fazla ilgilenmeye başlaması sonucu Türkiye'nin, Karadeniz'e kıyıdaş olmayan ülkelerin burada etkin olmalarını istememe düzleminde Rusya ile müttefik konumuna geldiğini, Türkiye'nin öncülüğünde özellikle kıyıdaş ülkeleri kapsayan çeşitli iş-

birliği mekanizmalarının hayata geçirildiğini belirtmiştir. Yazar, resmi ve siyasal düzlemde Karadeniz'in Türkiye için ne ifade ettiğini anlatmak için KEİÖ'nün kurulmasından sonra 1993'den itibaren Hükümet programlarını Karadeniz odaklı incelemiş ve bu programlardan alıntılar yapmıştır.

Çalışmanın Üçüncü Bölümü "Karadeniz'de Güvenlik Olgusu ve Algısı" (s. 125-145) adını taşımaktadır. Bölüm, Yeni Güvenlik (s. 126-129) ve Soğuk Savaş Sonrasında Karadeniz (s.129-145) şeklinde iki başlık altında incelenmiştir. Bu bölümde yazar, Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle uluslararası ilişkilerde meydana gelen köklü değişimden en fazla etkilenen kavramlardan birinin güvenlik olduğunu, yeni tehdit unsurlarının ortaya çıktığını ve bunun sonucunda da güvenlik kavramının çok kapsamlı ve çok boyutlu bir duruma geldiğini belirtmiştir. Güvenlik algılamasındaki değişimin ulusal ve uluslararası güvenlik politikalarında da değişime yol açtığı, Karadeniz'in de yaşanan değişimden etkilendiği ancak Karadeniz'de deniz güvenlik ortamında "tehditler" değil, tehdide dönüşebilecek "riskler" in var olduğunu kaydetmiştir. Karadeniz'in, özellikle deniz güvenliği konusunda örnek bir deniz olduğunu, dünyayı hiçbir denizinde yalnızca kıyıdaş ülkelerin deniz kuvvetlerinin oluşturduğu bir "deniz görev kuvveti"nin olmadığını belirterek BLACKSEAFOR'un öneminden bahsetmiştir. Karadeniz'in güvenliği ile ilgili verilen çeşitli örneklerden dikkat çekici olan bir tanesi özellikle Doğu Karadeniz'e yönelik Arap turist akınıdır. Öte yandan uluslararası güvenlik sorunları arasında yeni yer almaya başlayan küresel ısınmanın da Karadeniz'de henüz yeterince farkına varılmayan ancak ilerleyen süreçte çatışma riskini dahi barındıran önemli bir olgu olduğu ve ivedilikle üzerinde çalışılması gerekliliğine vurgu yapmıştır. Fazla düşünülüp irdelenmeyen boyutlarıyla Karadeniz güvenliğini ele alan yazar, farklı bir bakış açısı ile araştırılması gereken yeni söylemleri ortaya koymuştur.

Çalışmanın Dördüncü Bölümü "Güvenlik Bağlamında Türkiye ve Karadeniz" (s.147-227) adını taşımaktadır. Bölüm, Ulusal Boyut: Karadeniz'de Terör ve Türkiye'nin Güvenliği (s. 150-173), "Darbe" Suçlamaları: Karadeniz'i Savunmanın Bedeli mi? (s.173-212), Karadeniz'e Küresel İlgi (s.212-220) ve Karadeniz'de Truva Atı mı Var? (s.220-227) şeklinde dört başlık altında incelenmiştir. Bu bölüme Soğuk Savaş sonrasında değişen güvenlik algılamaları ve Türkiye'nin değişen güvenlik sorunlarından bahsederek başlayan yazar, Karadeniz'in terör riski açısından değerlendirmesini yapmış ve PKK terör örgütünün Karadeniz'e yönelik eylemleri ile ilgili pek çok örnek vermiştir. PKK'nın Karadeniz'e yerleşme çabasının Türkiye gündeminde ve akademik alanda fazla dikkat çekmediğini, sadece birkaç medya mensubunun bu konuyu ele aldığını belirtmiş ve sözkonusu yazarlardan alıntılar yaparak tehdidin önemini vurgulamıştır.

Bu bölümün en dikkat çekici başlıklarından biri TSK'ya yönelik "darbe" suçlamalarının özellikle de Deniz Kuvvetlerine karşı yapılan operasyonların Karadeniz'le ilgili olduğunu ortaya koymaya çalışan kısımdır. Ergenekon, Balyoz vs. gibi adlandırmalarla açılan davalarda çoğunluğunu Türk Silahlı

Kuvvetleri personelinin oluşturduğu çok sayıda kişinin tutuklanmış ve cezaevindeki askerler çeşitli gazetelerde, dergilerde yazılar yazmış ve kitaplar yayınlamışlardır. Yazar'ın dikkat çektiği husus, bu yazılardaki ortak noktanın "Karadeniz" oluşu ve özellikle denizci askerlerin iddialarına göre başlarına gelen bu olayların nedenlerinden birinin Karadeniz'deki TSK varlığının güçlü oluşuna karşı emperyalist güçler tarafından hedef alındıklarıdır. ABD'nin Karadeniz'e girme ve yerleşme konusunda ciddi bir tutumu olduğu buna karşılık Türkiye'nin sürekli olarak Karadeniz güvenliğinin kıyıdaş ülkelerin işbirliği ve bu meyanda tesis edilen örgütlerle sağlanacağı ve dışarıdan bölgeye karışılmasının, NATO'nun devreye girmesinin bölgedeki sorunları artıracığına dair yaklaşımı ve politikası ABD'yi rahatsız etmektedir. Yine bu askerlerin yazılarından alıntılarla konuyu açıklayan yazar, askerlerin Türkiye'nin Karadeniz'deki gücünün ve ABD'nin donanmasıyla giremediği ve "kara delik" olarak adlandırdığı tek deniz olan Karadeniz'deki etkili varlığının, Türk Deniz Kuvvetlerine yapılan "darbe" suçlamalarıyla zayıflatılması ve bir bedel ödetilmeye çalışıldığı iddialarına genişçe yer vermiştir. Türk Deniz Kuvvetlerinin son 15-20 yıl içerisinde büyük gelişme gösterdiği ve Karadeniz'deki en güçlü deniz kuvveti olduğu ve özellikle milli gemi yapımı projesinin geliştirilmiş olması hususu da Rusya ve Batı dünyasından çeşitli kaynaklar gösterilerek vurgulanmıştır.

NATO'nun Afganistan'dan güçlerini çekerken, Trabzon Havaalanını ve Trabzon Limanı'nı lojistik aktarma noktası olarak kullanması, Karadeniz'de varlık gösterme çabalarının bir örneği olarak çeşitli açıklamalardan, yazılardan alıntılar yapılarak detaylı bir şekilde incelenmiştir. NATO üyesi olan Romanya ve Bulgaristan üzerinden ABD'nin Karadeniz'de sürekli varlık göstermeye çalışması ve bu paralelde Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nde değişiklik yapılması talepleri olduğunu, ABD'nin Romanya'yı stratejik ortak olarak kabul edip Karadeniz'de varlığını artırdığını ve bu gelişmeler karşısında da Türkiye ve Rusya'nın rahatsızlık duyduğunu belirtmiştir.

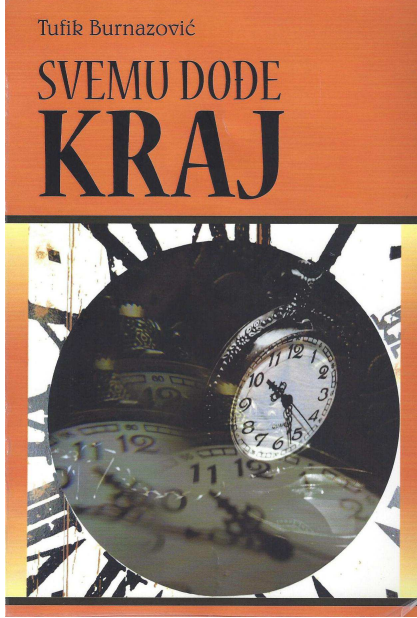
Çalışmanın Beşinci Bölümü "Karadeniz'in Güvenliği: Türkiye'nin İnisiyatifleri" (s. 229-270) adını taşımaktadır. Bölüm, KEİÖ (Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü) (s.231-246), BLACKSEAFOR (Karadeniz Deniz İşbirliği Görev Grubu) (s. 247-261), KUH (Karadeniz Uyum Harekâtı) (s.261-269) ve BSCF (Karadeniz Sınır Birlikleri ve Sahil Güvenlik Komutanlıkları İşbirliği Forumu) (s.269-270) şeklinde dört başlık altında incelenmiştir. Bu bölümde yazar, Karadeniz bölgesinin göreceli güvenli olmasında, uluslararası örgütlerin bölgeye ilişkin politikaları, bölgesel örgütlenmeler, bölgesel girişimler ve bu girişimler sayesinde kıyıdaş ülkeler arasında gerçekleştirilen işbirliklerinin etkili olduğunu belirtmiştir. Karadeniz'in belli başlı uluslararası örgütlerin ilgi alanında olduğunu, özellikle NATO ve AB için bu bölgenin önemini giderek arttığını, kıyıdaş ülkelere bazıları sayesinde Karadeniz'in de bu örgütlerin birer parçası olduğunu belirtmiştir. Yazar, Karadeniz güvenliği konusunda Türkiye'nin inisiyatif geliştirdiği ve öncülük ettiği işbirliği oluşumlarından, Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİÖ), Karadeniz

Deniz İşbirliği Görev Grubu (BLACKSEAFOR), Karadeniz Uyum Harekatı (KUH) ve Karadeniz Sınır Birlikleri ve Sahil Güvenlik Komutanlıkları İşbirliği Forumu (BSCF)'nin kuruluşu, işleyişi, faaliyetleri ve etkileri ile ilgili detaylı bilgiler vermiştir.

Eser biçim olarak sade bir dille ve akıcı bir üslupla yazılmış, içerisine güncel anekdotlar, köşe yazılarından farklı yazarlardan alıntılar da eklenerek okuyucuyu sıkmayan, salt akademik bilgi verme kaygısı taşımayan ve Türkiye'nin Karadeniz politikasını her yönüyle ele almaya çalışan, Karadeniz odaklı yapılmış önemli bir eser olarak yerini almıştır.

Tufik Burnazović, **Svemu dođe kraj**, Sarajevo, 2015

Darel KAPETANOVIĆ*

Türkçeye “Herşey Sona Erer” diye çevirebileceğimiz bu eserde yazar Yugoslavya zamanında ve sonrasında Bosna-Hersek'te yaşayan bir ekonominin yaşamını anlatmaktadır. Esas rolde İngiltere'de İngilizce öğrenmekte olan ve tesadüfen çeşitli insanlarla tanışan Faruk bulunmaktadır. Hikâye yazarın önsözde belirttiği gibi üç dönemde geçmektedir. İlk dönem 26 Temmuz 1963'ten 1965'e kadar, ikinci dönem 1965'ten 1992'ye kadar ve üçüncü dönem 1992'den 2011'e kadarki zaman dilimini kapsamaktadır. Kitap da buna bukabil üç bölüme ayrılmıştır. Kitabın başında yazarın “bu hikâyede adı geçen kişi ve olayların gerçek hayatla hiç bir alakası yoktur ve tamamen yazarın hayalinin meyvesidir” diye belirtmesine rağmen, olay-

lar, özellikle tarihsel olanlar gerçekçi bir şekilde tarif edilmiştir.

Kitabın “Colchester, Essex, England 1963-1964” başlığını taşıyan birinci bölümü, 7-41 arasındaki sayfaları kapsar ve Faruk'un Belgrat ve Londra arasındaki seyahatlerini, bu esnada tanıştığı insanları, İngilizce kursunu ve Londra'daki ilk yılında yaşadıklarını konu alır. Olayların gerçek olmamasına rağmen, insanların komünist bir ülkeden gelen Faruk'a karşı davranışları okuyucunun dikkatini çeker. Bunun yanında o zamandaki İngiltere'de iş aramakla, yaşam tarzıyla vb. alakalı durumlarını öğrenmekteyiz.

“Londra 1964-1965 arasında” başlığını taşıyan ikinci bölüm kitabın 41-69 arasındaki sayfalarını kapsamaktadır. Bu bölümde yazar Faruk'un küçük bir şehirden Londra'ya taşındıktan ve kursu bitirdikten sonrasındaki hayatından bahsetmiştir ve özellikle Londralıların Yugoslavya'dan gelenlere ve yabancılara bakışları ve düşüncelerini anlatmıştır. Ayrıca, yazar Faruk'un hayatından detayları, bundan sonra sık sık hayatına girecek bir kızla tanışmasını, Londralıların yaşam tarzını ve kültür çevresini tanıtmıştır.

* Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, yüksek lisans öğrencisi, Bornova - İzmir. darel.kape@hotmail.com

Üçüncü bölümde “İstanbul ve kalan seneler” adıyla Faruk'un hayatı yine üç döneme ayrılmaktadır. İlk dönem İstanbul'a yolculuğunu ve iyi bir dost olacağı Erman ile tanışmasını anlatmaktadır. İkinci dönemde Faruk Yugoslavya'ya döner. Bu kısım 1965 ve 1992 yılları arasındaki hayatından bahsetmektedir. Üçüncü kısmı ise 1992 ve 2011 yılları arasındaki hayatını içermektedir.

Üçüncü bölümde 1960'lılarda Türkiye'nin siyasi kargaşalardan sonraki durumunu yabancı gözüyle öğrenmekteyiz. Bunun dışında yazar halkın Yugoslavya ve Türkiye arasındaki duruma bakış açılarını ve Faruk'un dünya sahnesindeki olaylara bakış açısını sunmuştur. Yugoslavya zamanını içeren kısımdan Faruk'un hangi şirkette çalıştığı ve savaş öncesi ve sonrasındaki olaylar tahmin edilebilir. Tüm hikâye üzerinden Yugoslavya, özellikle Saraybosna'daki zamanın ruhunu hissedebiliriz. Yazarın, olayların ve karakterlerin gerçek olmadıklarını ifade etmesine rağmen, bu tarifler çok gerçekler barınmaktadır, ama bunu takdir etmeyi okuyucuya bırakır.

Dikkat çeken şey, devletin iktidar partisinin düzgün gördüğü sistem çerçevesinden çıkan kimselerle ilişkisi ve Yugoslavya'daki şirketlerin işlemesine dair ayrıntılardır. Bunun dışında yazar okuyucuya Faruk'un karşılaştığı engelleri sunarak, devletin kurduğu sistemin tüm eksikliklerini ve kusurlarını ortaya döküyor. Bunun yanı sıra Yugoslavya zamanından, Faruk'un çalıştığı şirketten ve çevresindeki bazı insanların olumsuz özelliklerinden bahsedilmiştir.

Bu edebi eser aslında yazarın tarif ettiği zamanın anlaşılmasına hizmet etmektedir. Kitap çok ilginçtir ve akıcı dili sayesinde kolayca okunmaktadır. Edebi bir dille normal şartlar altında karışık ve sıkıntılı gelecek olayları okuyucuya kolayca sunmaktadır. Eser sahibi, aslında 1960'lılardan 2011 yılına dek Yugoslavya'da ve sonra Bosna-Hersek'te yaşayan bir ekonomistin özgeçmişini sunmaktadır. Yazıların edebi tarzından ve olayların gerçek görünmesinden dolayı, bu kitap Yugoslavya zamanını kavramak isteyen herkese ilginç gelebilir.

SOĞUK SAVAŞ SONRASI HAZAR'IN STATÜSÜ VE SINIRLANDIRMA SORUNU: KIYIDAŞ DEVLETLER'İN YAKLAŞIMLARI AÇISINDAN ANALİZİ

Aidarbek AMİRBEK*

ÖZET

Sovyetler Birliği'nin dağılması dünya üzerinde yeni ülkelerle beraber yeni mücadele alanlarını da ortaya çıkarmıştır. Hazar bölgesi, Sovyetler sonrası ortaya çıkan yeni jeopolitik denklemde bölgesel ve uluslararası güçlerin en çok nüfuz mücadelesine girdiği bölgelerin başında gelmektedir. Zira bu bölge zengin hidrokarbon kaynakları ile büyük petrol oyununun yeni coğrafi mekânı niteliğini almıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla beraber Hazar bölgesi enerji kaynakları dünyanın en büyük üçüncü hidrokarbon rezervi olarak ön plana çıkarken, bu bölgede bağımsızlığına kavuşan üç yeni cumhuriyetle (Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan) beraber Hazar havzası iki yönlü ilişkilerden çok yönlü bir ilişkiler havzasına çevrilmiştir. Hazar'ın kıyısındaki yeni bağımsız aktörler Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan mevcut jeopolitik konumları sebebiyle herhangi bir uluslararası suya çıkışı olmayan birer kara devletidirler. Karasal nitelikleri sebebiyle ortaya çıkan uluslararası taşıma ve koridor sorunları, bu ülkelerin gündeminde petrol ve doğalgaz boru hatlarını ön plana çıkarmıştır. Dolayısıyla Hazar'a kıyıdaş olan ülkeler Hazar'ın statüsü sorununu "milli güvenlik" sorunlarının önemli bir parçası olarak algılamaktadırlar. Bu durum ise Hazar'ın statüsünü daha da önemli kılmaktadır. Bu araştırmada Hazar'ın statüsüne ilişkin kıyıdaş devletlerin tezleri ve Hazar'ın deniz veya göl olarak hukuksal statüsünün belirlenmesinde olasılıklar analiz edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Hazar denizi, Göl, 1982 BMDHS, Türkmençay anlaşması, Kıyıdaş devletler.

ABSTRACT

The disintegration of the Soviet Union has revealed new areas of struggle together with new countries on the world. After the collapse of the Soviet Union, the Caspian region has become a new regional and international geopolitical struggle for influence. This region is rich in hydrocarbon resources and attracts the attention of major influential actors in world politics. Together with the collapse of the Soviet Union, the Caspian region has become the world's third largest hydrocarbon reserves. Also the new republics (Azerbaijan, Kazakhstan and Turkmenistan) which have gained its independence gave impetus to the development of multilateral diplomacy in the Caspian

* Dr., Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, aidarbek.amirbek@iktu.kz

region. The newly independent Caspian states began to consider the Caspian region through its national interests and security. However, this perception of the region confronts the interests of the Caspian States in terms of the status of the Caspian sea and oil pipelines. The status of the Caspian sea makes it even more important. In this article, we analyzed the status of the Caspian sea and the main theses of coastal states on the status of the Caspian sea in the framework of international law.

Keywords: The Caspian sea, Lake, 1982 UNCLOS, Turkmenchay treaty, Coastal states.

1991 yılına kadar Sovyetler Birliği ve İran arasında bölünen Hazar, SSCB'nin yıkılmasından sonra Rusya Federasyonu, Azerbaycan, İran, Türkmenistan ve Kazakistan tarafından çevrelenen yeni bir coğrafi statü almıştır. Hazar, coğrafya kitaplarında ve çeşitli ansiklopedilerde "dünyanın en büyük (tuzlu su) gölü" olarak tanımlansa da, tarih boyunca hep bir "deniz" olarak algılanmış ve bu şekilde isimlendirilmiştir (Butayev, 1998: 4).

Güneydoğu Avrupa ile Asya'nın birleştiği bölgede, 47.07 - 36.33 kuzey paralelleri, 45.43 - 54.20 doğu meridyenleri arasında yerleşen Hazar Havzası'nın toplam sahası 376 bin km.² ve su hacmi ise 76,700 km.³'tür. Kuzeyden güneye 1.200 km. uzunluğunda ve batıdan doğuya 320 km genişliğindedir. Hazar'da ortalama derinlik 184 metredir. Suyun en derin noktası Azerbaycan'a ait Lenkeran bölgesinde 1.200 m. ve en sığ noktası ise kuzeyde Volga (İdil) Nehri'nin döküldüğü alanda 5 m. civarındadır. Hazar'ın en geniş yeri 554 km. ve en dar yeri ise 200 km.'dir. Hazar sahillerinin toplam uzunluğu 7.010 km'dir. Kazakistan'ın 2.340 km, Rusya Federasyonu'nun 1.930 km, Türkmenistan'ın 1.200 km, Azerbaycan'ın 800 km ve İran'ın 740 km uzunluğunda Hazar'a kıyısı bulunmaktadır.

Hazar, içerisinde Avrupa'nın en büyük ırmağı olan Volga Nehri'nin de bulunduğu 130'dan fazla, çeşitli ölçeklerdeki akarsular tarafından beslenmektedir. Volga, Hazar'a dökülen nehir sularının yüzde 82'sini karşılamaktadır. Geniş bir deltayla Hazar'a dökülen Volga'nın akıttığı büyük miktardaki su, ırmakla denizin birleştiği bölgede deniz suyunu içilebilecek kadar tatlandırmaktadır. Don ve Volga nehirleri arasındaki bağlantı kanalı ile Hazar Karadeniz'e bağlanmaktadır. Hazar Denizi derinliğine ve su sirkülasyonuna göre üç kısma ayrılarak incelenir. Kuzey kısmı toplam yüzey alanının yüzde 28'ini kaplar ve bu alanda ortalama su derinliği 6,2 m'dir. Bu kesimde su sirkülasyonu saat yönündedir. Orta kısmı yüzde 36'lık bir alanı kaplar ve ortalama 176 m su derinliğine sahiptir. Güney kısmı ise diğer yüzde 36'lık alanı kaplar ve ortalama 325 m, maksimum 1000 m su derinliğine sahiptir. Bu alanda ve orta alanda su sirkülasyonu saat yönünün tersidir.

Hazar petrol ve doğalgaz kaynakları açısından dünyadaki en zengin bölgelerden biridir. Hazar'ın statüsünün şu ana kadar belirlenememesinin ve kıyıdaş devletler arasında bu soruna ilişkin gerginliğin nedeni ise bölge-

nin dünyanın en zengin petrol yataklarına sahip olmasıdır. ABD Dışişleri Bakanlığı raporlarına göre, Hazar'da henüz keşfedilmemiş en az 163 milyar varil petrol var. Beklentiler bu rakamın 200 milyar varile ulaşması yönünde. Hazar Havzası'ndaki petrol, Irak'taki belirlenmiş petrol rezervinden 100 milyar varil daha fazla. Dünyanın bilinen en büyük petrol yatağına sahip Suudi Arabistan'ın 261 milyar varillik petrol rezervinin üçte ikisi civarında. Bugünkü piyasa değeri ise 4 trilyon dolar (Pala vd., 2005: 21).

Hazar, 1991 yılına kadar tartışmasız olarak Çarlık Rusya/SSCB ve İran arasında kullanılmıştır. SSCB'nin 1991 yılında dağılmasının ardından onun halefleri arasında yer alan Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın bağımsız siyasi birimler olarak ortaya çıkması ile birlikte Hazar bölgesinin siyasi coğrafyası da değişmiş, İran ve SSCB'nin diğer bir halefi olan Rusya ile birlikte Hazar'a kıyıdaş devletlerin sayısı ikiden beşe yükselmiştir. Bu durum Hazar'ın hukuki statüsü sorununu gündeme getirmiştir. Hazar'ın statüsü sorunu hukuki olmakla birlikte ekonomik ve siyasi unsurları da içermektedir. Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan Hazar havzasındaki zengin petrol ve doğalgaz yataklarını egemen devletler olarak işletme olanağını elde ettikten sonra, bu kaynakların işletilmesi için Batılı şirketlerle bir dizi antlaşmalar imzalamışlardır. Böylece Hazar bölgesi, Batı'nın da ilgi duyduğu bir alan haline gelmiştir. Ne var ki bu durum, Hazar'a kıyısı olan diğer iki devleti, yani Rusya ve İran'ı tedirgin etmektedir. Özellikle bölgede var olan nüfuzunu korumaya çalışan Rusya, Hazar'ın statüsü sorununu da bu amacını gerçekleştirmek için kullanmaktadır. Rusya, Hazar'ın statüsü sorununu sürekli gündemde tutarak, hem Hazar'ın ekonomik potansiyelinden daha fazla yararlanmayı, hem de bölgedeki etkinliğini korumayı amaçlamaktadır. Bu bakımdan Hazar'ın statüsü sorununun, bölgede jeopolitik nüfuz için devam eden rekabetin bir yansıması olarak ortaya çıktığını ve bu rekabetin daha uzun süre devam edeceğini söylemek yanlış olmaz. Kısaca Hazar bölgesi hukuki sıkıntıdan çok, dünya çapında zenginliğinin sıkıntısını yaşamaktadır.

Bu durum Hazar'ın statüsünün belirlenmesinde uluslararası hukukun yanında siyasi ve ekonomik unsurları da devreye sokmuştur. Bu yüzden her kıyıdaş devlet kendi hukuksal tezini oluştururken diğer kıyıdaş devletlerin yanında üçüncü devletlerin de desteğini almaya çalışmaktadır. Hukuksal statüsünün belirlenmesi açısından ilk olarak Hazar'ın bir göl mü yoksa bir deniz mi olduğunun saptanması gerekmektedir. Hazar deniz olarak kabul edildiği takdirde, 1982 Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'ne (BMDHS) göre, her kıyıdaş devletin karasuları, kıta sahanlığı ve münhasır ekonomik bölgesinin olması gerekmektedir. Hazar göl olarak kabul edilirse, bu durumda ulusal sınırların belirlenmesinde iki yöntem ortaya çıkmaktadır. Bunlardan birincisi Hazar'ın tamamen ulusal sektörlere bölünmesi, ikincisi ise ortak kullanımdır. Statü sorununu çözüme kavuşturmada öncelikle Hazar'a ilişkin yapılmış antlaşmalar, ikinci olarak da bölgesel yapılagelmiş (teamül) kurallarını gözönünde bulundurmaya zaruridir.

1991 Yılına Kadar Hazar'ı Sınırlandırmanın Tarihsel Boyutu

Çarlık Rusya'nın Hazar çevresini işkâl etmesinden Sovyetler dağılana kadar Hazar'ın dibi ve üstü Ruslar tarafından hiçbir sınırlamaya tabi tutulmadan adeta sömürülmüştür. Fakat Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarına kavuşmalarıyla birlikte Rusya ve bu zamana kadar Ruslar karşısında pasif kalan İran bu yeni cumhuriyetler için ekonomik bağımsızlık anlamına gelen Hazar'ın kaynaklarından istifade etmelerini engellemek için Hazar'ın statü problemini ortaya çıkarmışlardır. Bu statü problemi nedir, neden şimdi ortaya çıktı sorularına cevap bulabilmek için Çarlık-Sovyet Rusya ve İran arasındaki Hazar'ın statüsü ile ilgili anlaşmalar ve bu dönemdeki uygulamalara dikkat etmek gerekmektedir.

Çarlık Rusya'sına "sıcak denizlere inme" idealini kazandıran ve bu gaye ile 1723'te Bakü'yü işgal ettiren Çar Petro'nun Kafkasya bölgesini işgali ile Türkistan ve Kafkasya, Batılı bir gücün etkisi altına girerek bu bölge ilk defa uluslararası alana taşınmıştı. Bu bağlamda Hazar Denizi (Sazanova, 1992: 314), 16 Şubat 1828 "Türkmençay antlaşması" ile St. Petersburg ve Tahran (Kaçar Devleti) arasında bölündü ve bu bölünmeyle Hazar Denizi'nin hukuki statüsüne ilk defa bir antlaşma metninde yer verildi. İran ile Çarlık Rusya'nın Hazar'da sınırlarının çizildiği "Türkmençay antlaşması" ile İran'a Hazar'da donanma bulundurma yasağı getirildi ve Hazar Denizi, Çarlık Rusya dışındaki ülkelerin deniz gücüne kapatıldı. Çarlık Rusya "Türkmençay antlaşmasına" göre 1828'den itibaren Hazar Denizi üzerinde mutlak hâkimiyetini sürdürmekteydi. Yani 10 Şubat 1828 "Türkmençay antlaşmasının" 4. maddesi Rusya ile İran arasındaki sınırın Hazar'da sona erdiğini ifade etmekte, antlaşmanın 8. maddesi ise sadece Rusya'nın Hazar'da savaş gemisi bulundurma hakkına sahip olduğunu belirtmektedir. Böylece Hazar, kara sınırının tespitinde ölçü olarak alınmıştır.

Diğer taraftan "Türkmençay antlaşması" 1826-1828 yıllarında Rusya ve İran arasında yapılan savaşı da noktalyordu. Antlaşma 16 maddeden oluşarak, ilk maddesi Çarlık Rusya ve İran arasındaki barış konularını içermiştir, ikinci maddesi 12 Ekim 1813 yılında imzalanan "Gülistan antlaşmasının" geçersizliği vurgulanmıştır, üçüncü maddesi Erevan Hanlığı ile Nahçıvan Hanlığı'nın Rusya'ya verildiğini belirtmiştir ve dördüncü madde ise Aras Nehri'nin bu iki devlet arasındaki sınırı oluşturması kararına bağlanmıştır (Sazanova, 1992: 320). Ayrıca "Türkmençay antlaşması" ile Rusya Kafkas ve Orta Doğu bölgelerinde etkisini genişleterek, Doğu Ermenistan'ı kendi topraklarına ilhak etmiştir. "Türkmençay antlaşması" İran'ın imzaladığı en kötü hezimetleri içeren bir antlaşma olarak kabul edilmektedir.

1920'lere kadar Çarlık Rusya'sı egemenliğinde olan Hazar Denizi konusunda İran ile Rusya arasında 26 Şubat 1921'de "Moskova dostluk ve işbirliği antlaşması" imzalanarak daha önceki imzalanan tüm antlaşmalar iptal edildi ve her iki ülkeye seyrüsefer (navigation) serbestîsi getirildi. Yani anlaşmanın 14. maddesi uyarınca İran'ın Hazar'da donanma bulundurmasını engelleyen "Türkmençay antlaşması" iptal edilmiştir. Bu yeni antlaş-

mayla İran Hazar'da kendi bayrağı altında seyrüsefer hususunda Rusya ile eşit haklara sahip olmuştur. Bu antlaşmadan sonra kurulan SSCB 1 Ekim 1927'de İran'la yeni bir antlaşma daha imzalamış ve Hazar Denizi resmen "Sovyet-İran denizi" olarak kaydedilmiştir. SSCB ve İran arasında bölünen Hazar Denizi'nin bu bölünmüşlüğü böylece hukuki bir kimlik kazanmıştır.

27 Ağustos 1935'de Sovyetler Birliği ve İran arasında imzalanmış "Ticaret, gemicilik ve meskûnlaşma hakkında antlaşmanın" 14. ve 15. maddelerinde Sovyet ve İran gemileri için serbest seyrüsefer hakkı ile 10 millik bir münhasır balıkçılık alanı kurulması öngörülmüştür. Ancak resmi sınır tayin edilmemiştir. Antlaşmaya dair nota teatisinde Hazar bir "Sovyet-İran denizi" olarak zikredilmiştir.

25 Mart 1940'ta imzalanan "Ticaret ve seyrüsefer antlaşması" ile Hazar Denizi'nin uluslararası hukuki statüsüne biraz daha açıklık getirilmiştir. 1940 Antlaşması, genel olarak 1935 antlaşmasını tekrar etmenin yanı sıra kıyıdaş ülkelere (İran ve SSCB), off-shore sularda, 10 deniz millik bir alanda (karasularında) serbest balıkçılık yapma hakkı tanımıştır. Ayrıca 1935 ve 1940 anlaşmalarında Hazar'ın, SSCB ve İran'a ait kapalı bir "Sovyet-İran denizi" (enclosed sea) olduğu vurgulanmış ve Hazar'ın iki ülkenin ortak egemenliğinde (joint sovereignty) olduğu ve bu durumun hayati önem taşıdığı belirtilmiştir (Gökçe, 2008: 177-208). SSCB ve İran'ın, Hazar'ı "sadece iki ülkeye ait bir su parçası" olarak tanımlamalarındaki esas amaç Hazar'ı dış müdahalelere kapamak olmuştur.

Hazar Denizi'ne ilişkin SSCB ve İran arasında birçok antlaşmanın bulunmasına rağmen bu antlaşmaların hiçbirinde Denizin statüsü tam olarak belirlenmediği gibi iki ülke sınırlarına da bir netlik getirilmemiştir. Bu durum iki ülke ilişkilerinde karışıklıklara sebep olmaktaydı. Bu sebeple 1935'de Stalin, gizli bir emir vererek İçişleri Komiseri Henri Yagod'dan SSCB-İran sınırını belirlemesini istedi. Yagod, yapmış olduğu çalışmalar neticesinde, SSCB'nin güneyde İran sınırındaki en uç noktaları olan Astara (Azerbaycan) ve Hasan Kuli (Türkmenistan) arasında bir hat çekerek İran ile sınırları oluşturuldu. Bu bölünme ile Azerbaycan-İran sınırındaki Astara'dan Türkmenistan-İran sınırındaki Hasan Kuli bölgesinin kuzeyinde kalan Hazar'ın yüzde 88'lik kısmı, SSCB'nin ulusal sektörü olarak kabul edildi. İran ise güneyde kalan yüzde 12 ile yetinmek durumunda kaldı (Butayev, 1998: 8-10). Tamamıyla bir "Sovyet denizi" görüntüsünde olan Hazar'da Astara-Hasan Kuli hattı Sovyet askerleri tarafından SSCB'nin sınırları olarak korunmuştur.

Şüphesiz ki, bu karar Sovyetler Birliği'nin tek taraflı bir kararıydı ve İran'a danışılmadan alınmıştı. İran ise ne Stalin döneminde ne de daha sonra, SSCB karşısında hiçbir zaman bu sınırlara itiraz etme cesaretini kendinde bulamamıştır. Ancak SSCB'nin dağılması ile kuzeyde ortaya çıkan yeni ve nispeten zayıf bağımsız devletler karşısında İran, Hazar'daki sınır sorununu yeniden gündeme getirdi. Sovyetler Birliği, Hazar'da çizdiği bu sınırın ardından, 1949 yılından itibaren 10 millik sınırının ötesindeki kendi ulusal

sektörü içerisinde İran'a danışma ihtiyacı bile hissetmeden petrol arama faaliyetlerine başladı. Bu çalışmalar 1949'da neticesini verdi ve SSCB, Hazar'ın Azerbaycan sektöründe "Neft taşları" olarak bilinen büyük petrol yataklarını işleme açtı. İran ise buna cevap olarak 1950'de kendi sahillerinde (Enzeli) petrol arama faaliyetlerine başladı. Ancak İran hiçbir zaman Hazar'ın kendisine ayrılan sektöründe, ekonomik anlamda önemli bir çalışmada bulunmadı.

Hazar'daki uygulamayı en iyi anlatan düzenleme ise 1970'de SSCB Petrol ve Gaz Bakanlığı (Minneftgaz) Hazar'ın Sovyetler Birliği yönetiminde olan bölümünü iktisadi sektörlerle bölmüştür. En önemlisi de İran dâhil hiçbir ülke buna itiraz etmemiş, bu karar bir anlamda 1970-1990 arası dönemde Hazar'ın hukuki statüsünü yansıtmıştır (Şaymergenov, 2006: 9-10).

Ancak zaman içerisinde, Sovyetler Birliği'nin yıkılmasıyla, Hazar'da Rusya dâhil dört yeni kıyıdaş cumhuriyet ortaya çıktı. Bu ülkeler, başta Rusya Federasyonu olmak üzere, tabiatıyla kendilerini Sovyetler Birliği'nin doğal mirasçısı olarak gördüler. 21 Aralık 1991'de (eski) Sovyet cumhuriyetleri Kazakistan'da bir araya gelerek "Almatı Deklerasyonu'nu" imzaladılar ve kendilerini SSCB'nin ortak mirasçısı kabul ettiler. Bu anlaşmayla aynı zamanda kıyıdaş ülkeler İran ile SSCB arasında imzalanan 25 Mart 1940 tarihli Ticaret ve Gemicilik Anlaşması'nı ve SSCB-İran sınırını oluşturan As-tara-Hasan Kuli hattını da hukuki olarak kabul etmiş oldular. Ortak mirasın bir diğer sonucu da kıyıdaş ülkelerin 1970'te yapılan iç bölümlenmeyi yavaş-yavaş kendi "ulusal sektörleri" olarak tanımaya başlamaları idi.

Aslında Gorbacov'un 1985'de iktidara gelmesi ve dışa açılma politikaları uygulamasıyla Hazar bölgesinin zengin hidrokarbon kaynakları daha Sovyetler Birliği dağılmadan Batılı sermayenin ilgisini çekmeye başladı. İlk olarak 1989'da Kazakistan SSCB Devlet Başkanı'nın, SSCB Neftgazprom'un başkanı Viktor Çernomirdin'i ikna etmesi neticesinde "Chevron" şirketiyle "Tengiz" yataklarının kullanımı konusunda görüşmeler başlatıldı. Bu görüşmeler o tarihe kadar bir Sovyet-İran denizi sayılan Hazar'a ilk yabancı sermaye çekme girişimleriydi (Jonathan, 2010: 156-179). Diğer yandan 18 Ocak 1991 tarihinde Azerbaycan SSCB Bakanlar Kurulu (Başbakanlık) ve SSCB Petrol ve Gaz Sanayi Bakanlığı ortak bir karar alarak Azerbaycan'ı kendi sektöründe çıkarılan petrolün sahibi olarak tanıdı. Günümüzde "Çernomirdin hattı" olarak bilinen bu antlaşmayla Azerbaycan aynı zamanda Türkmenistan SSCB ile sınırlarını belirlemiş oldu. Hazar Denizi'ne kıyıdaş olan ve yeni bağımsızlığını kazanan cumhuriyetler, hem kazandıkları bu bağımsızlıklarını korumak, hem de gerekli reformları yapabilmek için ellerindeki önemli araçlardan birisi olan petrol ve doğal gaz yataklarını Batı sermayesine açabilmek için ciddi çabalara girişerek, Hazar bölgesinin zengin hidrokarbon kaynaklarını paylaşmak için havzayı kıyıdaş devletlere bölme konusunda kendi tezlerini ortaya atmışlardır. Bu tezlerin hepsi her ülkenin kendi çıkarlarına göre belirlenmiştir.

Kısacası Sovyetler Birliği dağılana kadar yukarıda belirtmiş olduğumuz antlaşmalar Sovyetler Birliği ve İran'ın Hazar'ı nasıl kullanacağı konusunda bazı düzenlemeler getirmiştir ama antlaşmalar Hazar'ın statüsünün ne olduğu, sınırların nasıl olduğu konusunda hiçbir hüküm içermemektedir. Bu da Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra ciddi problemlere neden olmuş ve halende bu problemler aşılmış değildir.

Soğuk Savaş Sonrası Hazar'ı Sınırlandırma Girişimleri

Hazar'ın statüsü ile ilgili üç temel görüş vardır. Bunlardan ilki Hazar'ın deniz olduğu, ikincisi göl olduğu, üçüncüsü ise özel su kütlesi olduğu yönündedir.

Hazar denizdir diyenler, Hazar'ı bir deniz, yarı deniz, kapalı deniz, iç deniz gibi çeşitli kavramlar üzerinden tartışmaktadırlar. İlk önce Hazar bir deniz olarak sayılırsa 1982 Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesinin (BMDHS) Hazar'a uygulanması gerekmektedir. Buna göre Hazar'a kıyısı olan ülkelerin 12 millik karasuları, 12 millik bitişik bölgeleri, 200 ile 350 mil arasında kıta sahanlığı, 200 millik münhasır ekonomik bölgeleri olacaktır. Eğer bu kadar geniş alan yoksa eşit uzaklık prensibine göre karşı kıyı ülkeler Hazarda sınırlarını belirleyeceklerdir. Eğer Hazar deniz sayılacaksa o zaman uluslararası bir nitelik kazanacak ve Hazar'da kıyısı olmayan ülkelerin gemileri de Hazarda rahatlıkla yüzebilecek, Hazar'ı deniz-okyanusla bağlayan geçiş nehirleri ve kanallarda uluslararası ulaşımına açık hale gelecektir (Malışeva, 2002: 25-29).

Hazar'ın okyanusla direk çıkışı olmadığı için Hazar'a kapalı deniz diyenler vardır. Bu kavram 1982 BMDHS'nin IX. bölümünün 122. Maddesinde tarif edilmiştir. Bu maddeye göre kapalı ve yarı kapalı deniz şöyle tanımlanmıştır: "İki veya daha fazla devlet tarafından çevrilmiş ve diğer bir deniz ya da okyanusa dar bir geçiş ile bağlanan, iki yada daha fazla kıyı devletinin karasuları ve münhasır ekonomik bölgelerinden oluşan körfez havzası yada deniz" (BMDHS-1982, <http://did.cevreorman.gov.tr/did/Files/UNCLOS.pdf>). Bu tanıma göre Hazar kapalı, yarı kapalı olarak kabul edilirse kıyı ülkelerin karasuları, kıta sahanlıkları ve münhasır ekonomik bölgeleri olacaktır.

Hazar için sıkça dile getirilen bir başka kavramda Hazar'ın iç deniz olduğu yönündedir. Bu kavramın çıkış noktası 1935-1940 İran-Sovyetler Birliği antlaşmasında Hazar için "İran-Sovyet denizi" ve "İç deniz" denilmiş olmasıdır. Bu antlaşmaya göre Hazar'ı çevreleyen ülkelerin 10 millik karasuları olması ve geri kalan alanların ise bu ülkeler arasında ortak kullanılması kabul edilmiştir. Bu sonuncuyu genellikle İran ve Rusya savunmakta, Türkmenistan'da bazen bu görüşe destek vermektedir. Hazar'ı deniz olarak gören ve 1982 BMDHS'nin uygulanmasını savunan ülkeler ise daha çok Azerbaycan ve Kazakistan olmuştur (Butayev, 1998: 13-15).

İkinci görüş, Hazar'ın bir göl olduğu yönündedir. Bu konuda da iki farklı tartışma mevcuttur. Bunlardan ilki İran'ın ve onun tarafında olan Rusya ve

bazen de Türkmenistan'ın savunduğu görüştür. Buna göre Hazar'ın okyanusa çıkışı yoktur dolayısıyla göldür ve Hazar çevre ülkeler tarafından ortak kullanılmalıdır. Buna karşı görüşte Hazar'ın bir "sınır gölü" olduğu ve göllerle ilgili Uluslararası Hukukta bir düzenleme olmadığı için uluslararası teamüllere göre Hazar'ın sektörlere göre bölünmesi gerektiği yönündedir (Terzioğlu, 2008: 28-33).

Üçüncü görüş ise Hazar'ın kendine özgü bir yapısı olduğu onun içinde özel bir statü uygulanması gerektiği yönündedir. Bu görüşü savunan ülke genellikle Rusya'dır. Rusya kendi çıkarlarını gözeterek çeşitli öneriler ileri sürerek Hazar'ın özel statüye sahip olmasını istemektedir. Hazar'ı okyanusa çıkışını sağlayan Volga ve Don nehirlerinin uluslararası ulaşımına açılmaması, Hazar'da enerji ve biyolojik varlıkların Rusya tarafından kontrol edilmesi, Hazar'da güvenliğin kendi kontrolünde olması ve en önemlisi de Hazar havzasının ekonomisini kontrol edebilmesi dikkat ettiği noktalardır (http://www.turkey.mid.ru/sng_05_t.html).

Hazar'ın Statüsü Tartışmalarında Kıyıdaş Devletlerin Tezleri

Azerbaycan'ın Tezi: Hazar'ın statü probleminin en çok etkilediği ülke Azerbaycan'dır diyebiliriz. Çünkü Sovyetler Birliği öncesinde bu bölgede yabancı şirketler petrol çıkartıyorlardı ve Sovyetler Birliği dağılır dağılmaz ilk geldikleri, hatta Sovyetler Birliği dağılmadan Mikhail Garboçov'un "Glasnost ve Perestroyka" politikasını açıklamasından sonra o dönemki Azerbaycan devlet başkanı Müttalibov'un Sovyet yönetiminden izin almasıyla birlikte yabancı şirketlerin ilk geldiği ülke Azerbaycan'dır (Şir, 2008: 120-130). Azerbaycan ekonomisi için can damarı olarak gördüğü petrolü çıkartıp pazarlayabilmek için hızlı bir şekilde uluslar arası şirketlerle antlaşmalar yapmaya başladı. Fakat Azerbaycan'ı batı'ya kaptırdığı endişesine kapılan Rusya Federasyonu kısa zamanda Hazar'ın statü problemini gündeme getirerek Azerbaycan'ın uluslararası şirketlerle yapmış olduğu antlaşmaları baltalamaya çalışmıştır.

Azerbaycan devleti ilk günden itibaren Rusya'nın yapmış olduğu teklifleri kabul etmemiş, buna karşı kendi çıkarlarını da gözeterek karşı tekliflerde bulunmuştur. Azerbaycan bu konuyla ilgili iki farklı teklifte bulunmuştur. Bunlardan biri "**açık deniz**", diğeri ise "**sınır gölü**" teklifidir.

Azerbaycan Hazar'ın bir "sınır gölü" olduğu düşüncesinden hareketle, orta hat (median line) esasına göre beş ulusal sektöre bölünmesini savunmaktadır. Azerbaycan Hazar'ın sularının ve deniz dibinin tamamen taksim edilerek, egemenlik alanlarına bölünmesini ve her ülkeye ait alanda mülkiyet ve egemenlik ilkelerine dayalı olarak o ülke mevzuatının geçerli olmasını savunmaktadır (Mamedov, 2007: 10-15). Azerbaycan Hazar'ın milli sektörlerle bölünmesi gerektiği tezini dünyadaki benzer örneklere dayandırarak savunmaktadır. Örnek verecek olursak Victoria gölü (Kenya, Tanzanya ve Uganda arasında), Malavi gölü (Malavi, Mozambik arasında), Büyük Kuzey Amerika gölü (Kanada, ABD arasında), Titikaka gölü (Bolivya ve Peru

arasında) ve Cenevre gölü (Fransa ve İsviçre arasında) milli sektörlere göre bölünmüş göllerdir.

Azerbaycan ikinci bir teklif olarak Hazar'a "açık deniz" statüsünün uygulanabileceğini ileri sürmektedir. Bu durumda Hazar'a 16 Kasım 1994'te yürürlüğe giren 1982 BMDHS'nin uygulanmasını istemektedir. Böylece her kıyıdaş devlet 12 millik karasuları, 12 millik bitişik bölge, 200 mil veya daha fazla kıta sahanlığı ve 200 millik münhasır ekonomik bölgeye sahip olacaktır (Çolakoğlu, 1998: 109).

Azerbaycan açısından önem taşıyan nokta Hazar'ın göl veya deniz statüsünde tanınmasından çok, kıyı ülkelerinin deniz üzerinde münhasır yetkilerini kullanabileceği ulusal egemenlik alanlarına bölünmesidir. Ancak Hazar'ın hukuksal statüsü kesin olarak belirleninceye kadar, Azerbaycan her kıyı devletinin kendi bölgesinde kalacak petrol ve doğalgaz rezervlerini işletebilmesini savunmaktadır. Azerbaycan, 6 Temmuz 1998'de Rusya ve Kazakistan'ın imzaladıkları ve Hazar'ın deniz tabanını bölen anlaşmayı olumlu bir gelişme olarak değerlendirdi. Bu bağlamda Azerbaycan deniz tabanını bölmeye yönelik önemli adımlar atmıştır, Kasım 2001'de Rusya'yla, Eylül 2002'de ise Kazakistan'la bu kapsamda antlaşmalar imzalamıştır (Erol, 2013: 17-32). Bu antlaşmalar sadece Hazar'ın dibinin mülkiyetini paylaşımını içermektedir. Ancak Bakü, bu paylaşımı yeterli bulmayıp deniz tabanının üstündeki tüm su kütlesinin de ulusal sektörlere bölünmesi gerektiği görüşünü tekrarladı (Fuller, http://www.parstimes.com/news/archive/2005/rfe/caspian_future.html).

Rusya'nın Tezi: Hazar'ın statüsünün belirlenmesinde tarihi, stratejik, siyasi ve ekonomik sebeplerden ötürü en etkili olabilecek devlet Rusya Federasyonu'dur. Ancak Rusya bugüne kadar üç temel politika değişikliği yapmıştır. Rusya Federasyonu, Hazar'ın hukuki statüsünün 1921 ve 1940 yıllarında SSCB ve İran arasında imzalanan antlaşmalarla belirlenmiş olduğunu ve söz konusu anlaşmalarda münhasır egemenlik alanının yalnız balıkçılık için tanınan 10 millik kıyı şeridinden ibaret olduğunu, bunun dışında kalan bölgelerdeki suların ortak kullanıma açık olduğunu ve Hazar Denizi'ne kıyıdaş ülkelerin bu sulardan eşit haklarla yararlanabileceğini ileri sürmektedir. Rusya'nın birinci tutumu "*10 veya 20 millik kıyı şeridi dışındaki su kütlesini ve deniz tabanının ortak kullanılacağı*" şeklindedir (Guşer, <http://farsiiran.narod.ru/analitics/rusmassmedia/caspiyprobl.htm>). Bu çerçevede Rusya, Hazar'ı kapalı bir su rezervi olarak tanımakta, 1982 Deniz Hukuku Sözleşmesinin Hazar'a uygulanamayacağını belirtmektedir. Rusya özellikle bu tezini Ağustos 1993'ten sonra kesin bir şekilde dile getirmeye başlamıştır. Rusya'nın ikinci konumu 12 Kasım 1996'dan itibaren "*40-45 millik kıyı şeridi dışında ortak kullanım*" şeklindedir (Levinson, www.whitecase.ru/articles/neftegaz.pdf).

Böylece Rusya Hazar'ın bölünmesini kabul yönünde bir adım daha atmıştır. Rusya Şubat 1998'den sonra üçüncü bir tutum benimsemiştir. 9-

10 Şubat 1998 tarihinde Rusya ve Kazakistan Hazar'ın statüsüne ilişkin bir uzlaşma metni kabul etmişlerdir. Buna göre taraflar Hazar'ın deniz tabanını eşit uzaklık ilkesine göre tamamen bölmüşler, su kültesini ise ortak kullanıma bırakmışlardır. Fakat kıyıdaş devletlerin Hazar üzerinde sahip olacakları ulusal sektörler konusunda bir açıklama yapılmamıştır. Ayrıca taraflar Hazar'ın Rusya-Kazakistan kısmının silahsızlandırılmasını ve çevre, ulaşım gibi konularda işbirliği yapmayı taahhüt etmişlerdir. Mevcut bilgilerden antlaşma ile deniz tabanı ve toprak altı madenlerin araştırılması, işletilmesi, çevre koruması ile seyrüsefer konularının tarafların saptayacağı ortak bir rejime tabi tutulmasının öngörüldüğü anlaşılmaktadır. Bu metin Rusya ve Kazakistan Cumhurbaşkanı Boris Yeltsin ve Nursultan Nazarbayev'in onayı ile Nisan 1998'de iki ülke arasında bir anlaşma taslağı haline getirildi. Bu anlaşma 6 Temmuz 1998 tarihinde Yeltsin ve Nazarbayev tarafından Moskova'da imzalandı. Böylece Rusya'nın "deniz dibi bölünebilir ama su kültesi ve su yüzeyi ortak kullanıma tabidir" görüşünü benimsediği görülmektedir.

Rusya'nın üçüncü tutumuyla Hazar için "ortak su kültesi" tanımından "*sınır gölü*" tanımına yaklaştığı görülmektedir. Rusya Kazakistan ile yapılan sözleşmenin Hazar'da yeni bir statü oluşturacağını kabul etmese de durum pek değişmemektedir. Ancak her şeye rağmen Rusya Hazar'ın tam paylaşılmasını kabul etmiş değildir. Ayrıca Hazar'a deniz hukukunun uygulanmasına da şiddetle karşı çıkmaktadır. Bu karşı çıkışın temelinde siyasi ve ekonomik gerekçelerin yanında hukuksal bazı saikler de vardır. Rusya, Baltık Denizi ve Karadeniz'le bağlantıyı sağlayan Don-Volga ve Volga-Baltık kanalları yüzünden de Hazar'ın iç deniz statüsünde değerlendirilmesine karşı çıkmaktadır. Rusya bu kanallardaki geçiş rejimini kendi ulusal mevzuatıyla düzenlemektedir. Hazar için 1982 BMDHS'nin Kısım 10'daki "iç deniz" tanımı uygulanırsa bu kanallar uluslararası su yolu haline gelecektir (Pala, 2001-2002: 235). Böylece Hazar'a kıyıdaş devletlerin bu su kanallarından transit geçiş hakkı doğacaktır. Rusya, Hazar'ı Baltık Denizi'ne ve Karadeniz'e bağlayan su kanallarının yapay su kanalı olması dolayısıyla, bu kanallar ve nehirlerin uluslararası hukukun konusu olmadıklarını iddia etmektedir. Ayrıca Hazar hukuksal açıdan kapalı deniz olarak değerlendirilse bile, karasularından zararsız geçiş ve münhasır ekonomik bölgeden serbest geçiş haklarından sadece kıyıdaş devletler yararlanabilecektir.

Rusya'nın Hazar'ın sektöre bölünmesini engellemek için ileri sürdüğü diğer bir resmi gerekçe ise tam bir (deniz tabanı, su kültesi) bölünmenin doğal çevreye zarar vereceğidir. Moskova Hazar'ın korunması gereken çok hassas ve eşsiz bir doğal çevreye sahip olduğunu iddia etmekte, eğer Hazar sektörlerine bölünecek olursa bunun neden olacağı çevresel kirlenmeden korunması gereken bir balıkçılık sanayisinin varlığını gündeme getirmektedir. Ortak denetimin, denizin doğal kaynaklarını özellikle de Rusya ve İran arasındaki antlaşmalarca güvence altına alınmış balıkçılık haklarını daha iyi koruyacağı iddia edilmektedir. Rusya'nın çevreyi korumak için

ortaya çıkan bu yeni arzusu gerçekçi gözükmemektedir (Erol, <http://newtimes.az/az/geopolitics/2026/>). Çünkü Sovyet dönemi boyunca Hazar çevre açısından dünyadaki en tehlikeli bölgelerden birisi olmuştur. Gerçekten Azerbaycanlı bilim adamlarına göre Bakü ve Sumgait'i içeren Apşeron Yarımadası Hazar'ın en çok kirlenen bölgesi olmuştur. Rusya, sorunu zaman-zaman BM'ye de taşımıştır. Özellikle Rusya, diğer kıyıdaş devletlerden Azerbaycan ve Kazakistan'ın çokuluslu şirketlerle yaptığı petrol antlaşmalarını BM nezdinde kınamıştır. Rusya, 5 Ekim 1994'te deniz hukukunun diğer denizlerle doğal bağlantısı olmadığından Hazar'a uygulanamayacağını, Hazar'ın yasal rejimini belirleyen İran'la yapılmış olan Sovyet dönemi antlaşmalarının yürürlükte olduğunu ve böylece ortak kullanımın tek çözüm olduğunu açıklayan bir memorandumu BM'de yayınlamıştır (Abdullayev, 1999: 271-275). Bu memorandum ayrıca herhangi bir kıyıdaş devletin tek taraflı eyleminin kabul edilemeyeceğini bildirmiştir.

Hazar'a İlişkin Kazakistan'ın Savunduğu Tez: Kazakistan kıyıdaş ülkelerden Hazar'a %29'luk bir payla en uzun sınırı olan ve Hazar'da en çok belirlenmiş hidrokarbon rezervleri olan ülke konumundadır. Kazakistan Hazar'ın statüsünün gündeme gelmesi ile birlikte kendi görüşlerini ortaya koymuştur. Baştan itibaren Hazar'ı "iç deniz" olarak nitelendirmiş ve 1982 BMDHS'nin uygulanması gerektiğini savunmuştur. Kazakistan için kendi petrol ve doğal gaz alanlarındaki egemenlik haklarının tanınması önemli olduğundan, Azerbaycan ve Kazakistan'ın savunduğu görüşlerde bir benzerlik olduğu söylenebilir. Çünkü Azerbaycan için de nihai paylaşım açısından, Hazar'ın deniz veya göl olarak değerlendirilmesinden çok, kendi egemenlik alanının belirlenmesi önem arz etmektedir. Azerbaycan ve Kazakistan arasındaki tek fark, Azerbaycan Hazar'ın tümüyle ulusal sektörlere bölünmesini savunurken, Kazakistan deniz yatağının paylaşılmasını yeterli bulmakta, Hazar'ın sularının ise belirli münhasır yetki alanı dışında ortak kullanılmasını kabul etmektedir.

Kazakistan Hazar'ın statüsü konusunda Şubat 1998'e kadar Azerbaycan ile benzer görüşleri benimsemiştir. Bu çerçevede Kazakistan Hazar'ı bir "**iç deniz**" olarak nitelemiş ve 1982 BMDHS'nin uygulanmasını istemiştir (Abdullayev, 1999: 278-279). Ancak Kazakistan için önemli olan deniz yatağının paylaşılmasıdır, bu bağlamda Kazakistan ile Rusya 6 Temmuz 1998'de "Hazar denizinin kuzey kısmının dibinin kaynaklarının kullanılması amacıyla egemenlik haklarının uygulanması" adlı anlaşmayı imzalamışlardır. Kazakistan, deniz tabanının tamamen bölünmesini kabul ederken su kütlesinin ortak kullanılmasını kabul etmekle, Hazar'ı bir "**sınır gölü**" olarak değerlendirdiği izlenimi vermektedir. Çünkü Hazar'a deniz hukuku uygulanırsa, kıyı devletlerinin tam egemenliğinin olduğu 12 millik karasuları dışında, 200 millik veya karşı kıyıdaş devletin sınırına kadar münhasır ekonomik bölgeye sahip olacaktı. Kazakistan Rusya ile yaptığı antlaşmada deniz dibinin orta hat esasına göre tamamen bölünmesini kabul etmiştir.

Ayrıca 9 Ekim 2000 tarihinde Kazakistan ve Rusya arasında Hazar denizinde işbirliği konusunda bir deklarasyon imzalanmıştır. Bu deklarasyona göre Kazakistan ile Rusya Federasyonu Hazar'ın statüsünün belirlenmesinde "orta hat" prensibini benimsemekte, denizin dibini ulusal sektörlere bölmeyi kabul ederken, su yüzeyini ortak kullanıma açmayı kabul etmektedirler. Sınır çizgisinde bulunan yataklar için iki ülke 50/50 prensibini kabul etmektedirler. Kazakistan, Rusya ile imzalamış olduğu bu antlaşmanın bir benzerini 29 Kasım 2001'de Azerbaycan ile de imzalamıştır. Bu antlaşmalardan ortaya çıkan paylaşımına göre Hazar'ın kuzeyinde paylar şöyle şekillenmektedir: Kazakistan %27, Rusya %19, Azerbaycan ise şimdilik %18'lik bir alanda Hazar'ın dibine egemen olacaktır. Eski hesaplamalara bakılırsa Rusya'nın burada payı arttığı görülmektedir (Kahraman, 2008: 133-144). Ancak buna rağmen Kazakistan ve Rusya arasında sınırdaki yataklar için getirilen 50/50 prensibiyle Kazakistan'ın zengin rezervleri olan "Xvolinskoye", "Kurmangazi", "Tsentrlnoye" isimli petrol sahalarının ortak kullanılması söz konusu olmuş ve taraflar arasında problemlere neden olmuştur (Hliyupin, http://society.polbu.ru/hlypin_kazakhstan/ch18_i.html).

Kazakistan'ı değinmişken ülkenin dev enerjileri hakkında da kısaca olsa bahsetmekte fayda vardır. Bir kere bağımsızlıktan sonra Kazakistan dev enerji kaynaklarıyla yabancı yatırımcıların ilgi odağı haline gelmiştir. Yatırımların tetiklemesiyle petrol üretimi önemli oranlarda artış göstermiştir. 2003'te günde 1 milyon, 2004'te 1.22 milyon, 2005'te ise günde yaklaşık 1,29 milyon varil, 2010 yılında ise 5,5 milyon varil üretim miktarını gerçekleştirmiştir. Bu miktarın çok az bir kısmı ülkede tüketilmekte (yaklaşık günde 222.000 varil) kalan kısmı ise ihraç edilmektedir. Kazakistan'daki üretim seviyesi ve ihraç edilen miktarı Ek-3 üzerinde de görebiliriz.

Ayrıca devlet petrol ve gaz şirketi *Kazmunaigaz*'a göre 2011-2015 arası Hazar'daki kıyıda uzak (offshore) yataklara yapılacak yatırım 16 milyar dolara ulaşacaktır. Kazakistan ekonomi politikasının başlıca amacı petrol gelirlerini kullanarak ekonominin enerji dışındaki sektörlerini de kalkındırmak, ekonomik çeşitliliği sağlamaktır.

Kazakistan'da petrol üretiminin %72'si yabancı yatırımcılar tarafından, %28'i ise yerli, devlet petrol şirketi *Kazmunaigaz* tarafından yapılmaktadır (Puşik, 2010: 4-6). Kazakistan'da üretilen petrolün %29'u *Tengizchevroil* ortaklığı tarafından üretilmektedir. Hazar denizinin kuzeydoğusunda, ülkenin kuzey batısında tahmini 6 ila 9 milyar varil petrol rezervine sahip Tengiz yatakları dünyanın altıncı en büyük petrol yatağıdır.

İkinci önemli petrol yatakları Rusya sınırında kuzeybatı Kazakistan'da Karaçaganak'da bulunur. Bu yataklar da *Karaçaganak Petroleum* (KPO) adlı BP, İtalyan *Eni* firması, *Chevron* ve *Lukoil* firmalarının yer aldıkları ortaklık tarafından işletilmektedir. Üretilen petrolün %70'i de Tengiz-Novorossisk Hattı ile taşınmaktadır. 2003 Nisanında Karaçaganak'taki yataklar boru hattı ile Atırâu'ya bağlandı. Böylece sınırın hemen ötesindeki Orenburg tesislerine olan bağımlılık da kırılmış oldu. Tengiz bölgesinin batısında, kuzey

Hazar'da Kaşagan'da da 7 ila 9 milyar varil kanıtlanmış petrol rezervinin olduğu biliniyor ve 38-40 milyar da muhtemel. Kaşagan yatakları Alaska, Prudhoe Körfezi keşfinden sonraki son 40 yıldaki en büyük keşif.

Esas itibarıyla Kazakistan, petrolünü Rusya güzergâhını kullanarak Tengiz-Novorossisk hattı ile ihraç ediyor. Tengiz petrolünün çok büyük bir kısmı 1580 kilo-metrelük Tengiz-Novorossisk hattı ile Rusya'nın Karadeniz'deki limanı Novorossisk'e sevkediliyor. Tengiz-Novorossisk hattının ilk safhasının yapımı 2,6 milyar dolara mal oldu. İlk safhada hattın günde 565,000 varil petrol taşınması öngörülürken, ikinci safhada (2015) günde 1,3 milyon varil taşınması öngörülüyor. Bu hat ülkenin en önemli petrol ihraç eden boru hattıdır. Diğer bir önemli hat ise Atırau-Samara hattıdır. Ekim 2001'de Tengiz-Novorossisk hattı devre girmeden önce petrol ihracının büyük kısmı bu hat üzerinden sağlanıyordu.

İran'ın Tezi: İran Hazar'a en az sınırı olan ülke olması ve Hazar'da bölgesine düşen bölümde çok az doğal kaynak rezervi bulunduğu için başından beri Hazar'a ilgisiz olmuştur. Aynı zamanda bu bölgede yabancı devletlerin varlık edinmelerine pek sıcak bakmadığı için Hazar'ın statü konusunda çok ağırdan almakta ve uyumsuz bir tavır takınmaktadır (Erol, <http://arsiv.zaman.com.tr//2001/08/16/dishaberler/dishaberlerdevam.htm>).

Rusya gibi İran da Hazar'ın ulusal sektörlere bölünmesine şiddetle karşı çıkmaktadır. İran, Hazar'ın bir göl olduğunu ve beş kıyıdaş devlet tarafından ortaklaşa kullanılması (condominium) gerektiğini söylemekte ve üçüncü devletlerin Hazar'dan yararlanmasına karşı çıkmaktadır (Pirouz, 2005: 7-8). Azerbaycan ve Kazakistan'ın Hazar'ın kaynaklarını tek taraflı olarak işletmesini de eleştirmektedir (Çebotarev, <http://www.ia-centr.ru/expert/4370/>). İran'a göre 1940 antlaşması 10 millik kıyı şeridi dışında ortak kullanım ilkesini benimsemiştir. İran, ortak kullanıma ilişkin olarak Hazar'ın 12 ulusal sektöre bölünmesini önermektedir. Vance Owen'ın 10 kantonluk Bosna planına benzeyen bu öneri, çok karışık ve uygulanması oldukça zordur.

2002'de Aşabat'ta toplanan Hazar ülkeleri liderlerinin zirvesinde İran Dışişleri Bakanı eğer Hazar ekonomik sektörlere bölünmek isteniyorsa o zaman beş eşit barçaya % 20 esasına bölünmelidir diyerek Hazar'ın sektörlere bölünmesiyle ilgili Tahran'ın teklifini sunmuştur (Yuryev, <http://www.iimes.ru/rus/stat/2009/26-11-09a.htm>).

Teklif kısmen değişmiş olsa da bu teklifin kabul edilmeyeceği gayet iyi bilindiği için İran'ın tutumunun devam ettiğini söylemek mümkündür. Sovyetler Birliği ile İran resmi olarak Hazar'ı paylaşmamış olsalar da, uygulamada Hazar'ın %87-88'i Sovyetler Birliğinin (Kazakistan %29, Türkmenistan %21, Azerbaycan %19 Rusya %18) geri kalan %12-13'de İran'ın kontrolünde olmuştur. Bu durumun SSCB-İran arasında yapılan çeşitli antlaşmalara da kısmen yansındığını söyleyebiliriz. Bu teklifiyle Hazar'da çözümden yana olmayan İran olumsuz görüntüyü değiştirmek için yeni bir teklifte

bulunmuştur diyebiliriz. Zaten Türkmenistan dışında diğer ülkeler bu teklife hemen karşı çıkmışlardır. İran'ın bu teklifinden en fazla Azerbaycan rahatsız olmuştur. Çünkü bu paylaşımın gerçekleşmesi durumunda Araz-Alov-Şark ve bunun daha güneyinde olan petrol sahaları İran'ın payına düşen kısımda kalacaktı (Pala vd., 2002: 42).

İran uzun süre, Rusya'nın tezini desteklemekle birlikte Temmuz 1998'de imzalanan Rusya-Kazakistan antlaşması ile İran ve Rusya'nın Hazar'daki yolları ayrılmıştır. İran, Rusya ve Kazakistan'ın Hazar'ın deniz dibini paylaşmalarını Mayıs 1998'de Birleşmiş Milletler nezdinde protesto etmiştir. İran bu protestosunda, Hazar'ın beş kıyı devletinin rızası olmaksızın paylaşılmasının kabul edilemeyeceğini ve tüm eski Sovyet cumhuriyetlerinin Sovyetler Birliği ve İran arasında yapılan 1921 ve 1940 antlaşmalarıyla bağlı olduğunu bildirmiştir. Ayrıca İran Türkmenistan ile 7 Temmuz 1998'de (Rus-Kazak antlaşmasından bir gün sonra) ortak bir bildiri yayınlayarak Moskova'ya ve Astana'nın imzaladıkları antlaşmayı reddetmiş ve Hazar'ın ancak tek hukuksal statüsü olabileceğini, kaynakların da adil ve eşit bölüşülmesi gerektiğini belirtmiştir.

İran, Rusya Federasyonu'nun bu politika değişikliği ile Hazar'a ilişkin politikasında yalnız kalmıştır. İran'ın bugün Rusya ile uzlaştığı tek noktanın Hazar'dan boru hattı geçirilmemesi olduğu söylenebilir. Diğer kıyıdaş ülkelerin statü konusunda bir uzlaşmaya varmaları halinde, İran'ın bu gelişmenin dışında kalamayacağı düşünülmektedir. Ancak Rusya ile birlikte birçok sorunlar yaratarak Hazar'daki petrol yataklarının işletilmesini güçleştirebilecektir. Aslında hukuksal açıdan İran'ın bu iddiaları güçlü değildir. Çünkü İran 1991'den önce 10 millik kendi kıyı şeridi dışındaki alanı fiilen Sovyetler Birliği'nin kullanımına terk etmiştir. Bugün Azerbaycan ve Kazakistan'ın kendi kıyılarına yakın alanda petrol çıkarılmasına karşı çıkan İran, Sovyet döneminde Bakü açıklarında Moskova tarafından petrol çıkarılmasına sessiz kalmıştır. Bu durum İran tarafından o dönemde Sovyetler Birliği gibi süper bir devlete karşı koymanın mümkün olmadığı gibi bir tezle açıklanmaya çalışılmıştır. Kısacası Hazar'ın statüsü sorunu İran'ın inadı olmadığı takdirde bir an evvel çözüleceği muhakkak (Velizade, <http://www.news.azerbaijan.ru/analytics/20110315/43658302.html>).

Türkmenistan'ın Tezi: Türkmenistan'ın Hazar'a ilişkin tutumu, uzunca bir süre diğer kıyıdaş devletlere göre daha belirsiz ve esnek olmuştur. Türkmenistan, Rusya ile İran'ın baskıları nedeniyle önce bu ülkelerin görüşüne yakın bir görüşü Ocak 1997 tarihine kadar savunmuş ve kıyıdaş ülkelere bırakılacak 45 millik münhasır yetki alanı dışında kıyıdaş devletlerin ortak kullanımına açık bir alan tesis eğilimi gerektiği görüşünü benimsemiştir.

Türkmenistan daha sonra bu görüşünü değiştirmiş ve idari paylaşımın orta hat esasına göre yapılması, ayrıca kıyıdaş beş ülkenin Hazar'ın kendi sektörlerinde kalan bölümünde mineral kaynakları münhasıran kullanmakta serbest olması gerektiği görüşünü savunmaya başlamıştır. Ocak 1997'de

Türkmenistan eski Cumhurbaşkanı Saparmurat Türkmenbaşı Azeri ve Çıracık petrol sahalarının Azerbaycanlılarca konan isimlerini değiştirmiş ve kendi adını vermiştir (Butayev, 1998: 18-19). Bu petrol sahaları, 45 millik kıyı şeridinden daha ötede olduğu için Türkmenistan'ın Hazar'ın fiilen ulusal sektörlere bölünmesini desteklediği söylenebilir. Ancak işin ilginç tarafı Hazar'da aynı tezi savunmaya başlayan Türkmenistan ile Azerbaycan, petrol sahaları yüzünden kendi aralarında anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Yani Azerbaycan'la anlaşmazlığı orta hattın nasıl belirleneceği, kara sınırının hangi noktadan başlayacağı konusundadır.

Ancak yukarıda ifade etmiş olduğumuz tezi savunmada Türkmenistan kararında sabit kalmamış ve kendi tutumunu tekrar değiştirmiştir. Türkmenistan eski Cumhurbaşkanı Saparmurat Türkmenbaşı'nın 6-9 Temmuz 1998 tarihlerindeki Tahran ziyareti sırasında yayımlanan ortak bildiriye, Hazar'ın statüsü konusunda kıyıdaş devletlerin onayladığı bir antlaşma ortaya çıkana kadar İran ve Sovyetler Birliği arasında imzalanan anlaşmaların geçerli olacağı belirtildi (Butayev, 1998: 21). Böylece Türkmenistan, Hazar'ın hem deniz tabanının hem de su kütesinin ortak kullanımını savunan İran'ın görüşlerine daha yakın hale gelmiştir.

Türkmenistan'ın Rusya-Kazakistan antlaşması sonrasında İran ile belirli ölçüde ortak bir tepki sergilemesinin ardındaki en önemli etken, bu ülkenin Azerbaycan ile Hazar'daki tartışmalı petrol sahalarından kaynaklanan sorunların çözümlenmesinin bir süre daha mümkün olmayacağı düşüncesi ve Azerbaycan'a karşı bir destek arayışı içinde olması şeklinde, açıklanabilir. Bununla birlikte Türkmenistan'ın tutumu halen çok açık değildir. Üstelik Türkmenistan kıyılarına 104 km. uzaklıkta bulunan Serdar/Kepez petrol sahası üzerindeki tek taraflı egemenlik iddiasından vazgeçmiş değildir.

Hazar'ın Statüsü Sorunu'nun Ortaya Çıkarttığı Anlaşmazlıklar

Azerbaycan-Türkmenistan Gerginliği: Azerbaycan ve Türkmenistan arasındaki gerginliğin görünün nedeni Azerbaycan'ın "Kepez" Türkmenistan'ın "Serdar" olarak isimlendirdikleri petrol bölgesinin paylaşamaması konusunda olduğu görülmektedir. Bu problemin arka planını araştırdığım zaman ise başka faktörleri de görmek mümkündür. Bunlardan en önemlisi Türkmenistan'ın Azerbaycan'a oranla Hazar'da hidrokarbon üretimine çok geç başlamış olduğudur diyebiliriz. Azerbaycan'ın petrol üretiminde en az 300-400 yıllık bir tarihinin olduğunu görmekteyiz. Dolayısıyla da petrol araştırma konusunda kaliteli uzmanlar yetiştirmiş olduğu için Hazar'da diğer ülkelere göre daha aktif bir şekilde çalışmışlar ve petrol ile gaz yatakları bulmuşlardır. Kepez sahasını da Azerbaycanlı jeologlar 1959 yılında keşfetmişler, 1983 yılında delme işlemlerine başlanmış, 1988 yılında ise petrol ve gaza ulaşılmıştır. Fakat petrol çok derinde olduğu için Sovyet teknolojisi bu yataktan petrol çıkartmaya yeterli olmamış ve yatakta işlemler dondurulmuştur (Velizade, [37](http://www.newsazerbaijan.ru/ana-</p></div><div data-bbox=)

lytics/20110315/43658302.html). Türkmenistan bu sahadaki çalışmalara hiçbir zaman karşı çıkmamıştır. Ayrıca 1970 yılında SSCB enerji bakanlığı Hazar'ın Sovyetlerde kalan kısmını iktisadi sektörler göre bölmüştür. Bu paylaşıma göre Kepez yatağı Azerbaycan sektörüne bırakılmış Türkmenistan dâhil hiçbir Sovyet ülkesi de buna karşı çıkmamıştır. Bu paylaşım Kasım 1993 yılında Astrahan'da düzenlenen bir seminerde o zamanki Rusya Federasyonu Başbakanı Viktor Çernomirdin tarafından da doğrulanmış ve geçerli olduğu belirtilmiştir (Butayev, 1998: 21-22).

Azerbaycan sektöründe olduğu konusunda Türkmenistan dışında hiçbir ülkenin şüphesi olmayan Kepez yatağı Azerbaycan için ekonomik önem taşımaktadır. 100 milyon ton petrol rezervi olduğu tahmin edilen sahanın keşfi, işletilmesi ve gelirlerinin paylaşımı ile ilgili Azerbaycan Temmuz 1997'de Moskova'da Azerbaycan SOCAR %50, Rus Lukoil %30 ve Rus Rosneft %20 arasında antlaşma imzalanmıştır (Aras, 2001: 202).

Türkmenistan Kepez yatağının Hazar'ın Türkmenistan sektöründe olduğunu iddia ederek bu antlaşmayı protesto etmiştir. Bunun ardından Türkmenistan Bakanlar Kurulu Ağustos 1997'de Hazar denizinde olan petrol ve doğal gaz yataklarının işletilmesi için uluslararası ihale açmayı kabul etmiş ve 1998'de Kepez yatağının işletilmesi için açılan açık artırmayı ABD'nin Mobil şirketi kazanmıştır (Aliyev, 1997: 83). Türkmenistan'ın da Kepez yatağını ihaleye çıkarması Azerbaycan ve Türkmenistan arasında probleme neden olmuştur.

Hem Türkmenistan'ın baskıları hem de Rusya eski devlet başkanı Boris Yeltsin'in Azerbaycan'a karşı olan olumsuz tutumu karşısında fazla dayanamayan Lukoil ve Rosneft şirketleri Kepez petrol bölgesinin işletilmesi ile ilgili antlaşmayı tek taraflı olarak fesih etmişlerdir. Aynı şekilde Azerbaycan'ın baskıları neticesinde Türkmenistan'ın Kepez/Serdar konusunda anlaşma yapmış olduğu Mobil şirketi de bu antlaşmadan vazgeçtiğini açıklamıştır.

Diğer taraftan Türkmenistan iddialarında sadece Azerbaycan'ın Kepez yatağı ile sınırlı kalmamış Azerbaycan'ın Mega Proje (Asrın antlaşması) kapsamında 1994 yılında anlaşma yaptığı Azeri ve Çıracak petrol bölgelerine Türkmençe (Hazar, Osman) isimler vererek bu bölgeler konusunda da iddialarda bulunmuşlardır. Bu petrol bölgeleri Kepez petrol bölgesinden daha kuzeyde bulunmaktadır. Türkmenistan bunlardan Azeri/ Hazar'ın tamamının, Çıracak/Osman petrol sahasının ise yarısının Türkmen sektöründe olduğunu belirtmektedir. Şunu da belirtmekte yarar var ki, Türkmenistan bu iddiasını Asrın antlaşması imzalandıktan 3 yıl sonra, 3 Mayıs 1996'da ileri sürmüştür (Laçiner vd., 2008: 63-118).

Aşağıda İran'la problemler başlığında da değineceğimiz gibi Azerbaycan'ın "Alov" petrol sahasında araştırma yapan gemileri kendi ulusal sınırlarında oldukları gerekçesiyle İran'ın savaş gemileri taciz etmiş ve bölgeden uzaklaştırmak zorunda bırakmış ve bu durum Azerbaycan ve İran arasında siyasi sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur. 27 Nisan 2001'de borç

görüşmesi için Türkmenistan'da bulunan Azerbaycan Başbakan yardımcısı Abbas Abbasov'a Türkmenbaşı bir nota vermiş, bu notada defalarca tekrarlanmasına rağmen tartışmalı alanlarda Azerbaycan'ın çalışmalarda bulunduğu için kınandığını belirtmiştir. Burada önemli husus Azerbaycan ile İran arasında probleme neden olan "Alov" petrol sahasını kendilerinin belirlediği "Altın Asır" isimle nitelemiş ve bu sahayı da kendi ulusal sınırları içerisinde olduğunu belirterek bu bölgeyi de tartışmaya açmış olmasıdır.

Aslında bu problemleri Türkmen gazını Türkiye'ye taşıması öngörülen Trans-Hazar hattı konusunda Azerbaycan'la düştüğü anlaşmazlığa bağlamak mümkündür. Çünkü Azerbaycan'ın Şahdeniz yatağında büyük miktarda gaz bulunmuş ve gaz üreten iki ülke pazar konusunda biri diğerini rakip olarak görmüşler ve Trans-Hazar rafa kaldırılmak zorunda kalmıştır. Trans-Hazar projesinin temelinde Azerbaycan sadece transit ülkesi olarak projede yer alırken, Şahdeniz sahasında gaz bulununca Azerbaycan boru hattının %50'sinin kendi gazına tahsis edilmesini istemiş, Türkmenistan rakamı fazla bulmuş ve kabul etmemiş ve antlaşma uzamış, sonunda Azerbaycan projeden vazgeçerek kendi gazını taşıyacak Şahdeniz-Tiflis-Erzurum hattına yönelmiştir. Türkmenistan'ın bu projeden soğumasına neden olan diğer bir konuda Rusya faktörüdür (Erol vd., 2012: 345-369). Rusya önce Türkmenistan'la gaz antlaşması yaptı daha sonra Türkmenistan'ın alternatif ihraç için düşündüğü Türk pazarına bu gazı satmaya başlaması ve pazarın küçülmesi sonucu Azerbaycan'la miktar konusunda anlaşmazlığa girdiler. Bu anlaşmazlığın sonucudur ki, Türkmenistan Azerbaycan'ın sınırındaki yataklarla ilgili iddialarda bulunarak bunları pazarlık konusu yapmak istemiş ve durum çikılmaz bir hal almıştır.

Azerbaycan-İran Gerginliği: 1970-1991 Sovyet uygulamalarına baktığımız zaman İran'la SSCB arasındaki sınırı Astara (Azerbaycan- İran sınırı) ve Huseynguli (Türkmenistan -İran sınırı) noktalarına çizilen hat oluşturmuştur (Ünal, 1998: 20). Resmi olarak antlaşmalarda belirtilmemiş ama uygulamalarda bunun böyle olduğu görülmektedir. Buna örnek olarak İran ile SSCB arasında yapılmış olan HAVA antlaşması gösterilebilir. Bu antlaşmada Hazar'ın hava sahasına ilişkin hiçbir atıf veya düzenleme yapılmamıştır ama o dönemde iki ülkenin kara sınırlarının uç noktalarından Astara - Hasanguli (Esen Guli) düz bir çizgi çizilerek, Hazar için FİR (uçuş bilgi bölgesi) hattı belirlenmiştir. İran, Sovyetler Birliği döneminde bu hattın kuzeyiyle ilgili hiçbir iddia belirten bir istek, söylem veya faaliyette bulunmamıştır. Bu hattın güneyini kendi bölgesi olarak kabul etmiştir (Çolakoğlu, 1998: 107-122).

Fakat 17 Temmuz 2001'de Bakü'yü ziyaret eden İran İslam Cumhuriyeti Güvenlik Konseyi Sekreteri Hasan Ruhani, ziyaretini planlandığından kısa keserek ülkesine dönmesi ardından Tahran yönetimince 21-Temmuz 2001'de Bakü'ye "kime ait olduğu belirsiz" alanlarda petrol aranmaması gerektiğini içeren bir nota vermiş ve Alov/Elbruz sahasında çalışma yapıl-

mamasını istemiştir. Bununla birlikte Azerbaycan ve İran arasında Hazar'da sınır problemi yaşanmaya başlanmıştır. Şöyle ki, 23 Temmuz'da Hazar'ın Azerbaycan sektöründe BP şirketi adına araştırma yapan Azerbaycan'ın "Jeofizik-3" ve "Alif Haçiyev" isimli araştırma gemileri İran Hava kuvvetlerine ait uçaklar tarafından taciz edilmiş ve İran donanmasına ait savaş gemisi çatışma konumuna geçerek toplarını Jeofizik 3'ün üzerine doğrultarak, eğer beş deniz mili kuzeye çekilmezlerse ateş açacaklarını belirtmişlerdir (Pala vd., 2002: 40-41). Bunun üzerine Bakü gerginliğin tırmanmaması için gemilerini geri çekmiş ama ardından Azerbaycan Başbakanı Artur Rasizade İran'ın Bakü büyükelçisi Ahad Çoza'yi çağırarak hükümetin itirazını belirten bir nota vermiştir.

Şunu da belirtelim ki, gerginliğe neden olan "Alov" sahası Astara – Hüseyingulu hattının 80 km. kuzeyinde yer almaktadır. İlginçtir ki, İran Azerbaycan'ın bu hattın daha güneyde bulunan Lenkeran (Talış-Deniz) petrol sahasına ortak olmuş ve bu saha konusunda hiçbir iddiada bulunmamıştır. Görüldüğü gibi İran içinde bulunduğu, pozisyonunu güçlendiren hiçbir antlaşmaya karşı çıkmamakta, fakat çıkarlarına ters düşen bir gelişme olursa 1940 antlaşmasına gönderme yaparak, Hazar'ın statüsü ortak karara bağlanana kadar Hazar'ın ortak kullanılması gerektiğini belirtiyor ve itiraz ediyor. İran bunu yaparak hem problemin hallini sürüncemeye almakta hem de kedi lehine olan antlaşmalara ses çıkarmamaktadır.

"Alov" sahası için olan olaydan sonra başta ABD ve Rusya olmak üzere İran'ı kınayan açıklamalar yapmışlardır. ABD tarafından 25 Temmuzda yapılan açıklamada enerji araştırmasında bulunan iki Azeri gemisine karşı İran'ın askeri müdahalede bulunmasının onaylanmadığı belirtilmiş ve İran'ın bölgede provakatörlük yaptığı söylenerek suçlanmıştır. Rusya ise Azerbaycan karasularının İran savaş gemileri tarafından ihlal edildiği olayda tarafları daha sakin olmaya davet etmiştir.

İran Azeri petrol arama gemisini taciz etmekle kalmamış 18 Ocak 2006'da İran'ın Kuzey delme Şirketi ile Çin'in Petrol Kuyuları Hizmetleri Ltd. şirketi arasında Alov/Albruz petrol kuyusunda tamir işleri yapması konusunda antlaşma yapmıştır (Veliev, <http://www.tusam.net/makaleler.asp?id=584&sayfa=14>).

İran'ın bu tutumuyla anlaşılmaktadır ki Hazar'da askeri gücünü kullanarak bölge ülkelerini tehdit etmek ve Hazar'ın statüsünü kendi istediği şekilde belirlemek istemektedir. İran'ın büyüklükte dördüncü olan askeri bölüğünün komutanı Mohsun Behzatferin, İran 21 Mart 2006'dan 20 Mart 2007'ye kadar Enzeli Şehit Temcidi tersanesinde dört adet askeri gemi yapılarak Hazar'daki donanmaya teslim edeceği bilgisi de eklenirse İran'ın, Hazar'da daha saldırgan politika izleyeceği ortadadır.

Hazar'da Boru Hatları Mücadelesi: Hazar petrolünü pazara taşıyacak boru hatları güzergâhları başından beri sorun olmuştur. Hatta bu sorun Hazar'ın statüsünün bu zamana kadar halledilemesinin en önemli

sebebidir (Erol, http://www.milligazete.com.tr/koseyazisi/Yeni_Hazar_Imparatorlugu_Hayalleri_mi/12056#.VVK63o7tmkp). Bağımsızlıklarından hemen sonra yaptıkları antlaşmalarla petrol ve gazlarını ihraç edebilmek için Rusya üzerinden ihraç yolunu seçmek zorunda kalmışlardır. Ama bu ülkeler çok iyi bilmektedirler ki ekonomik bağımsızlıkları için alternatif enerji ihraç yolları şarttır. Bu konuda birçok alternatif yol ortaya atılmış olsa da en doğru ve mantıklı yol Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye (Bakü-Ceyhan petrol boru hattıdır) üzerinden dünya pazarına çıkarmaktır (Erol vd., 2012: 345-369).

Rusya Azerbaycan'a her zaman diğer ülkelere nazaran daha fazla önem vermiştir. Rusya için Azerbaycan'ı kontrol etmek demek, diğer Kafkasya ve Orta Asya ülkelerini de kontrol altında tutmak demektir. Türk cumhuriyetlerinin sınır olduğu ülkelere baktığımız zaman bir tarafta dünya devi Çin, bir tarafta sorunlu bölge Afganistan ve uzantısı sorunlu iki bölge Pakistan ve Hindistan, diğer tarafta batıyla kavgalı İran vardır. Burada soru işareti ortaya çıkmaması adına bu tabloyu biraz daha açıklamakta yarar olacaktır. Eğer bu ülkeler Rusya'ya alternatif olsun diye Çin'le yakın ilişkiye geçerse, Çin potansiyeli dolayısıyla bu ülkelerin ekonomilerini kısa zamanda kontrol altına alabilir. Zaten bu ülkelerin ithalatı büyük çoğunlukla Çin'e bağımlı hale gelmiş durumdadır, ihracatta da Çin'e bağımlı hale gelmeleri bu ülkelerin sonu olabilir. Bu durum yağmurdan kurtulup, doluya tutulan adamın durumuna benzer.

Genel anlamıyla Avrasya bölgesinin merkezinde yer alan Orta Asya devletleri için bölgesel güç ve etkili aktör olan doğu komşusu Çin Halk Cumhuriyeti ile dostane ilişkiler kurmak, 1990'lı yıllardan beri izlenen "*herkesle dostluk*" prensibine dayalı çok yönlü dış politikalarının" gereğidir. Bu bölgedeki devletler dış politikalarını belirlerken, ülkenin jeopolitik durumunu, jeoekonomik, sosyo-kültürel ve etnik-dinsel niteliklerini, bölge içinde/dışında güç dağılımının özelliklerini hesaba katarak oluşturmuş ve *dengeye dayalı çok yönlü dış politikayı* izlemenin ülke çıkarlarına daha uygun olacağını kararlaştırmışlardır.

Orta Asya devletlerinin dengeye dayalı çok yönlü dış politikası neyi ifade eder? Bu sorunun cevabını Kazakistan Dış İşleri eski bakanı ve Kazakistan eski Senato başkanı görevini yapan Sayın *Kasımjomart Tokayev'in "Kazakistan Cumhuriyetinin diplomasisi"* adlı kitabında net bir şekilde cevabı verilmiştir. Kitaba atıfta bulunarak Orta Asya devletlerinin dengeye dayalı çok yönlü dış politikasını şu şekilde açıklayabiliriz: uluslararası sistemin çok kutuplu olarak kalmasını destekleyerek, Avrasya bölgesinde etkili olan herhangi bir jeostratejik aktöre gereğinden fazla bağımlı olmama prensibidir (Tokayev, 2002: 23-25). İşte bu bağlamda Orta Asya devletlerinin izlediği çok yönlü dış politikasının temel özelliği Avrasya bölgesinde etkisini arttırmaya çalışan bölge içindeki/dışındaki güçlü merkezlerin çıkarlarını dengelemek, bir anlamda dengeleyici dış siyaset/diplomasi izlemektir. Avrasya merkezindeki Orta Asya devletlerinin diplomasisinin temel

felsefesi budur. Bu bölgedeki devletlerin Doğu komşusu Çin Halk Cumhuriyetine yönelik izlediği dış politikalarının temelinde de bu felsefe vardır. Bu bağlamda Orta Asya devletleri bağımsızlık süreci boyunca dünya politikasında ağırlığı hissedilen ve BM Güvenlik Konseyinin daimi üyesi olan Doğu komşusunu incitmemeye özen göstermiş ve her alanda ikili ilişkilerin gelişimini sağlamaya çalışmıştır (Erol vd., 2011: 313-335).

Zaten Çin'i tehlike olarak gören ABD buna pek sıcak baktığını söylemek mümkün değil. Diğer taraftan Afganistan-Pakistan-Hindistan üzerinden Hint okyanusuna ulaşmak amaçlarsa ki Türkmenistan gazı için böyle bir proje düşünülmektedir. Bunun olasılığı çok düşüktür çünkü ilk önce sorunlu bölge olan Afganistan'ı geçmesi gerek daha sonra da kendi aralarında kavgalı iki ülke Pakistan ve Hindistan'ı. Hat olarak hem uzun hem de güvenlik olarak en tehlikeli bölge. İran zaten ABD tarafından istenmeyen bir ülke olduğu için tartışmaya gerek yok. Geride kalıyor Azerbaycan ve Rusya. Eğer Rusya Hazar'a boru döşenmesine mani olabilirse Orta Asya enerjisinin taşınacağı tek ülke kendisini görmektedir. Eğer Hazar'ın statüsü Rusya ve İran'a rağmen çözülmüşse o zaman Rusya'nın eski gücüne kavuşma hayali "Hazar'ın serin sularına gömülmüş olur" diyebiliriz (Abbasbeyli vd., 1999: 354).

Türkmen gazını Bakü-Tiflis-Ceyhan'a paralel olarak Türkiye'ye taşımak için Hazar'ın dibine boru döşenmesi için Trans- Hazar projesi geliştirildi. Bu projeye göre yılda 30 milyar m³ doğalgaz bu hatla Türkiye'ye buradan da Avrupa'ya doğalgaz ihraç edilebilecek. Bu projeye ilişkin ilk temaslar Turgut Özal döneminde başladı ve ilk antlaşma 1992 yılında Türkiye ve Türkmenistan arasında yapıldı. Bu antlaşmaya göre Türkiye en az 16 milyar m³ doğal gaz alacaktır. Daha sonra da yapılan çalışmalarla taşınacak güzergâh Trans-Hazar (Trans Caspian Pipeline - TCP) olarak belirlendi. Bu konuyla ilgili ilk antlaşma 18 Kasım 1999'da yapıldı. Buna göre 2002'de Türkmen gazı Türkiye'ye ulaşacaktı (Aydın, 2002: 438).

20-21 Kasım 1999'da İstanbul AGİT zirvesinde Bakü-Ceyhan ve Trans Hazar boru hatlarının gerçekleşmesi için ABD başkanının şahitliğinde antlaşma yapılması üzerine Rusya ve İran Hazar'ın statüsü halledilmeden böyle bir projenin hayata geçmesinin imkânsızlığını belirttiler ulaşacaktı (Aydın, 2002: 438). Bu projenin gerçekleşmesi için 19 Şubat 1999'da ABD'nin Bechtel ve General elektrik şirketleri Trans Hazar boru hattının inşası için antlaşma yapıldı.

Bu arada Hazar'daki durumun kontrolden çıkmak üzere olduğunu gören Rusya 1996 yılında görüşmelere başladığı Mavi Akım projesine ağırlık vermeye başladı ve 2000 yılında Mavi Akım boru hattının temeli atılarak teknik çalışmalara başlandı. Bu boru hattıyla 25 yıl için 365 milyar m³ doğal gazın Türkiye'ye sevki amaçlanmıştır. Bu miktarda Trans-Hazar hattıyla taşınması düşünülen miktarın yarısına denk gelmektedir. Mavi akım projesine başlanması, detaylarının konuşulmakta olan Trans Hazar projesini baltaladı diyebiliriz.

Burada hem Türkiye'nin Mavi Akıma yönelmesi sonucu Türkmen gazına ilgisinin azalması hem de Azerbaycan daha önce Trans-Hazar'da transit ülkesi olacakken ülkesinde Şahdeniz sahasında gaz bulunmasıyla birlikte bu hattı kullanacak ülke olması dolayısıyla Azerbaycan ve Türkmenistan birbirini rakip olarak görmeye başlamaları ve tabii ki Rusya'nın Türkmenistan'la doğal gaz alım antlaşmasını yenilemesi tarafları bu projeden soğutan nedenlerdir. Bu belirtilenlerin dışında Türkmenistan'la Azerbaycan arasındaki anlaşmazlıklar büyütülmemesi gereken ufak problemleri kapsamaktaydı. Şöyle ki Azerbaycan boru hattının yarısının kendisine tahsis edilmesini istemiş, buna karşı Türkmenistan 5 milyar metreküplük bir bölümü, projenin yapımında daha aktif yer almasını istemiş ve bunu Azerbaycan kabul etmeyince anlaşmanın sağlanamamıştır. Türkmenistan bekle de gör oyunu denemesi üzerine de Azerbaycan alternatif hat olan kendi doğal gazını taşıyacak Şahdeniz Tiflis Erzurum hattına yöneltmiştir.

Yukarıda da belirtildiği gibi, Trans-Hazar projesinin gerçekleşmemesi Azerbaycan ve Türkmenistan'ın bir birini rakip olarak algılamış olduklarıdır. Fakat bu projeye sadece Türk pazarına doğalgaz taşınması düşünülmemiştir, bu hat Avrupa'ya kadar uzatılması planlanmıştır.

Fakat şunu da belirtmek gerekir ki, Burgaz-Dedeağaç projesi örneğinde de gördüğümüz gibi Rusya Avrupa'ya Ukrayna ve Beyaz Rusya'yı da by-pass edecek bir alternatif yolla enerji satma niyetindedir. Bunun içinde Rusya'nın Türkiye'ye Mavi Akım-2 projesini önermiş, Türkiye üzerinden Avrupa'ya doğalgaz satma gibi bir girişimde bulunmuştur. Rusya'nın bu adımıyla izlediği temel hedef ise hem Türkiye'yi enerji alanında kendine bağımlı hale getirme, hem de Şahdeniz veya Trans-Hazar'ın gerçekleşme ihtimalini suya düşürmedir.

Bunun yanında Kazakistan Hazar'ın dibinden dönecek boru hattıyla Bakü-Ceyhan'a petrol sevk etmek istemektedir. Zaten Bakü-Ceyhan Kazakistan'dan petrol alacak şekilde tasarlanmıştır. 2006 yılında Azerbaycan ve Kazakistan arasında yapılan anlaşmaya göre Kazakistan çıkarttığı petrolün bir kısmını 2007'den itibaren BTC petrol boru hattına aktarmayı kabul etmiştir. Ama bunu şu anda tankerlerle taşımaktadır, çünkü Kazakistan Hazar'ın statüsü çözüme kavuşmadan Hazar'ın dibine boru hattı döşememe konusunda Rusya'ya söz vermiş durumdadır. Ama ileride çıkarttığı petrolün bir kısmını boru hattıyla Bakü-Ceyhan'a sevk etme olasılığı mevcuttur.

İran Hazar havzasının enerjisini taşıyacak en doğru güzergâhın kendi üzerinden Basra körfezine uzanacak hat olduğunu sürekli savunmaktadır ama buna Batı sıcak bakmadığı için gerçekleşmemektedir. Bu arada İran yinede bu tezini canlı tutacak projeleri hayata geçirmeye çalışmaktadır. Buna örnek olarak 2005 yılında Kazakistan'la yaptığı antlaşmayı gösterebiliriz. Bu antlaşmaya göre Kazakistan petrolünü tankerlerle İran'ın Hazar'daki Neka limanına getirecek İran buradan uzanan boru hattıyla petrolü Tebriz ve Tahrandaki rafinerilere ulaştıracak ve buradan üretilecek ürünü kendi piyasasında kullanarak Kazakistan'ın müşterilerine Basra Körfezinde

kendi petrolünden teslim edecektir. Bu yolla 2005 yılında Kazakistan 400 bin varil petrolü tankerlerle İran'ın Neka limanına taşımıştır. İran'la Kazakistan bu miktarı 2006'da üç katına çıkarmayı hedeflemişlerdir (Onica, <http://www.eurasianet.org/departments/business/articles/eav041904.shtml>) ama 2007'de Kazakistan'ın Bakü-Ceyhan'a tankerlerle petrol aktarmaya başlamasıyla birlikte bunun pek mümkün olmayacağı düşünülmektedir.

Sonuç

Sovyetler Birliğinin çökmesi ve Hazar çevresindeki Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsızlıklarını kazanmalarıyla birlikte bu yeni devletler ekonomilerinden kaynaklanan yaralarını sarmak ve 70 yıldır Sovyetlere hizmet etmekten yorgun düşmüş insanlarına huzurlu yaşam sunmak adına ellerindeki zengin petrol ve doğalgaz rezervlerini kullanabilmek için yabancı şirketleri bölgeye sürekli davet etmektedirler. Fakat Sovyetler Birliği'nin doğal mirasçısı sayılan Rusya Federasyonu eski ortağı İran'ı da yanına alarak, tarihin Hazar'a kazandırmış olduğu statüyü tartışmaya açmışlar ve bunu büyük bir sorun haline dönüştürmüşlerdir.

Rusya Federasyonu ve İran Hazar'ın statüsü sorununu ortaya atmadığı nedeni sorunu çözmek için değil de, Hazar çevresini kontrol etmek için bir koz olarak suni oluşturmuşlardır. Rusya bu problem sayesinde Hazar enerjisini kendi ülkesi dışında Batıya taşınmasını önlemek ve bu ülkelere baskı yaparak petrol ve doğal gazlarını kendi toprakları üzerinden taşınmasını sağlamak için kullanırken, İran ise Hazar'ın statüsü sorununu kendi emelleri uğruna kullanarak, Hazar'da petrol ve gaz çıkarılmasını engelleyerek bu ülkelerin ekonomilerini güçlendirmelerine engel olmaya çalışmaktadır. İran Türk Cumhuriyetlerinin güçlenmesini istememesinin tek nedeni kendi ülkesindeki Türklerin bu ülkelere bakarak bağımsızlık ayaklanmalarına kalkacaklarından korktuğu içindir. Onun içinde bu iki ülke Hazar'ın statüsü konusunda uyumsuz tavır takınmaktadır.

Burada Türk Cumhuriyetleri için yapılması gereken tek çare Hazar'ın statüsü konusunda bu zamana kadar yapılmış uygulamalara bakmaktır. Özellikle Sovyetler dönemindeki uygulamalar Hazar'ın hukuki statüsü konusunda birçok uygulama ortaya koymaktadır. İlk olarak Sovyet uygulamaları Hazar'ın ulusal sektörlere bölmeye imkân vermektedir. 1970 SSCB Enerji Bakanlığı'nın Hazar'ı sektörlere göre bölen kararı uygulanmalıdır. Azerbaycan ve Türkmenistan bu noktada ortaya çıkan sınır problemlerini kendi aralarında mantıklı bir şekilde çözmelidirler. Çünkü Hazar'ın statüsü ne olur olsun yine bu problemi kendi aralarında çözmeleri gerekecektir. Petrol boru hatlarının Hazar'ın dibine döşenmesi konusunda da Sovyetler Birliği döneminde uygulamalar mevcuttur. Çünkü bu dönemde Hazar'a binlerce kilometre boru döşenmiştir. Bundan sonra da döşenmesi için bütün Hazar çevresi ülkelerin vereceği ortak karara gerek yoktur.

Rusya Kazakistan'la Hazar'ın dibini bölen antlaşmayı imzalayarak Kazakistan'ın sınırdaki petrol sahalarına ortak olmuş ve Kazakistan'dan kopa-

rabileceği kadarını koparmıştır. Rusya'nın donanması da Hazar'da rahatça dolaşabildiği müddetçe Rusya'nın antlaşmaya gerek duyacağı hiçbir şey yoktur. Dolayısıyla bu saatten sonra Rusya'dan çözüm beklemek fazla iyimserlik olur.

Diğer taraftan Türk Cumhuriyetleri kendi aralarında problemlerini çözerlerse İran bölgede yalnız kalacağı için Hazar'ın statüsü problemini bugünkü kadar kullanamayacaktır. İran'ın Hazar'daki istekleri genelde politik olduğu için İran'ın diğer ülkelerle ortak karara geleceğini beklemek de yanıltıcı olur. Kısaca belirtmek gerekirse Hazar'ın hukuki statüsünü teamüller belirleyecektir.

KAYNAKÇA

- ABBASBEYLİ Anvar, "Kaspiyskih region v sisteme sovremennih geopoliticheskikh otnoşeni", *Bakü Devlet Üniversitesi Dergisi 80.Yıl Özel Sayısı*, Bakü-1999.
- ABDULLAYEV Cavit, "Uluslararası hukuk çerçevesinde Hazar'ın statüsü ve doğal kaynaklarının işletilmesi sorunu", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 48, Sayı: 1-4, 1999.
- ABUSEYİTOV Kairat, "Status Kaspiya – Kazakhstan, Turkmenistan i Azerbaycan gotoviyatsiya k peregovoram", http://www.old.caspenergy.com/21/status_r.html
- ADANALI Neslihan, "Türkiye'nin doğal gaz bağımlılığının değerlendirilmesi", <http://www.izto.org.tr/NR/rdonlyres/DEE8E05D-B54A-453D-AC66CC6DBA3FAEEA/6914/Dogalgaz.pdf>
- AFŞİN Danekar, "Preduprejeniye ekologičeskogo krizisa na Kaspiskom more", *Amu-Derya Dergisi*, № 1, Almatı, 1999.
- AITKEN Jonathan, *Kazakistan'ın Efsanevi Lideri Nazarbayev*, çev. Ali Cevat Akkoyunlu, İstanbul, Hayat yayınları, 2010.
- AKKAN Faruk, "Putin'den Orta Asya'ya enerjik atak", *Zaman Gazetesi*, 11 Mayıs 2007.
- ALİYEV Natık, "Türkmenistan'da petrol ihalesi", *Avrasya Dosyası Dergisi*, TİKA Bülteni, Sayı:83, Eylül 97/2.
- ARAS, Osman Nuri, *Azerbaycan'ın Hazar Ekonomisi ve Stratejisi*, İstanbul, Der yayınları, 2001.
- AYDIN Mustafa, "Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya ile ilişkileri", *Türk Dış Politikası*, Edit. Baskın Oran, 2. Baskı, İstanbul, İletişim, 2002.
- Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi* (1982) (<http://did.cevreorman.gov.tr/did/Files/UNCLOS.pdf>,
- BORİSOV Evgeni Çerniyavski, "Çto est Kaspıi i kak ego podelit", 11.07.2007, http://student.km.ru/ref_show_frame.asp?id=C8895EF7E66D4C4C9658E7E74E826FDF
- BUTAYEV Ahmed Magomedoviç, *Kaspıi more ili ozero?*, Mahaçkala, Drujba yayınları, 1998.

- ÇEBOTAREV Andrei, "Kazakhstan i İran: geopolitika Kaspiskogo regiona", 09.04.2009, <http://www.ia-centr.ru/expert/4370/>
- ÇETİNKAYA Mirza, "Trans-Hazar Yeniden Isıtılıyor", *Zaman Gazetesi*, 8 Mayıs 2006.
- ÇOLAKOĞLU Selçuk, "Uluslararası Hukukta Hazar'ın Statü Sorunu", *S.B.F. Dergisi*, Cilt:53, 1998.
- EROL Mehmet Seyfettin, "Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin siyasi, güvenlik ve kültürel açılardan analizi", Editör Haydar Çakmak, Mehmet Seyfettin Erol, *Türkiye-Türk Cumhuriyet'leri İlişkileri*, Ankara, Barış kitabevi yayınları, 2013.
- EROL Mehmet Seyfettin, Yakın çevreye Putin uyarı, <http://newtimes.az/az/geopolitics/2026/>, (16.08.2013)
- EROL Mehmet Seyfettin, Yeni Hazar imparatorluğu hayalleri mi?, http://www.milligazete.com.tr/koseyazisi/Yeni_Hazar_Imparatorlugu_Hayalleri_mi/12056#.VVK63o7tmkp (08.10.2012)
- EROL Mehmet Seyfettin, Hazar'da güç mücadelesi, <http://arsiv.zaman.com.tr/2001/08/16/dishaberler/dishaberlerdevam.htm>, (16.08.2001)
- EROL Mehmet Seyfettin, AMIRBEK Aidarbek, "Avrasya'da yeni tehditler ve güvenlik arayışları: Kolektif güvenlik anlaşması örgütünün geleceği", Derleyen Mehmet Seyfettin Erol, *Türk Dış Politikasında Strateji Arayışları: Türkiye'nin Güncel Güvenlik Sorunları*, Ankara, Barış kitabevi yayınları, 2011.
- EROL Mehmet Seyfettin, OĞUZ Şafak, "NATO ve Kriz yönetimi", Editör Mehmet Seyfettin Erol, Ertan Efeğil, *Krizler ve Kriz Yönetimi: Temel Yaklaşımlar, Aktörler, Örnek Olaylar*, Ankara, Barış kitabevi yayınları, 2012.
- "Enerjide fırsatları rakiplere kaptırıyoruz", *Zaman Gazetesi*, 17 Mayıs 2007
- FULLER Liz, "Analysis: still no decision on Caspian sea", 02.02.2005, http://www.parstimes.com/news/archive/2005/rfe/caspian_future.html
- "İpek Cem'in Matthew Bryz ile söyleşi", 14.03.2007, http://www.global-leaders.tv/arsiv/matthew_bryza.asp
- GÖKÇE Mustafa, "Sovyet sonrası dönemde Hazar çevresinde yaşanan rekabet", *The Journal of International Social Research*, Volume 1/3, Spring 2008.
- GLUŞENKOVA İrina, "Problemi ekologičeskoj bezopasnosti Kaspiskogo regiona", 12.05.2007, http://igpi.ru/monitoring/1047645476/oct_97/col_secur.html,
- "Hazar'a kıyıdaş ülkeler Bakü'de toplanıyor", 26.04..2011, <http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=1126350>
- "Hazar Denizi'ne kıyısı olan ülke liderleri zirvesi", 16.10.2007, <http://www.haberler.com/hazar-denizi-ne-kiyisi-olan-ulke-liderleri-zirvesi-2-haberi/>
- "Hazar'ın statüsü ile ilgili devletlerin görüşleri", <http://www.genelbilge.com/hazar-deniz-mi-hazar-gol-mu.html/>

- "Hazar denizinin hukuki statüsünün düzenlenmesi sorunları açısından Rusya'nın durumu", http://www.turkey.mid.ru/sng_05_t.html
- HLİYUPİN Vladimir, "Politiçeskaya elita Kazakhstana i problemi neftegazovoi otrasli prikaspskogo regiona", 18.03.2008, http://society.polbu.ru/hlypin_kazakhstan/ch18_i.html
- "Karachaganak", 22.12.2010, http://www.eni.com/en_IT/innovation-technology/eni-projects/karachaganak/karachaganak-project.shtml
- "Kazak petrolü de Ceyhan'a akacak", 25.04.2005, http://www.yapi.com.tr/Haberler/kazak-petrolu-de-ceyhana-akacak_25961.html
- "Kazakistan, petrol üretimini artırdı", 17.03.2010, <http://www.haber24.com/Ekonomi/1-108625/Kazakistan-petrol-uretimini-artirdi.html>
- KAHRAMAN Alter, "Hazar ekseninde boru hatları diplomasisi", *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 12, 2008.
- LAÇİNER Sedat, ÖZERTEM Selim, "Hazar enerji kaynakları: enerji – siyaset ilişkisi ve Türkiye", *Orta Asya ve Kafkasya Güç Politikası*, der. Turgut Demirtepe, Ankara, USAK yayınları, 2008.
- LEVİNSON Maksim, "Problemi statusa Kaspiskogo moriya", 05.04.2001, www.whitecase.ru/articles/neftgaz.pdf
- MALIŞEVA Dinara, "Mnogostoronniye soperničestvo na Kaspıi", *Sentralnaya Asya i Kafkaz*, № 2 (20), 2002.
- MAMEDOV Sohbet, "Kaspıi ne podelili, no obyavili bezopasnoi zonoı", 19.11.2010, http://www.ng.ru/cis/2010-11-19/6_kaspiy.html
- MAMEDOV Rüstem, "Mejdunarodno-pravovoy status kaspiyskogo moriyak pograniçnogo ozera", *Beynelhalk Hukuk Dergisi*, Bakü, No:1.
- ONICA Timur, "Optimism increases for Caspian sea agreement", 18.04.2004, <http://www.eurasianet.org/departments/business/articles/eav041904.shtml>
- PALA Cenk, "Boru Hatlarına Bitmeyen Senfoni: Hazar'ın Hukuki Statüsü", *PetrolGas Dergisi*, Sayı:23, Mayıs-Haziran 2001
- PALA, Cenk, "Hazar'ın Hukuki Statüsü: Nerede Kalmıştık?", *PetroGas Dergisi*, Sayı:29, Nisan 2002.
- PALA Cenk, "Hazar boru hatları, Bakü-Tiflis-Ceyhan ham petrol boru hatları", *Avrasya Dosyası*, Cilt: 7, Sayı: 4, 2001-2002.
- PALA Christopher, "China slakes oil thirst / Kazakhstan to sell field for nearly \$2 billion", 04.01.2007, http://articles.sfgate.com/2007-01-04/business/17226097_1_oil-field-caspian-pipeline-consortium-caspian-sea
- PIROUZ Mujtahed Zadeh, "The Caspian Sea dilemma: an Iranian construct", *Hazar Panoraması Dergisi*, No:1, Bakü, 2005.
- PUŞİK Evgeni, "Niyafternoi Kazahstan igraet svoyu igru", *Zerkalo nedeli*, 12.06.2010.
- "Putin podelilsiya c glavoi Turkmeni gazovımi planami na buduşeye", 11.05.2007, <http://izvestia.ru/news/news134879/>

- "Putin vstretilsya s preemnikom Turkmenbaşı", 24.04.2007, http://www.gazeta.ru/2007/04/24/kz_m237566.shtml
- "Sammitı glav prikaspiskih gosudarstv", 18.11.2010, <http://www.newskaz.ru/politics/20101118/930717.html> (Son erişim 22.04.2011)
- SAZANOVA Anna, "Türkmençayski mirniı dogovor mejdu Rossiei i İranom", *Pod styagom Rossii: Sbornik arhivnih dokumentov*, der. Sazanova A., Gerasimov N., Gluşkov O., Kistereva S., Moskova, Ruskaya kniga yayınları, 1992.
- SEMEDOV Semet, *Mejdunarodno pravovoi status Kaspiiskogo morya*, Moskova, Yunitı yayınları, 2009.
- ŞAYMERGENOV Tayır, "Geopolitika i energetičeskaya diplomatiya v Kaspiisko – Sentralno Aziatskom refione", *Sentralnaya Asia i Kafkaz*, № 5 (47), 2006.
- ŞİR Aslan, "Hazar'ın statüsü, jeopolitiği ve bölgesel güvenliğe etkileri", *Global Strateji Dergisi*, Yıl: 3, Sayı: 12, 2008
- "Tengiz – Novorossiysk pipeline expansion works commence this month", 13.01.2010, http://pipelinesinternational.com/news/tengiz_novorossiysk_pipeline_expansion_works_commence_this_month/011785/
- TERZİOĞLU Sırrı, "Hazar'ın statüsü hakkında kıyıdaş devletlerin hukuksal görüşleri", *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi*, 2008, Cilt:3, Sayı: 5.
- TOKAYEV, Kasımjomart, *Diplomatiya Respubliki Kazahstan*, Almatı, Atamura yayınları, 2002.
- ÜNAL Ömer, "Azerbaycan Rusya İlişkilerinde Hazar Sorunu", *Journal of Qafqaz university*, Cilt:1, №2, 1998.
- "V Tegerane proşel vtoroi sammit glav prikaspiskih gosudarstv", 16.10.2007, <http://www.nomad.su/index.php?a=3-200710170427>
- VELİEV Cavid, 10.12.2006, "İran'ın Hazar'da etkinliğini artırma çabaları", <http://www.tusam.net/makaleler.asp?id=584&sayfa=14>
- VELİZADE İlgar, "Esli İnan İzmanit svoyu pozisiyu, status Kaspiya mojat bit reşen v samoye korotkoye vremiya", 15.03.2011, <http://www.news.azerbaijan.ru/analytics/20110315/43658302.html>
- YAN F. Sylvester, "Gigantskoye mestorojdeniye Karaçaganak – realisasia ego potentsiala", http://www.slb.com/~media/Files/resources/oilfield_review/russia98/aut98/karach.ashx
- YURYEV Maksim, "Pozisia İrana po probleme pravovogo statusa Kaspiskogo moriya", 26.11.2009, <http://www.iimes.ru/rus/stat/2009/26-11-09a.htm>
- ZEYREK Deniz, "Enerjik fırtına denizi: Hazar", *Radikal Gazetesi*, 24 Ağustos 2001.

RUSYA FEDERASYONU'NDA IRKÇI TUTUMLAR VE IRKÇILIK

Merve Suna ÖZEL*

ÖZET

“Biz ve onlar” ayrımından hareket ile oluşturulan kimlik ile birlikte gelen ötekileştirmeye, ırkçılık politikalarını ve tutumunu toplum içerisinde besleyen durumlar ortaya çıkarabilmektedir. Nitekim Rusya Federasyonunda “onlar” algısının, Soğuk Savaşın sona erışı ve Sovyetler Birliğinin çöküşü ile birlikte pek de farklı bir anlam kazanmadığı görülür. Tarihi perspektiften bakıldığında ise Rusya Federasyonu’nda “onlar” fikrinin değişmediği ve özellikle Kuzey Kafkasyalı halklarına bakışın aynı olduğu görülmektedir. Rusya Federasyonu’nda ırkçı grupların şiddete başvurarak gerçekleştirildikleri eylemler dikkat çekicidir. Bu eylemlerin hedef kitleleri ülkede yaşayan diğer etnik ve dini gruplar olmaktadır. Ülkede neo-nazi yanlısı ırkçı grupların varlığını yanı sıra siyasi alanda da aşırı ırkçı söylemleri ve nefret mesajları öne çıkan siyasi oluşumlar da dikkat çekmektedir. Bu çalışmada Rusya Federasyonunda ortaya çıkan ırkçı söylemler ile yüklü şiddet eylemleri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Rusya Federasyonu, Irkçılık, Irk, Şiddet

ABSTRACT

Identity, which create by difference of “us and them”, emerge with marginalising can be cause increasing racism policies and attitudes in society. In conjunction with end of the Cold War and collopse of Sovet Unions, Russian Federation’s “them” perspective hasn’t much changed. In historical perspective, not only show a marked improvement “them” perceiving, and also it can be still the same approach to Northern Caucauses Nations in Russian Federation. Violent actions of racist groups can be strikingly remarkable in Russia. The target of this violence action is the other ethnic and religious groups living in country. Besides the presence of pro-neo-Nazi racist groups, there are political formations which draw attention with extreme racist and hate messages, in political area. Hence this study will examine the racist and violent actions, occurring in the Russian Federation.

Keywords: Russain Federation, Racism, Race, Violence

Riasanovsky ve Seinberg 1980'lere gelindiğinde Rusların çoğunluğunun komünist rejimin Çarlık döneminde 300 yıl süren Romanov hanedanlığı gibi uzun soluklu olacağını düşündüklerini ifade etmektedir (Riasanovsky &

* Araş. Gör. Kırıkkale Üniversitesi, mervesuna@yahoo.com

Seinberg 2011: 646). Ancak bu dilek ya da öngörü Mihail Gorbaçov'un liderliğe gelişi ile birlikte farklı bir yöne kanalizelmiştir. Nitekim ülkede var olan ekonomik, sosyal, siyasi pek çok sorunun çözümü olarak öne sürülen Glasnost ve perestroyka Sovyetlerin çöküşünü getirmiştir. Ancak bu çöküş Solzhenitsyn gibi aydınlar için gerekli görülmüş ve hatta toplumsal patlamalar başlamadan önce birlikte yaşayamayacaklarının görülmesi gerektiği öne sürülmüştür (Solzhenitsyn 1990: 25) Nitekim 1991 yılı Ağustos ayındaki başarısız darbe girişiminin ardından ülkede merkezi devlet otoritesi ve partinin gücü iyice zayıflamıştır. Darbenin en büyük sonucu ise SSCB'nin dağılması ve Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT)'nin kurulması olmuştur (Korobkov 2004: 77). SSCB'nin sonra ermesi ile birlikte ardılı olan Rusya Federasyonu'nda 1990'lardan itibaren etnik ve sivil milliyetçilik akımları ortaya çıkmıştır. Etnik milliyetçilik eski gücü geri kazanmanın objektif bir politik aracı haline gelirken, sivil milliyetçilik ise milletin refahı ve korunmasının ön planda olması olarak yorumlanmaktadır.

David Laitin, ilginç bir tez öne sürerek Sovyetlerin yıkılmasını Yeltsin'in Rus milliyetçiliğini iyi kullanmış olmasına bağlar (Laitin 1998: 86). 1992 yılına kadar Yeltsin, Rus Halkı tanımına büyük bir dikkat göstermiş olup Rus etnik grubuna aidiyeti gösteren (Russkie) kavramı yerine Rusya Halkı (Rossiyani) kavramını kullanmıştır. Yeltsin özellikle ortak bir tarihe vurgu yapan "Rus Fikri" (Rossiiskaya İdeya)'nin yerleşmesi için uğraşmıştır (Price 2007: 6-8). 1999 yılı sonunda Rusya'da devlet başkanlığı koltuğuna oturan Vladimir Putin'in de milliyetçilik noktasında hassas olduğu görülmektedir. BU bağlamda Putin, kendini milliyetçi olarak tanımlarken, Rus vatandaşlarının da zarar görmesini istemediğini belirterek sivil milliyetçilik içerisinde yer aldığını göstermiştir (<http://rbth.ru>).

Bu çalışmada da bu hassas yaklaşımların gerek toplumsal gerek siyasi alanda Rusya'da ne ölçüde karşılık bulduğu sorusuna yanıt aranacaktır. Bu bağlamda ilk olarak ırk ve ırkçılık kavramlarından hareket ile "öteki ve biz"i n şekillendirildiği kimlik algısı ele alınacaktır. Ardından RF anayasasında etnik kökenleri farklı olan vatandaşlara ilişkin maddeler incelenecektir. Üçüncü olarak Rus siyasi yaşamında ırkçılığa ilişkin durum kısaca ele alınarak son noktada ülkede var olan ırkçı grupların durumu ve gerçekleştirdikleri şiddet eylemleri incelenecektir.

IRK KAVRAMI VE IRKÇILIK

Modern bir kavram olarak görülen ırkçılığın, öjeni¹ bağlamındaki temellerini Platon'a dayandıran Şenel (1993), Platon'un *Devlet* adlı eserinde ortaya koyduğu ideal devlet tasarımında "öjenigi", "kalıtımcılığı", "üstün soy yetiştirme amacı için, üstün niteliklilere üreme ayrıcalıkları tanırken, zayıfların üremelerini sınırlandırması" hatta "kusurlu doganlara yasama hakkı tanı-

¹ Şenel, "damızlıklılık" diye adlandırılan bu düşüncenin 19. yüzyılda ırkçılık temelinde bilimsel giysiler içinde, "öjenik" adıyla ortaya konulduğunu belirtir.

maması", "soyun üstünlüğünün korunmasını, soy saflığını" savunan görüşler ortaya koymaktadır (Şenel 2005: 51). Dolayısı ile ırka dayalı bir kimlik benimsemeyi tercih edenler, "öteki"ni dışlama yoluna giderek hâkim bir grubun baskı aracı haline gelebilmektedir. Winant (1997) bu noktada "kimlik" ve aidiyet" kavramlarından hareket ile *ırklaştırılmış sosyal bir düzende yetişmiş herhangi biri için; kişinin kimliğinin silinmez şekilde işaretlendiği, hatta bu olgu tarafından oluşturulduğu*"nu belirtir (Winant 1997: 324). Böylece kimlik ile birlikte gelen ötekileştirmeye dair Kant, hâkim grubun bir yandan diğerlerine "Bizim gibi ol" diye ısrar ederken, aynı zamanda da bunu imkânsız hale getirecek koşulları sağladığını öne sürmektedir (Bernasconi 2011: 63).

Irkçılık fikrinin gelişimi ile birlikte ırkçılığın var ettiği cemaatin oluşumu için ırkçı kuramlar vazgeçilmez bir hal almaya başlamıştır. Tarihi süreç içerisinde ırkçılığı, siyaha karşı beyaz ya da tam aksi şekilde okunamayacak kadar kaotik ve kırılğan bir konu olarak ele alan Dominelli (2008), Avrupalıların sömürgeci anlayışlarının temelinde ırk üzerine kurulu "ötekileştirme"nin Avrupa sömürgeci politikası ile aynı zamanda dünyaya "arzulanan fiziksel özellikleri" de yaydığına dikkat çekmiştir (Dominelli 2008: 9). Balibar ise bu tarz bir üst düzey ırkçılık kuramlaşmalarının, 19. yüzyılda evrimci anlayışı temel alan "biyolojik ırklar" antropolojisi gibi kuramların, fiziksel farklılıklardan yola çıkarak bilimsellikle desteklenmeye çalışıldığını belirtir (Balibar 1995: 26). Biyolojik ırk ayrımı ile "beyaz" Avrupalı ırkları Asya ve Afrika'nın "siyah", "kahverengi" ve "sarı" ırklarıyla ilişkilerini artırma yoluna gitmesi ırkçılığın kullanımını ve hiyerarşik üstünlük fikrini de arttırmıştır (Heywood 2007: 236). 20.yüzyıla gelindiğinde ise ırk ve ırkçılık kavramları çok farklı bir alana taşınmıştır. Friedrichson (2002), ırkçılığın, "ulusal kimlik" ve "ideoloji arayışı" arasında bir bağ kurduğunu öne sürerken bu tezinin temeli olarak da 20. yüzyıl başlarında Almanya'nın Yahudilere karşı uyguladığı ırkçı politikaları göstermektedir (Friedrichson 2002: 75).

Nitekim II. Dünya Savaşı döneminde öteki ayrımı ırk ve biyolojik ırkçılık temelinde uygulanan politikaların odak noktası olurken, Taş, bu tarz eski ırkçı fikirlerin saldırgan bir tutum sergileyen "yeni-nazi", "yeni-faşist" veya "dazlaklar" gibi çeşitli siyasi parti ve akımlar aracılığı ile özgürlükleri ve insan haklarını tanımayan otoriter veya diktatoryal rejim heveslisi aşırı sağ partilerin program ve faaliyetlerinde ortaya çıkmakta olduğunu belirtmektedir. Nitekim bu temelden bakıldığında Taş (1999), Avrupa'da "öteki" ya da bir ülkede yaşayan "yabancıların" eşitsizliğe, kötü şartlarda çalışma ve yaşamaya hatta dışlanmaya karşı çıkmadığı sürece barınabileceğine dair oluşan algıya dikkat çeker. Bu sistem ise "öteki" grupların ülkeden gönderilme isteklerini sesli bir şekilde dile getirmelerine yol açan bir durumdur (Taş, 1999: 53-59).

RUSYA FEDERASYONU ANAYASASINDA “ÖTEKİ”LER

Rus siyasal sisteminin temel yapısını şekillendiren anayasa, 1990 yılından itibaren dört ayrı değişime bağlı olarak, 12 Aralık 1993'te ulusal referandumla kabul edilerek yürürlüğe girmiştir. RF'nda ana dil konusu üçüncü bölüm 68. maddede yer almaktadır. Maddeye göre devlet dili Rusça olmakla birlikte, özerk cumhuriyetler kendi devlet dillerini belirleyebilme yetkisine sahiptir. Bununla birlikte, cumhuriyetlerin kullandığı diller, cumhuriyetlerin devlet hâkimiyeti organlarında, yerel yönetim organlarında, devlet kurumlarında RF'nun devlet dili ile bir arada kullanılır. Rus Anayasasının Üçüncü bölüm 65. Madde 1. bentte de federal düzenden bahsedilmektedir (<http://constitution.kremlin.ru>).

Diğer taraftan ikinci bölüm 19. madde 2. bent gereğince devlet; vatandaşların cinsiyet, ırk, milliyet, dil, köken, malvarlığı ve makam, ikamet yeri, dini tutum, görüş, toplumsal birliklere mensubiyet, ayrıca diğer durumlarına bakmaksızın insan ve vatandaş hak ve özgürlüklerinin eşitliğini güvence altına alırken, sosyal, ırki, milli, dil veya dini mensubiyet niteliğine göre, vatandaşların haklarının her hangi bir şekilde sınırlandırılması yasaklamaktadır. Yine ikinci bölüm 26. madde de herkes kendi milli kökenini belirleme ve bildirme ve herkesin dilini kullanma, iletişim, eğitim, öğrenim ve yaratıcılık dilini serbestçe seçme hakkına sahip olduğu belirtilmektedir. 29. madde ile de ülkede ırk, milliyet, din ya da dil üstünlüğünün propagandasını yasaklanmaktadır (<http://constitution.kremlin.ru>).

Anayasanın üçüncü bölüm 72. maddesinde RF ve federasyon unsurlarının ortak yetkilerinden bahsedilmiştir. Bu madde kapsamında milli azınlıkların haklarının korunması; kanuniliğin, hukuk düzeninin ve kamu güvenliğinin sağlanması, doğal kaynakların işletilmesi; çevrenin muhafazası ve ekolojik güvenliğin sağlanması; özel korunması gereken doğal bölgeler; tarihi ve kültürel anıtların muhafazası, sağlık konularının koordine edilmesi; ailenin, anneliğin, babalığın ve çocukluğun korunması; sosyal güvenlik dahil sosyal güvence, gibi konular başta olmak üzere yer almaktadır (<http://constitution.kremlin.ru>).

RUSYA FEDERASYONU SİYASİ YAŞAMINDA IRKÇILIK

Sovyetlerin ani çöküşünün ardından pek çok Rus çok-etnikli Sovyet Devletinin geri geleceği umudunu taşımıştır. Hatta Komünist Parti, Sovyetleri yeniden diriltmek için “Bir Sovyet Milleti” (Edinnyi Sovietskii Narod) çağrısında bulunmuştur (Prizel 2000). Öte yandan yerelcilik anlayışında olduğu gibi Panslavistler de “sobornost”, kavramı üzerinde durmuşlardır. Hatta Vladimir Solovev, Ortodoksluğu “sobornost” kavramı üzerinden yeniden yorumlamış ve daha liberal ve teolojik bir yönünü ortaya koymaya çalışmıştır (Özcan 2012: 280).

İmparatorluğun yeniden inşasını hedefleyen panslavistlerin, 1993 yılında ülkede yaşanan toplumsal, siyasi ve ekonomik buhran nedeni ile hayalleri yıkılmıştır. Bu dönemde ülkede artan suç oranının nedeni olarak özel-

likle Orta Asya ve Kafkas Halkları görülmüş ve bu da imparatorluğu yeniden inşa etmek isteyen grupların yön değiştirmesine yol açmıştır. Komünist Parti lideri Zyuganov 1997 yılında, Rusya, Ukrayna ve Beyaz Rusya'nın birleşmesini ön gören pan-slavist hedefi açıklamıştır. Böylece ortaya "Slav Kardeşliği" çıkmıştır. 1998 Krizinin aşılmasının ardından RF'da elitlerin BDT ülkelerine olan bakışları değişmiştir. Her ne kadar bu ülkeler SSCB'nin çöküşüne neden olmuşsa da RF için "yeni ve gelişmiş federalizm" in önemli bir unsuru olarak görülmeye başlanmıştır. Nitekim bu ilişkilerde kilit nokta ise ekonomik ilişkiler olarak görülmektedir (Prizel 2000). Böylece SSCB'nin çöküşünün ardından imparatorluğun yeniden inşa edilmesi hedefi ile hareket eden panslavistler, BDT ülkeleri ile gelişen ekonomi ile panslavizmin hayallerini ertelemek zorunda kalmışlardır.

Ulusal vatanseverlik açısından ise etnik köken olarak Rus olanlar ulusun üyesidir. Yani saf Rus ırkı vardır ve Ruslar Rusya'yı yönetmelidir. Yabancılar özellikle de Yahudiler ulusun üyesi olmaya layık değillerdir. Yüz ölçümü bakımından Rusya, Sovyetler Birliği'nden ayrılan ülkelerin toplamına eşdeğerdir. Bu grubun üyelerinin büyük çoğunluğu imparatorluğu koruduğu ve devleti süper güç haline getirdiği için Sovyetler Birliği'ne sıcak bakmaktadır. Ulusal vatanseverler, Rusları benzersiz ve başkalarına göre üstün bir millet olarak görmektedirler. Rus emperyalizmi sanıldığı kadar yoğun değildir ve bu anlamda tehlikesizdir. Güçlü, merkezi ve otoriter bir yönetim Rusya için en iyisidir. Ulusal vatanseverler açısından askeri güç büyük bir önem taşımaktadır. Ruslar büyüklüğünü askeriye borçludur ve militarizm, kahramanlık, kararlı eylemler yüce olarak değerlendirilmektedir. Batı ile ilgili görüşleri diğer gruplara göre daha sert olmakla birlikte Rus "demokrat"ları ise vatan haindir ve Batı'nın kölesi olarak görülmektedir (Tuminez 2000: 195, 196).

Öte yandan Rus Milli Birliği (Russkoie Natsionalnoie Edinstvo) hareketine bakıldığında aşırı sağcı organizasyon olarak dikkat çekmektedir. Partinin liderliğini Alexander Petroviç Barkaşov yapmaktadır. RNE, PAMYAT'IN ani parçalanması sonrasında ilk ortaya çıkan parti olmuştur. RNE, LDPR'ne göre daha aşırı eylemler düzenleyen bir harekettir. Parti ilk kurulduğunda politik bir oluşumdan ziyade NAZİ tarzı bir para-militer grup olarak karşımıza çıkmaktadır. Genel olarak genç erkeklerden oluşan bu grup üyeleri siyah kıyafetler ya da kendilerini kamufle edecek giysiler giymekte olup birbirlerini tek ellerini kaldırarak (Nazi tarzı) selamlamaktadırlar. Bir millet bir devlet vurgusunun yapıldığı bu ırkçı parti 1990'ların sonlarına doğru Ortodoks kimlik içerisine alınmıştır. Kurulduğu yıllarda yaklaşık 70 bin üyeye (Kjölstad 2009: 20) sahip olan bu organizasyonun 1990'ların sonlarına doğru siyasi ve sosyal alanda etkisinin azalması ile birlikte Milliyetçi

Bolşevik Parti (NBP)², RNE'nin yerini almaya başlamıştır. Organizasyon bugün hala faaliyetlerine devam etmekte olup liderliğini Barkaşov yapmaktadır (Parland 2005: 75, 76; Kjölstad 2009: 27; Balamires 2006: 580, 581; Lurrelle 2009: 55, 72).

2003 yılında kurulan Rodina Partisi kaynağını Kremlin'in muhalifleri yatıştırma politikasına borçludur. Bu projenin amacının KPRF'nin oylarını almak olduğu ileri sürülmüşse de KPRF'sinin düşünceleri desteklediği görülmektedir. Partinin önde gelen isimleri Dmitry Rogozin, Sergey Glazyev, Sergey Baburin olmuştur. 2003 Aralık ayı parlamento seçimlerinde komünist seçmenlerini rahatsız etmek amacıyla ortaya çıkmıştır (Solovey 2010: 59; Killeen 2012: 42). 2003-2006 yıllarında Rodina etkinliğini arttırmayı başarmıştır. Fakat birlik, sadece kendi düşüncesinde olanları değil, aynı zamanda farklı görüşleri de içinde barındırmakta idi bu da partinin doktriner yapısında bir zaafa yol açmakta idi. Rodina Partisinin ideolojisi sosyalist ve etnik milliyetçilik fikirleri üzerine kurulmuştur. Parti Rusya'da kaçak ikamet eden insanlarla mücadeleyi hedeflemiştir. Fakat burada asıl kastedilen etnik Rus olmayan herkese karşı çıkılmasıdır. 2007 yılında Rodina Partisi'nin yeni milliyetçilik görüşü "Velikaya Rossiya" Büyük Rusya Partisi (VRP) altında örgütlenmiştir. Bu görüşün temel amacı sadece ve sadece etnik Ruslardan oluşan ve hiç bir başka ideolojileri kendi düşüncelerine katmaksızın yeni bir topluluk yaratmak olmuştur. VRP'nin başkanlığını yapan Dimitri Rogozin'in başka hiç bir ideolojileri savunmayışı ve desteklemeyişi kendisinin milliyetçi görüşe sahip olduğunu ortaya koymuştur. 2008 yılındaki seçimler öncesinde VRP'nin Putin'in desteğini olmadan güçsüz bir parti olduğu, hatta sadece bir sivil toplum örgütü haline geldiği görülmüştür (Verkhovsky 2007: 19-22). Ancak parti, aşırı ırkçı söylemleri ve nefret mesajları yaydığı öne sürülerek kapatılmıştır. Parti bir süre sonra Kremlin tarafından Adil Rusya (Spravedlivaya Rossiya) Partisi içerisinde eritilmiştir (Killeen 2012: 42, 43). PSR'nin liderliğini yapan Sergey Mironov'un, Putin'in partisi olan Birleşik Rusya ile sorun yaşaması nedeni ile Duma'da liderlik koltuğunu 2011'de Nikolai Leviçev'e verilmiştir (<http://www.interfax.co.uk/russia-news/>).

Diğer taraftan bu dönem içerisinde LDPR, KPRF'nin de aktif bir şekilde yer aldığı görülmektedir. LDPR, KPRF ve Rodina milliyetçi söylemlere sahip popülist politikalar takip eden partilerdir. Bu üç parti Laurelle'ye göre bir projenin araçlarıdır. Üç partide eltileri ve özellikle de oligarkları eleştirmekte ve Batı'ya karşı keskin tavırlara sahiplerdir. Bu açıdan üç partinin de doktriner, muhafazakâr, devrim karşıtı ve otoriter bir rejim hedefi üzerine kuruludur (Laurrelle 2009: 85, 86). Dikkat çeken bir nokta ise Jirinovski'nin özellikle 2010-2011 yılları arasında artan etnik milliyetçi söylemleridir.

² NBP (Natsional Bolshevistskaya Partiya), radikal grupların yer aldığı Stalinist bir faşizm ideolojisiye sahip bir yapılanma olarak 2005'ten itibaren dikkat çeken bir parti olmuştur (Laurrelle 2009: 42),

Jirinovski bu dönemden itibaren “Rus sorunu” üzerine daha fazla eğilme başlamıştır. Nitekim bu Rusya’da artan popülerliğinin bir sonucu olarak görülebilir (Kuchin & Zevelev 2012: 151).

İRKÇİ GRUPLAR VE İRKÇİLİK

Rus siyasi yaşamında ırkçılık söylemleri bu şekilde ortaya çıkarken sivil yaşamda ise eylem noktasında vuku bulmaktadır. 1999 sonlarında Rusya’da, Kosova Krizi ile bağlantılı olarak artan şüphesiz Amerikan karşıtlığına II. Çeçen Savaşı da eklenince ülkede aratan milliyetçi söylemleri dizginlemek zorlaşmaya başlamıştır. Çoğunluğun aklında Moskova’daki patlamadan ve Dağıstan’a girme olayından sonra federallerin savaşı bir müdafaa olarak algılanmıştır. Diğer taraftan Amerika’da yaşanan 11 Eylül 2001 terörist saldırısı ile birlikte Kuzey Kafkasya’ya olan bakış değişmiştir. Ayrıca milliyetçi söylemlerin arttığı bir anlamda yabancı düşmanlığının da medya tarafından desteklenmesi “skinhead³”ların ön plana çıkmasına neden olmuştur. Söz konusu bilinçli bir propaganda gerçekleşmiyordu, sadece o zamanlar medyada belirgin haberler yayınlanıyordu, “skinhead”lerin başarıları büyük bir ilgi ile konuşuluyordu (Verkhovsky 2007: 18, 19).

2000’lerin başında ırkçı “skinhead” hareketi kamuoyunda dikkat çekmeye başlamıştır. Bu hareket 1980’erin sonunda Baltık ülkelerinde “Sovyet işgaline” karşı ortaya çıkmıştır. Hareket içerisinde yer alan gençler sokakları kontrol ederken, bunu kahramanca bir vazife olarak görmektedirler. RF’nda 1991-1994 arası dönemde ırkçı gruplar içerisinde yer alanlar genellikle futbol maçlarında kendilerini göstermişlerdir. Grup üyeleri “Rusya Ruslarıdır” sloganı ile sayıları 10 ila 20 kişiden oluşan ufak gruplar halinde gezmektedir. Bu hareket içerisinde yer alan gençler, 1991-1994 arası dönemde daha çok provakatif eylemlerde yer almışlar ve şiddet eylemlerine bulamamışlardır. Grup üyeleri genellikle erkeklerden oluşmakla birlikte 1997 yılında ilk kez kadın üyeleri yer aldığı “Kurtlar” kolu oluşturulmuştur. “skinhead”lar hareketi ideolojik olarak şiddet odaklı hareket etmektedir. Şiddetin merkeze alınması konusu 1990’lı yıllardan sonra değişmeye başlamıştır. 1990’lar boyunca grup propaganda odaklı eylemler gerçekleştirirken 2000 ile birlikte bu durum şiddet ağırlıklı bir hal almaya başlamıştır. Skinhead hareketi politik olmaktan ziyade bir alt kültür hareketidir. Fakat yıllar içerisinde artan üye sayısı ile grup sadece suç eylemlerine katılmakla kalmamış yakın zamanda siyasi olarak da kendini göstermeye başlamıştır. 4 Kasım 2005’te gerçekleştirilen Rus Marşı yürüyüşüne yaklaşık 3000 kişi katılmış olup, yaklaşık 2000 kişinin ise bahsi geçen “skinhead”, neo-nazi gruplarına mensup oldukları görülmektedir (Laurette 2009: 61, 62; Verkhovsky 2000: 132).

³ Çalışma boyunca kullanılacak olan bu kelime “dazlak” anlamına gelmekte olup, Neo-nazi ve nazizimden beslenen bir grubu ifade etmektedir.

Hareketin alt kültür olarak nitelendirilmesinin temelinde, grupların 1990'lardaki üyeleri genellikle getto'larda yaşayan ekonomik açıdan sıkıntı çeken gençlerden oluşmasıdır. 1990'lı yıllarda yaşanan yıkım süreci içerisinde pek çok okul kapanmış, gidecek yeri olmayan bu genç nüfus bireysel ve kolektif ideolojik grupların birincil hedefi haline almıştır. 1998 Ekonomik Krizinin ardından Rusya'da büyük kentlerde yeni ortaya sınıflar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu yeni kesim daha politize olmuş bir "skinhead" hareketin dönüşümünü sağlamıştır. Bu anlamda 1990'larda "skinhead" hareket içerisinde yaşları 12-14 arası değişen gençlerin yer aldığı görülürken 2000'lere gelindiğinde bu yaş sınırı 15-20'ye yükselmiştir. 1998 yılı sonrasında "skinhead"lar daha saldırgan ve aşırı milliyetçi bir tutum sergilemeye başlamışlardır. Örneğin Moskova'da bir öğrenci bir rock grubunun tişörtünü giydiği için ırkçı gruplar tarafından saldırıya uğramıştır (Tarasov 2012; Laurelle 2009: 63-65).

SOVA'nın gerçekleştirdiği araştırmalara göre, 2004 yılında 49 kişi öldürülmüş, 200'den fazla kişi yaralanmıştır. 2005 yılında 47 kişi öldürülmüş, 400'den fazla kişi yaralanmış, 2006 yılında ise 55 kişi öldürülmüş 500'ün üzerinde kişi ise yaralanmıştır. 2010 yılında 38 kişi öldürülmüş, 377 kişi yaralanmıştır. 2011 yılı içerisinde 23 kişi öldürülmüş, 154 kişi yaralanmıştır son olarak 2012 yılı içerisinde ise 18 kişi ırkçı saldırılarda öldürülmüş yaklaşık 171 kişi yine bu saldırılarda yaralanmıştır (www.sova-center.ru). 2013 yılı verilene göre ise 21 kişi bu tarz saldırılarda öldürülürken, 178 kişi ise Neo-Nazi şiddetine maruz kalmıştır (Verkhovsky 2014).

"Skinhead" ve Neo-Nazi grupların seçtiği kurbanlar genel olarak Kafkasyalı veya Orta Asyalı gruplar ya da kişiler olarak görülse de aslında Slav tipolojisine uymayan herkese karşı oldukları görülmektedir. Bu nedenle bu grup, kurbanların nereli olduğu, hangi ülkenin vatandaşı olduğu gibi konuları umursamamaktadır. Onlar için NAZİ prensipleri geçerlidir, yani ten rengine göre kurbanlarını seçmektedirler. "skinhead"lar açısından, güney göçmenleri en büyük düşman olarak görülmektedir. Ayrıca bu gruplara karşı duyulan nefreti Çingene, evsiz ve Yahudilere karşı olan kin takip etmektedir. Genellikle şiddet faaliyetlerinde de bu grupları tercih etmektedirler (Laurelle 2008: 46; Verkhovsky, 2000: 134; www.sova-center.ru, 2011, 2012).

Aleksandr Tarasov'a göre bu alt kültür yapılanması içerisinde yer alan gençlerin en büyük sorunu yetişkinler tarafından bir hedef doğrultusunda yönlendirilememeleridir. Bu anlamda grup resmi olarak bir örgütlenme yapısına sahip değildir (Tarasov 2012). Son dönemlerde ise birçok etnik nedene bağlı şiddet olayı sistemli olarak gerçekleştirilmektedir. Bu açıdan "skinhead"ların aşırıcılığı şiddetten uzak bir şekilde politik yöntemlerle etnik ve göç sorunlarını çözmeyi planlayan Rus toplumu için aşırı bir boyuttadır. Buna karşın ırkçı gruplar ise genellikle her türlü yasal ve kamusal siyasi faaliyetlerden kaçınmakta ve sorunları şiddet yöntemi ile çözmeye eğilimindedirler (Solovey 59-61). Bu şiddet eğilimi sivil halka yöneltmekle

birlikte devlet görevlilerine karşı da uygulandığı örnekler söz konusu olabilmektedir çünkü ırkçı gruplar açısından asıl önemli olan bağlı olunan etnik mensubiyettir. Son örneklerinden biri ise RF Göçmen Başkan yardımcısı olan Azerbaycanlı Mais Kurbanov'un Kasım 2013 tarihinde uğradığı saldırıdır (<http://www.themoscowtimes.com>).

4 Aralık 2011 Duma seçimleri döneminde RF'nunda ırkçı ve milliyetçi söylemler artmıştır. Rus etnik grubuna mensup olmayanlara karşı başlatılan dışlama örnekleri ve algı Rusya'da her daim canlı tutulan bir olgu olarak dikkat çeker (Tablo:I). "Rusya Ruslarıdır" söylemleri ile aşırı milliyetçi gruplar, Kremlin'in Kafkasya'ya yapmış olduğu yatırımlar ile ilgili olarak, yatırımların Kuzey Kafkasya'ya değil Rus bölgelerine harcanması ve Kafkas Halklarının bulunmuşlardır (<http://tr.euronews.com/2011>). Kafkas Halklarının maruz kaldığı bu duruma ilişkin tarihi bir benzerlik ise 1950'lerin sonunda görülmektedir. Stalin döneminde sürgün edilen halkların 1957'de geri dönmelerine izin verildiğinde, dönen insanlar kendi topraklarına ulaştıklarında, köylerine, çoğu Rusya'dan gelen göçmenlerin yerleşmiş olduğunu görmüşlerdir. 1958 Ağustosunda Rus yerleşmeciler Grozni'deki Çeçen ve İnguşlara yönelik, üç gün süren bir saldırı düzenlemişler ve sloganları da "Çeçenler ve İnguşlar Kafkasya'dan defolun" olmuştur (Özen & Akınhay 2002: 33).

Tablo I: 2006 Yılında LEVADA'nın Yapmış Olduğu "Rusya'daki Ruslar Diğer Etnik Unsurlara Göre Daha İyi Mi Yaşamakta" Başlıklı Anket

	2004	2005	2006
Çok Daha iyi Yaşamakta	9	9	7
Ne İyi Ne Kötü -Aynı	41	41	46
Cevap vermesi Zor	5	4	6
Çok daha Kötü Yaşamakta	45	46	41

Kaynak: <http://www.levada.ru./press/2006082500.html>

Yabancı düşmanlıklarını açık şekilde ifade eden ırkçı ile ilgili olarak 2008'de İnsan Hakları Moskova Bürosu Başkanı Aleksandr Brod "'skinhead" gruplar iyi silahlanmış durumda. Özel eğitim yapıyor ve kendi eylemleri için patlayıcı madde hazırlıyorlar. "skinhead" gruplar, Rusya vatandaşlarının güvenliği açısından da tehlike oluşturmaya başladı." açıklamasında bulunmuştur. "skinhead"lar, yabancı düşmanlığının yanı sıra ırkçılık karşıtı Rus soydaşlarına karşı da kanlı eylemler düzenlemektedirler. (<http://arsiv.sabah.com.tr>; <http://www.bbc.co.uk/>; <http://haberrus.com/>). Milliyetçi grupların klasik sloganı haline gelen "Rusya Ruslarıdır" söylemine olan destek VTsIOM'un yaptığı bir araştırmaya göre 1998- 2002 yılları arası dönemde yüzde 45'ten yüzde 55'e yükselmiştir (Ruthland 2010: 6). Der Spiegel adlı Alman Dergisi'nde yer alan haberde Rusya'da 9 milyon kaçak göçmene karşı devletin hiçbir adım atmadığı da ifade belirtilmiştir. Bu açıdan Rusya vatandaşları-

nın yüzde 60'ının "Rusya Ruslarıdır" (Tablo II) sloganını desteklediği ileri sürülmektedir (<http://www.gazetem.ru>).

Tablo II: 2011 Yılında LEVADA'nın Yapmış Olduğu "Rusya Ruslarıdır Fikri Hakkında Ne Düşünüyorsunuz?" Başlıklı Anket

	1998	2011
Bu Fikre Katılıyorum	13	15
Yürürlüğe girerse iyi bir fikir olabilir, ancak belli sınırlar çerçevesinde Cevap vermek zor	30	43
İlgilenmiyorum	7	5
Bu fikre olumlu bakmıyorum, bu gerçek bir faşizm	14	13
	30	24

Kaynak: Kak Vy otnosites' k ideye«Rossiya – dlya russkikh»?
<http://www.levada.ru/press/2011020407.html>

SONUÇ YERİNE

İrk kavramı incelendiğinde kendine özgü ortak kalıtsal özellikler sergileyen ve biyolojik olarak diğerlerinden farklı bir grup olma özelliklerini taşıdığı görülmektedir. İrkçilik kavramının politik ve ideolojik mücadelenin konusu olduğu ortaya çıkarmaktadır. İrkçiliğin kimlik kazandırma bağlamındaki rolü ile bireyden başlayarak toplumsal alana kadar uzanan bir süreci ortaya çıkarırken, kimliğin temelinde var olan bireyin toplumsal ve tarihsel bağlamdaki değerlendirmeleri ile birlikte ortaya kolektif bir kimlik ve aidiyet algısı ortaya çıkardığı görülmektedir. Biz ve öteki üzerine kurulu bu bakış ise ırkçı söylem ve uygulamak ile Nazi Almanyası örneğinde görüldüğü gibi soykırım politikalarını uygulama alanları sağlayacak bir zemin yaratabildiği görülmektedir. RF bağlamında konu incelendiğinde ise 1990 sonrası süreçte sistematik olarak Neo-Nazi ve ırkçı grupların ülkede "öteki" olarak belirledikleri gruplara karşı şiddet eylemleri gerçekleştirdikleri görülmektedir.

RF'da gerek siyasi gerek ise toplumsal alanda, milliyetçi fikirlerin uç noktası olarak ırkçı söylemler kendine yer bulmaktadır. Alexander Verkhovsky, ülkede artan ötekileştirme söylemleri ve ırkçı yaklaşımların ülkede giderek ana hakim haline gelmeye başladığını ve ülkenin radikal bir çizgiye doğru sürükleldiğine dikkat çekmektedir (<http://tr.euronews.net/>). "Biz" kavramının ülkede genişletilme çabaları ise bu noktada "öteki"nin içselleştirilmiş bir düşman olması nedeni ile zor görülmektedir. Bu ise siyasi ve toplumsal açıdan "öteki"leştirilmeye güçlendirmektedir. Nitekim pek "Rusya Rusları"dır tarzı söylemlerin varlığı ve her fırsatta dile getirilmesi ülkede istenen birliğin sağlanması zorlaştırmaktadır.

KAYNAKÇA

- BALIBAR, E. (1995). *Irkcılık ve Milliyetçilik, Irk, Ulus, Sınıf: Belirsiz Kimlikler*, (Ed.). E. Balibar ve I.Wallerstein, (Çev. Nazlı Ökten), İstanbul: Metis Yayınlar
- BERNASCONI, R. (2011). *Irkc Kavramını Kim İcat Etti?*, (Çev:Zeynep Direk). İstanbul: Metis Yayınları.
- BLAMIRE, C. JACKSON P. (ed). (2006). *World Fascism: A Historical Encyclopedia*, Vol:1.
- FRIEDRICKSON, G. (2002). *Racism: A Short History*, Princeton University Press.
- HEYWOOD, A. (2010). *Siyasi ideolojiler*, (Çev.). Ahmet Kemal Bayram, vd.) Ankara: Adres Yayınevi, Ankara
- KILLEEN, T. (2012). "Rising Radical Nationalism and Xenophobia among Russian Youth", *Clough Journal*, Spring.(38-49).
- KJÖLSTAD, H. (2009). "White Russia-Xenophobia, Extreme Nationalism Andrace Radicalism as Threats to Society", *FOI*, Swedish Defence Research Agency, Stockholm.
- KOROBKOV, A. (2004). "Sovyet Sonrası Göç Hareketlerinin Oluşumunda Etnik ve Mesleki Etkenler", (Der.), Erhan Büyükkakıncı, *Değişen Dünyada Rusya ve Ukrayna*, Phoneix Yayınları, Ankara.
- KUCHINS C. ZEVELEV A. (2012). "Russian Foreign Policy: Continuity in Change", *The Washington Quarterly*, CSIS, Winter.
- LAITIN, D. (1998). *Identity in Formation: The Russian Speaking Population in Near Abroad*, Cornell University Press, USA.
- LAURELLE, M. (2009). *In the Name of the Nation: Nationalism and Politics in Contemporary Russia*, New York: Palgrave Macmillan.
- (2008). *Russia's Central Asia Policy and the Role of Russian Nationalism*, Central Asia Institute and Silkroad Studies Programme, Washington.
- ÖZCAN S. (2012). *Rusya ve Polonya'da Din, Kimlik, Siyaset*, Küre Yayınları, İstanbul.
- ÖZCAN Ö., AKINHAY O. (2002). *Çeçenistan Yok Sayılan Ülke*, Everest Yay. 2002 İstanbul.
- PARLAND, T. (2005). *The Extreme Nationalist Threat in Russia: The Growing Influence of Western Rights Ideas*, Taylor & Francis Group, New York.
- PRICE, R.J. (2007). "Russian Nationalism: Creating a Civic Identity", University of Glasgow. eprints.gla.ac.uk/3726/1/price3726.pdf
- PRIZEL, I. (2000). "Nationalism in Postcommunist Russia: From Resignation to Anger", (Ed) Sorin Antohi, Vladimir Tismaneanu, *Between Past and Future: The Revolutions of 1989 and Their Aftermath*. England. Central European University Press
- RIASANOVSKY, N. V., Seinberg, M. D. (2011). *Rusya Tarihi*, İnkılap Yayınları, İstanbul.

- RUTLAND, P. (2010). "The Presence of Absence: Ethnicity Policy in Russia", *Annual Conference Of The American Political Science Association*, Washington DC, September Vol:2/5, 2010, <http://papers.ssrn.com/>
- SOLOVEY, T., SOLOVEY, V. (2010). "Russkiy Natsionalizm Pri Putine – Medvedeve". (Ed.) V. Pribylovski, *Russkiy Natsionalizm Mezhd Vlast'yu i Oppozitsiyey*, Panorama Center, Moskova. <http://scilla.ru/>
- ŞENEL, A. (2005). *Siyasi Düşünceler Tarihi*, Bilim ve Sanat Yay., İstanbul.
- TARASOV, A. (2012). "Menyayushchiesya skinkhedy. Opyt nablyudeniya za subkul'turoy", http://scepis.net/library/id_605.html, 12.11.2012
- (2012). "Natsi-skinny v sovremennoy Rossii", <http://scepis.net/>
- TAŞ, Mehmet. (1999). *Avrupa'da Irkçılık*, İstanbul: İmge Yayınevi,1. Basım.
- TUMINEZ, A. (2000) *Russian Nationalism since 1856: Ideology and the Making of Foreign Policy*. USA Rowman & Littlefield Publishers.
- VERKHOVSKY, A (2000). "Political Commentary: Ultra-Nationalist in Russia at the Onset of Putin's Rule", *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, Vol:28,No:4.
- (2007). "The Rise of nationalisim in Putin's Russia", *Helsinki Monitor* 18:2.
- (2014). "The Ultra-Right Shrugged: Xenophobia and Radical Nationalism in Russia, and Efforts to Counteract Them in 2013". (erişim): <http://www.sova-center.ru>
- WINANT,H.. (1997)."Irkçı Oluşum ve Hegemonya:Küresel ve Yerel Gelişmeler". (Haz.). Sallie Westwood, Ali Rattansi, *Irkçılık, Modernite ve Kimlik*, İstanbul: Sarman Yayınları.323-351.
- "Nikolai Levichev elected as Fair Russia leader", <http://www.interfax.co.uk/>
- SOVA CENTER (2010). "Xenophobia, Freedom of Conscience and Anti-Extremism in Russia in 2010", Moskova, (erişim) www.sova-center.ru.
- (2011). "Xenophobia, Freedom of Conscience and Anti-Extremism in Russia in 2011", SOVA CENTER Moskova, (erişim) www.sova-center.ru.
- (2012). "Racism and Xenophobia in 2012, with preliminary Results for the Year", SOVA CENTER Moskova, (erişim) www.sova-center.ru.
- "Kak vy otnosites' k ideye «Rossiya – dlya russkikh?»", <http://www.levada.ru/press/2011020407.html>
- "Rusya'da artan milliyetçilik" (2011). (Erişim): <http://tr.euronews.com/>
- "Rus dazlaklar, ırkçılık karşıtı Rusları da öldürüyor" (2008). <http://arsiv.sabah.com.tr/2008/>
- "Rus dazlaklar mahkemeye çıkartıldı; tamamı üniversite öğrencisi ırkçı grup 11 cinayetle suçlanıyor" (2012). <http://haberrus.com/yasam/>
- "Rus dazlaklar 20 cinayetten suçlu" (2012). <http://www.bbc.co.uk/turkish/>
- "Putin outlines new strategy for North Caucasus" (2010). <http://en.rian.ru/>
- <http://constitution.kremlin.ru>

RUSYA FEDERASYONU'NDA AZINLIK POLİTİKALARI VE KIRIM TATARLARI

Ceren GÜRSELER*

ÖZET

Kırım Tatarları ve Rusya Federasyonu arasındaki ilişkileri siyasi ve hukuki açılardan incelemek; ikili ilişkilerin tarihinin, tarafların birbirlerini algılayışının yanı sıra Rusya'nın federatif yapısının da anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Tarihi ilişkilerin etkisiyle taraflar birbirlerine mesafeli yaklaşmakta ve çeşitli çıkarlarında, taleplerinde ısrar etmektedirler. Kırım Tatarları değişen konjunktürde dillerini, kültürlerini ve can güvenliklerini korumayı amaçlamaktadır. Rusya ise federasyonun temelini çokkültürlülüğe dayandırmaya ve Sovyet federasyonun maruz kaldığı sorunları baştan engellemeye çalışmaktadır. Bu bağlamda Kırım Tatarlarının yerli halk olarak tanınma, self-determinasyon taleplerine Rusya'nın vereceği cevap ikili ilişkiler açısından önem teşkil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Rusya, federalizm, Kırım Tatarları, yerli halk, çokkültürlülük

ABSTRACT

Political and legal analysis of relations between Crimean Tatars and Russian Federation will help to figure out not only history of bilateral relations, parties' mutual perceptions but also to figure out Russia's federal structure. Under the influence of historical relations, parties put distance between themselves and insist on their various goals and demands. In this changing conjuncture, Crimean Tatars aim to preserve their mother language, culture and their life safety. On the other hand, Russia tries to ground its federal structure on multiculturalism and to prevent problems once faced by the Soviet Union. Thus, Russia's answers to Crimean Tatars' demands on recognition as indigenous people and on self-determination have uttermost importance for bilateral relations.

Keywords: Russia, federalism, Crimean Tatars, indigenous people, multiculturalism

Rusya Federasyonu'nda azınlık politikalarının, Kırım Tatarları'nın mevcut durumunun ve taleplerinin incelenmesi Rusya'nın federatif yapısına da değinilmesini gerektirmektedir. Federasyon kavramı ve sistemi; Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılıp Rusya Federasyonu'nun

* Dr., Uluslararası Strateji ve Güvenlik Araştırmaları Merkezi, cerengurseler@gmail.com

kurulmasından bu yana tartışılmaktadır. İdare/ yetki paylaşımı ve federasyonunun etnik veyahut kültür temeline mi oturması gerektiği üzerinde farklı değerlendirmeler yapılmaktadır. Merkez-çevre görev paylaşımı, cumhuriyetlerin kurulması, bölgelerin oluşumu ve kültürel haklar bu bağlamda örnek olarak verilebilir.

Bu tip bir inceleme Kırım Tatarları'nın Kremlin ile ilişkilerini ve olası arz-talep sürecini yorumlamak için olanak sağlamaktadır. Kırım Tatarları'nın, Moskova'ya çeşitli taleplerde bulunmayı sürdüreceği tahmin edilmektedir. SSCB ve Ukrayna dönemlerinde de benzer istekler dile getirilmiştir. Tatarların neler talep edeceği, Moskova'nın Tatarları nasıl değerlendireceği, federal yapı içerisinde taleplerine nasıl cevap vereceği incelenecektir. Örneğin Kırım Tatarları'nın Ukrayna yönetiminde ve Sovyet döneminde özerklik gibi taleplerle gelmesi Rusya'nın federal yapısının etnik unsur/azınlık politikaları bağlamında incelenmesini gerektirmektedir.

I. RUS FEDERALİZMİ:

1993 Anayasası'nın 65. Maddesi'nde Rusya Federasyonu'nu oluşturan idari unsurlar; cumhuriyet, toprak, vilayet, federal şehir, özerk vilayet ve özerk alan olarak sıralanmıştır. Anayasa'nın yayımlandığı dönemde idari unsur sayısı 89 idi. Daha sonraki değişikliklerle sayı değişmiş, mevcut dönemde Kırım Cumhuriyeti ve Sivastopol'ün Federasyon'a dahil olmasıyla idari unsur sayısı 85 olmuştur. Moskova, St. Petersburg ve Sivastopol federal şehir statüsüne sahiptir. Aralarında Çeçenistan, Dağıstan, Tataristan'ın ve Kırım Cumhuriyeti'nin de bulunduğu cumhuriyetlerin sayısı ise 22'dir. Bu yapıların tamamının eşit olduğu belirtilmiştir ("The Constitution of the Russian Federation", <http://www.constitution.ru/en/10003000-02.htm>). Federasyonu oluşturan birimler arasında yüzölçümü, nüfus, etnik azınlıkların niceliği bakımından ise farklılıklar bulunmaktadır. Rus sistemi bu çeşitlilikten dolayı asimetrik federalizm olarak değerlendirilmektedir (Obydenkova 2005: 263).

Rusya'da birimlerin yapısı ve yetkileri, anayasanın yanında çeşitli andlaşmalarla da belirlenmektedir. Merkez-çevre arasında yapılan ikilli yetki andlaşmaları ve 1992 tarihli Federal Andlaşma öne çıkmaktadır. Söz konusu yasal düzenlemelerin federal unsurlar arasında dengeyi ne kadar gözetebildiği tartışmalıdır. Örneğin vilayetler gibi çeşitli birimler arasında eşitsizlik bulunmaktadır. Ayrıca Smith'e göre cumhuriyetlerin kendi aralarındaki idari ve güç dengesi, cumhuriyetler ve bölgeler arasındaki denge olumsuz etkilenebilmektedir (Smith 1998: 1397). Federasyon Andlaşması örneğin o dönemde idari unsurlar tarafından farklı değerlendirilmiştir. Tataristan'da geçersiz sayılmış ve Çeçenistan ise sürece katılmamıştır, toplamda sayıları 21 olan cumhuriyetten sadece 9'u andlaşmaya imza atmıştır. Merkez ve çevre arasındaki yetki/sorumluluk denkleminde çeşitli düzenlemelere gidilmiştir. Cumhuriyet olarak adlandırılan bu yapılanmalar kendi anayasa ve kanunlarına sahip olacaktır, milletvekillerini ve devlet başkanla-

rını kendileri seçecektir, yüksek mahkeme üyelerini kendileri atayacaklardır ve devlete dair semboller olacaktır (Smith 1998: 1395). Böylelikle Rusya'daki bir diğer ayrımın cumhuriyetler ve bölgeler arasında yaşandığı ifade edilebilir; çünkü bölgeler sadece tüzüklerini hazırlayabilecektir (Smith 1998: 1395). Aralık 1993'te Federal Anayasa yayımlanmıştır. Smith'e göre cumhuriyetlere daha az yetki ve sorumluluk alanı bırakılmıştır (Smith 1998: 1395). Anayasa ile merkezin gücü elinde toplamayı hedeflediği değerlendirilmesinde bulunabilir.

Anayasa, Federal Andlaşma ve ikili andlaşmalara rağmen dönem dönem yeni yasal düzenlemeler yapılarak yetki-idari paylaşımında değişikliğe gidilmektedir. Federasyon'un kültürel boyutu öne çıkarılmaktadır. 1996 tarihli 909 No'lu Milliyetler Üzerinde Rus Devlet Politikası Taslağı (*Outline of Russian State Policy on Nationalities*) başlıklı devlet başkanı kararnamesi önemlidir. Eşit haklar ilkesi ışığında Rusya Federasyonu'ndaki tüm milliyetlerin ulusal, toplumsal ve kültürel gelişimini hedeflemektedir. Bölgelere daha fazla özerklik verebilmek için merkezle yeki paylaşmasına dair müzakerelere olanağı da sunmaktadır (Smith 1998: 1401). Rusya'nın azınlıklar politikasını düzenlemede ilk önemli girişim olarak ifade edilmektedir fakat artık ihtiyaçlara cevap vermediği kaydedilmektedir (Bowring 2013: 53). Aynı zamanda iç politika ve sınırlar ötesindeki soydaşlar arasında ilişki kurma imkânını sunmaktadır (Smith 1998: 1401).

SSCB'den Rusya Federasyonu'na geçilmesi sistemin idari ve hukuki yapısının değişmesini gerektirirken etnik farklılıkların da belirleyici unsur olduğunu bir kez daha göstermektedir. Ruslar dışındaki milliyetler ve etnik gruplar nüfusun yaklaşık yüzde 23'ünü oluşturmaktadır ("Ethnic Groups", <https://www.cia.gov/>). 2010 nüfus sayımına göre ise ülkede bulunan etnik grup sayısı 190'dan fazladır ("Ethnic Groups", <https://www.cia.gov/>). Bu kesimin Rusya'daki idari unsurlara dağılım oranıysa değişmektedir. Bir cumhuriyete adı veren milliyetler başka bir cumhuriyette veya özerk bölgede azınlık olabilir.

Rusya'da federalizm etnik unsurun yanında çokkültürlülük temelinde de değerlendirilmektedir. SSCB'den sonra etnik temelleri olmayan, etnik kökenlerine bakılmaksızın herkesin siyaset yapabildiği bir sistem amaçlanmakta idi (Smith 1998: 1398). Bu bağlamda çokkültürlülük yaklaşımı öne çıkmaktadır. Örneğin anadili kullanmak anayasal bir haktır. Ulusal-Kültürel Özerklik Federal Yasası'na (*The Federal Act on National-Cultural Autonomy*) bu noktada değinmek gerekmektedir. Vatandaşlık kavramını anayasal çokkültürlülüğe dayandıran yeni devlet politikasının bir parçası olarak nitelendirilmektedir (Smith 2013: 42). Ulusal kültürel özerklik fikrinin benimsenmesiyle etnik kimliği sebebiyle bölgesel tanınmaya sahip olmayan unsurlarla yakın ilişkilere sahip olunmasının amaçlandığı kaydedilmektedir (Smith 2013: 45). Diğer taraftan ayrımcılık ve dışlanma gibi sorunları kurumsal gerekçelerden ziyade kültürel farklılıkla açıkladığı için bu

sistem çeşitli eleştirilere maruz kalmaktadır. 2009 itibarıyla ulusal kültürel özerk alanların sayısı 717 olarak belirtilmektedir (Smith 2013: 44).

1) Rusya'da Azınlıklar, Yerli Halklar ve Self-Determinasyon

Federatif sistem, unsurlar arasında dengesizlik, farklı milliyetler Rusya'da federalizm-milliyet ilişkisinin kilit kavramları olan azınlık, yerli halklar ve self-determinasyonun da incelenmesini gerektirmektedir. 100'den fazla azınlık grubu olduğu belirtilmektedir (Yaz'kova 2006: 279). Kimi kaynaklarda ise 176 etnik grubun olduğu kaydedilmektedir (Yaroslavtsev). Resmî olarak açıklanan milliyet sayısının ise 127 olduğu ifade edilmektedir (Smith 2013: 31).

Anayasa'ya göre azınlıklar korunmakta ve desteklenmektedir (Yaz'kova 2006: 275). Öte yandan Anayasa'da azınlık ya da ulusal azınlık tanımı bulunmamaktadır (Yaroslavtsev). Sayıları 127 olarak verilen milliyetlerin sadece 47'si bölgesel özerkliğe sahiptir (Smith 2013: 31). Ülkede azınlıklar ikiye ayrılmaktadır: bölgesel özerkliğe sahip olanlar ve olmayanlar. Dönem dönem grup hakları ya da bireysel haklar bağlamında azınlıkların hakları ele alınmaktadır. Smith'e göre 1992 Federasyon Andlaşması ve 1993 Anayasası bu bağlamda örnek olarak verilebilir çünkü bireyin hak ve özgürlükleri en önemli değer olarak belirtilmiş ve ikametlerine bakılmadan tüm vatandaşların eşit oldukları ifade edilmiştir (Smith 1998: 1398).

Yerli halklar alanında da çeşitli hukuki düzenlemeler bulunmaktadır. 255 numaralı hükümet kararına göre Rusya Federasyonu'nda 46 tane yerli halk bulunmaktadır. Pomor, Russkoust'in, Pohodchan, Markovt, Kolymchan, Chuvant, Indigirshik, Komi-izhemt ise Rusya'da yerli halk olarak tanınmaktadır (Zadorin 2012). Rusya Anayasası'nda yerli halklara dair yasal bir tanımlama olmadığı ifade edilmektedir (Zadorin 2012). Öte yandan Anayasa'nın 69. Maddesi'nde yerli halklar ifadesi kullanılmıştır (<http://www.constitution.ru/en/>). Uluslararası hukuk ve Rusya'nın taraf olduğu antlaşmalara göre bu kesimin haklarının korunacağı kaydedilmiştir. Örneğin 72. Madde'de etnik toplulukların geleneksel yaşam biçimlerinin korunacağı ifade edilmektedir.

Yerli halklara dair üç federal yasa bulunmaktadır. Adı geçen kesimin hakları ve kurumsallaşmaları gibi konularla ilgilidir. Bu yasalar; Yerli halkın haklarına dair güvenceleri içeren 83 No'lu Federal Kanun; Kuzey, Sibirya ve Uzak Doğu yerli halklarının kurumsallaşmasında genel ilkeler konulu 104 No'lu federal kanun, Kuzey Sibirya ve Uzak Doğu yerli halklarının geleneksel faaliyetleri üzerine 49 No'lu federal kanundur.

83 No'lu kanunda adı geçen kesime dair çeşitli nitelendirmelerde bulunmaktadır. Anavatanlarında yaşamaları; eski hayat tarzlarını, faaliyetlerini korumaları yerli halk olarak tanınmaları için gereklidir. Nüfus 50 bini geçmemelidir ve kendilerini bağımsız etnik topluluk olarak tanımalıdır. Aynı metinde yerli halkların haklarına da değinilmiştir. Toprağın ve doğal kaynakların serbest olarak kullanılması, habitat üzerinde hakka sahip

olunması, mağduriyetlerin telafi edilmesi, yasamaya dair öneriler getirebilme, devletin yürütme kurumlarında resmî temsilcilerinin bulunması, sosyal hizmetlerden yararlanılması ve ücretsiz sağlık bakımı haklara dair örnekler olarak sıralanabilir (Zadorin 2012).

Kültürel alanda da çeşitli hak kazanımları mevcuttur. Anayasa'ya ve kamu düzenine uyması koşulu ile kültürel hakların verilebileceği kaydedilmektedir. Dilin kullanılması, geleneklerin yaşatılması ve dini faaliyetlerde bulunması örnek olarak verilmektedir. Yerli halkların bölgesel sosyal özerklik hakkı, Adalet Bakanlığı'nın resmî yerli halklar topluluğu listesine kaydolunması ve örgütlenme hakkı da bulunmaktadır (Zadorin 2012). 104 ve 49 No'lu federal kanunlarda kurumsal yapı, tüzük, üye sayısı, yerli halkın bölgelerine dair bilgiler bulunmaktadır (Zadorin 2012). Yerli halkların siyasi örgütlenmeleri bulunmamaktadır. Diğer taraftan sivil toplum hareketi olarak Kuzey Rusya Yerli Halkları Derneği (RAIPON) gibi çeşitli kuruluşları mevcuttur.

Anayasa'da ve cumhuriyetlerin anayasalarında yerli halkların haklarına destek olunacağı ifade edilmektedir; fakat uygulamada aksaklıklara rastlanmaktadır. Kültürel hakların korunmasında ve geleneksel yaşam tarzının desteklenmesinde yeterli adım atılmamıştır. Moskova'nın yerli halklar politikasında merkeze sağlığı, eğitimi, istihdamı ve barınmayı alması (Yakovenko 2014) kültürel haklar ve yaşam tarzı alanlarındaki adımlarının neden eleştirildiğini açıklayabilir.

Rusya Federasyonu'nun anayasasında self-determinasyon hakkı bulunmaktadır. Öte yandan ayrılma konusuna yer verilmemiştir. Ülkenin toprak bütünlüğünün korunacağı belirtilerek hukuki alanda ayrılmanın önüne geçilmiştir. Devlet başkanı kararnameleleri gibi başka metinlere de değinmek gerektiği düşünülmektedir. Milliyetler Üzerinde Rus Devlet Politikası Çerçevesi 909 No'lu Devlet başkanı Kararnamesi ile hayata geçirilmiştir. Smith, self-determinasyonun anlamının genişletildiğini ifade etmektedir (Smith 1998: 1403) fakat kimin hangi koşullarda self-determinasyonu kullanacağını belirsiz olduğunu da eklemektedir (Smith 1998: 1403). Haziran 1996 tarihli Ulusal-Kültürel Özerklik Federal Yasası da self-determinasyona göndermede bulunmaktadır. Ulusal ve kültürel özerklik; ulusal ve kültürel self-determinasyonun bir ögesi olarak değerlendirilmektedir. Kimliklerinin korunmasına, dillerinin gelişmesine, eğitim ve ulusal kültüre ağırlık verilmektedir ("Russia", U.S. English Foundation Research, <http://www.usefoundation.org>).

2) Rusya Federasyonu'nda Kültürel Özerklik/Kültürel Haklar:

Rusya'nın çok etnikli yapısının çokkültürlü yapı ile tanımlanması kültürel hakları ve kültürel özerkliği gündeme getirmektedir. Anayasa'nın 68. Maddesine göre Rusça devlet dilidir. Cumhuriyetlerin de kendi devlet dillerini kullanma hakkı vardır. Aynı maddenin üçüncü fıkrasında Federasyon'un

ana dillerinin korunması, anadilin öğrenilmesi ve geliştirilmesi hakkını güvence altına aldığı kaydedilmektedir.

Ulusal-Kültürel Özerklik Federal Yasası, ulusal dillerde eğitim ve ulusal kültürün korunmasına imkan sağlamaktadır (Yaz'kova 2006: 279). Dilde yöreselliğe gidilmektedir. Örneğin bölgesellik statüsüne sahip olmayan dillerin korunması amaçlanmaktadır ("Russia", U.S. English Foundation Research) fakat bunun için çeşitli kriterlerin sağlanması gerekmektedir; dilin kökeni Rusya'ya ait olmalı ve ulusal azınlık tarafından kullanılmalıdır. 8. Madde'de farklı yerel dillerin korunacağı güvence altına alınmıştır. Cumhuriyetlerde ve özerk bölge kurumlarında yerli/kadim dillerin kullanılması ve gelişmesi 9. Madde'de belirtilmiştir. Anadilde ilköğretim hakkı da 10. Madde'de yer almıştır. 11. Madde'de ise ulusal ve kültürel özerklik kurumlarına bu yönde bazı yetkiler verilmektedir. Eğitim kurumları açılabilir ve ulusal dilde eğitim sağlanabilir. Cumhuriyetlerde kullanılan azınlık dilleri resmî dil statüsüne sahip olabilir.

II. KIRIM TATARLARININ TALEPLERİ VE MERKEZ İLE İLİŞKİLERİ:

Düzenlenen tartışmalı referandumla ve tartışmalı bir süreç sonucunda Kırım tartışmalı olarak kullandığı self-determinasyon hakkı ile Rusya'ya bağlanmayı seçmiştir. Nisan 2014'de yeni anayasa kabul edilmiştir. Kırım; Rusya Federasyonu'nun yasal, demokratik ve ayrılmaz bir parçası olarak tanımlanmaktadır ("Crimea Approves New Constitution": <http://english.pravda.ru>). Cumhuriyetin başkanı en yüksek idari pozisyonudur. Devlet konseyi bulunmaktadır.

1) Kırım Tatarları Siyasi Hareketi ve Talepleri:

Kırım'da Kırım Tatarları en büyük ikinci azınlığı oluşturmaktadır. Tatar nüfusunun 250.000 civarında olduğu (Osipov 2014: 5), bölge nüfusunun yüzde on ikisini oluşturduğu kaydedilmektedir. 1980'lerin sonlarına kadar Kırım'a dönme izinleri olmayan Kırım Tatarları; Kazakistan'da, Özbekistan'da, Tacikistan'da, Ukrayna'da ve Rusya Federasyonu'nda yaşamlarını sürdürmüşlerdir (Osipov 2014: 4).

Rusya'ya bağlanma kararına Kırım Tatarları karşı çıkmıştır. Bahse konu kesimin önemli siyasi birimlerinden olan Kurultay, referandumu boykot etme kararı almıştır. Mustafa Abdülcélil Kırımoglu'na göre nüfusun yüzde 99'u bu karara uymuştur (Ryzhkov 2014). Abdülcélil Kırımoglu, Kırım Tatarlarının kendilerini Ukrayna'nın parçası olarak gördüğünü ifade etmektedir (Birn-baum 2014). 14 Eylül 2014'de gerçekleşen bölgesel ve yerel seçimlere de Kırım Tatarları katılmamıştır. Kırım Tatarlarının Kırım yönetime olan yaklaşımı önemlidir. Kurultay'ın prensip olarak yeni yönetim işbirliği yapmayı kabul ettiği belirtilirken Kırım Tatarlarının temsilcisi olarak iki kişiyi Kırım hükümeti için yetkilendirmiştir (Osipov 2014: 9 dipnot 46).

Kırım siyasi hareketi tarihi boyunca çeşitli hedefleri ve farklı örgütleri bünyesinde barındırmıştır. Başlangıçta Kırım siyasi hareketinin temel hede-

fi anayurda geri dönüş idi. Örneğin 1960'lı yıllarda bölgeye geri dönüş ve özerklik hedeflenmiştir (Cemiloğlu: 95). Ukrayna döneminde de bölgesel özerklik talebinde bulunmuştur. 1989'da Kırım Tatar Ulusal Hareketi Teşkilatı kurulmuştur. 1991'de ise Kırım Tatarları temsil kurumları, bölgesel olmayan öz-yönetişim yapılanmaları etkilidir (Osipov 2014: 5). Kırım Tatarları 28 Haziran 1991'de Kırım Tatar Halkı Ulusal Bildirisi yayınlamıştır. Mevcut dönemde yeni hedefler ve yeni aktörler de eklenmiştir.

a) Kırım Tatar Milli Meclisi ve Kurultay:

Kırım Tatar siyasi hareketinde Kurultay merkezî role sahiptir; en yüksek temsil kurumu olarak nitelendirilmektedir. Kurultay, bir diğer önemli kurum olan Kırım Tatar Milli Meclisi'ni seçmektedir. Bunlarla birlikte bölgesel ve yerel seviyelerde de kurultay ve meclisler bulunmaktadır.

Kırım Tatarlarının büyük bir kısmı tek meşru temsilcileri olarak Meclisi göstermektedir. Mevcut dönemde Meclis'in başkanı Rıfat Çubarov'dur. Kurultay ve Meclis'in Ukrayna ve şimdi de Rusya tarafından tanınması talep edilmektedir ("Crimean Tatars Demand Recognition of Governing Bodies": <http://tass.ru/en/>).

b) Yerli Halk ve Self-Determinasyon Talebi:

Kırım Tatarlarının öne çıkan hedefleri arasında self-determinasyon hakkı ve yerli halk olarak tanınmaları da bulunmaktadır. 1991 tarihli Bildiri'de Kırım Tatarları'nın self-determinasyon hakkı bulunduğu öne sürülmüştür. Ayrıca bu taleple de bağlantılı olarak Kırım, Kırım Tatarlarının anavatanı olarak değerlendirilmiştir (Wilson 2013: 424). Aynı talep 2014 referandum süreci ve sonrasında da dile getirilmiştir. Tarihi anayurtlarında, Ukrayna sınırları içerisinde self-determinasyon hakkının bulunduğu altı çizilmiştir.

Kırım Tatarları kendilerini yerli halk olarak tanımlamaktadır. Kırım'ın tek yerli halkı olduklarını savunmaktadırlar (Osipov 2014: 3). Bu bağlamda da BM Yerli Halkların Haklarının Bildirisi'nin üçüncü maddesine atıfta bulunarak self-determinasyon talep edilmektedir. Yine aynı belgenin dördüncü maddesine başvurarak özerklik ve öz yönetim haklarının olduğu ifade edilmektedir ("Statement of the Mejlis of the Crimean Tatar...": <http://euromaidanpress.com>). Bölgenin siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel hayatına katılmak da talepleri arasında bulunmaktadır.

Bahse konu hakların verilmemesi, ekonomik ve sosyal sorunların çözülememesi sebebiyle Kırım Tatarları Kiev'i eleştirilmekteydi. Örneğin Kırım Tatarlarının haklarının verilmediği ve yerli halk olarak tanınmaması yönünde yeterince faaliyet göstermediği kaydedilmektedir. BM Yerli Halklar Bildirisi'ne Ukrayna'yı taraf olmaya çağırmıştır ("Statement of the Mejlis of the Crimean Tatar...": <http://euromaidanpress.com>).

c) Geri Dönüş ile Bağlantılı Talepler:

Anayurtlarına döndüklerinde Kırım Tatarları birtakım sorunlarla karşılaşmıştır. Mevcut dönemde bazı sorunlar devam etmektedir, çözüm talepleri yenilenmektedir. Barınma ihtiyacının karşılanması, istihdam, okulların yapılması, sosyal güvenlik bu bağlamda örnek olarak verilebilir. Geri dönüş, barınma ve istihdam gibi sorunların çözülmesinde çoğunlukla ilerleme sağlandığına fakat Kırım Tatarlarının bölgenin en yoksul kesim olduklarına dikkat çekilmektedir (Osipov 2014: 5 dipnot 19). Yerleşim düzenlemeleri, dilin kullanılması, dini bayramların kutlanması, Kurultay ve Meclis'in temsil kurumları olarak tanınması, Kırım Parlamentosu'nda daha fazla temsil edilmek, özerklik ve anayurdun tanınması cevap bekleyen diğer talepler arasında bulunmaktadır.

Rusya'ya bağlanmadan önce de Kırım bölgesinde istikrarsızlık yaşamakta ve çeşitli sorunlar çıkmakta idi. Bölgedeki Hıristiyan ve Müslümanlar arasındaki dini gerginliğin yanı sıra etnik gerginlik de mevcut idi. Varettoni, yanlış bilgilendirmeyle kimi zaman da bilerek belirli bir kesim tarafından gerginliğin çıkarıldığını ifade etmektedir (Varettoni 2011: 88). Slavlar ve Tatarlar arasındaki kültür farklılığı ve toprak paylaşımındaki sorunlar istikrarsızlığın nedenleri arasında gösterilmektedir.

d) Kırım Tatar Hareketinde İki Başlılık:

Kırım Tatarlarının siyasi hareketindeki iki başlılık etkisini bugün de göstermektedir. Örneğin 1970'lerde de Tatar hareketinde farklı gündemler bulunmakta idi. Bugün bu farklı siyaset ya da rekabet Milli Meclis ve Milli Fırka arasında geçmektedir. Milli Fırka da Kırım Tatar siyasi hareketinin önemli bir aktörü olarak değerlendirilmektedir. 2007'de siyasi hayatına başladığı ifade edilebilir. 1910'ların Kırım Tatarları partisine gönderme yapmaktadır. Kazan Partisi örneğinde görüldüğü üzere Rus yanlısı Kırım Tatarları da bulunmaktadır.

Milli Fırka lideri Vasfi Abduraimov, Kırım Tatarlarındaki bölünmüşlüğü Avrupa-Rusya ayrışmasına dayandırmaktadır. Meclis'i, Avrupa'nın "projesi" olarak nitelemekte ve amacın Slav ülkeleri arasında birliğin engellenmesi olduğunu öne sürmektedir (Winning 2014). Abduraimov, anayurda hizmetlerinden dolayı Vladimir Putin'den ödül alabilen bir siyasi figürdür. Meclis ise Milli Fırka ile aynı amaçlara sahip olduğunu belirtmektedir. Örneğin ana dilde eğitim, ifade özgürlüğü hakkı, mülkiyet hakkı ve hükümette temsil hakkı (Winning 2014) iki hareketin ortak amaçları olarak gösterilmektedir.

Kırım Tatarları arasında rekabet zaman zaman siyasi gerginliğe de neden olmaktadır. 2013'teki Kurultay seçimlerini Milli Fırka boykot etmiştir. Normalde beş senede bir seçimin düzenlenmesi gerekmektedir fakat ilk seçim 1917'de, ikincisi ise 1991'de gerçekleşmiştir. Bu bağlamda 2013'te seçimin düzenlenebilmesi ve Milli Fırka'nın seçime katılmama kararı alması önemlidir.

2) Referandum Sonrası Dönemde Kırım Tatarları-Kremlin İlişkisi:

Kırım'ın Rusya'ya bağlanmasıyla Moskova gerek bölgeye gerekse Kırım Tatarlarına yönelik çeşitli yasal düzenlemelere gitmektedir. Ayrıca Tatar hareketi ile dönem dönem üst düzey temaslarda bulunmaktadır. Putin, Kırım'ın Rusya'ya bağlanma kararından sonra Kırım Tatar yetkilileri ile çeşitli görüşmelerde bulunmuştur. Mayıs 2014'te Rus lider, Tatarların geleceğinde Rusya ile birliğin yattığını söylemiş; Rusya ve Ukrayna arasındaki gerginlikte Kırım Tatarlarının pazarlık konusu olarak değerlendirilemeyeceğini de vurgulamıştır (Luhn 2014). Putin, konut gibi Kırım Tatarlarının çeşitli ihtiyaçlarının giderileceğini ifade etmiş örnek olarak da anaokullarının ve okulların yapılmasını göstermiştir. Devlet dili olarak Kırım Tatarcasını kabul ettiklerini bu bağlamda Kırım Tatarlarına yardımcı olmayı amaçladıklarını da eklemiştir ("Inter-ethnic Tension in Crimea Inadmissible-Putin": <http://itar-tass.com/en/>).

Mevcut dönemde Kırım'da uygulanacak politikaların çerçevesi çizilmeye çalışılmaktadır. Kırım'dan sürgün edilen etnik grupların rehabilitasyonu için Putin, çerçeve belgeyi imzalamıştır. Nisan 2014'de imzaladığı Stalin dönemi baskılarına maruz kalanlar için rehabilitasyon kararnamesine ilişkin yaptığı açıklamada Kırım'ı "Kırım Tatarları'nın yurdu" olarak nitelendirmiştir ("Putin Says Decree Prepared to...": <http://tass.ru/en/>). Bundan sonra da altyapı yatırımlarının yapılabileceği kaydedilmektedir (Osipov 2014: 15, dipnot 71).

18 Mart 2014 tarihli Kırım'ın Rusya'ya bağlanması andlaşmasında Rusça ve Ukraynancanın yanında Kırım Tatarcasının da devlet dili olacağı belirtilmiştir (Osipov 2014: 8, dipnot 42). Bu bağlamda bir başka resmî belge de inceleme altını alınmalıdır: 21 Mart 2014 tarihli Kırım'ın Bağlanmasına Dair Rus Federal Anayasa Kanunu'nda Kırım Tatarcası Rusça ve Ukraynancanın yanında Kırım Cumhuriyeti'nin devlet dili olarak nitelendirilmiştir (Osipov 2014: 8, dipnot 44).

Buna ilaveten Kremlin temsilcileri Kırım Tatarları'na birtakım vaatlerde, sözlerde bulunmaktadır. Kurumlarda temsil imkanının ve kotanın sağlanması, Kırım Tatar diline dair kurumsal güvencenin ve resmî statünün verilmesi, sürgün edilmiş halk olarak rehabilite edilmeleri ve Kurultay'ın resmen tanınması gibi konularda adımlar atılabileceği ifade edilmektedir (Osipov 2014: 8).

Kırım Yüksek Konseyi de önemli vaatlerde bulunmuştur. Örneğin yeni anayasada Kırım Tatarcasının devlet dili olarak tanınacağı, Kırım Tatarlarının kamu idaresinde ve yürütmede temsil imkanına sahip olacağı, bölgesel idari kurumlarda yüzde 20'lik kotanın verileceği kaydedilmiştir (Osipov 2014: 9).

Kırım'ın bu yeni statüsünde Kırım Tatarlarının Moskova ile ilişkisi hem adı geçen kesim hem de Kremlin için önemli olacaktır. Sovyetler döneminde itibaren iki kesimin gergin ve sancılı ilişkiye sahip olması bugün istikrarın, barışın ve demokratik ortamın nasıl sağlanacağına dair soruların

sorulmasına sebebiyet vermektedir. Bu konu üzerinde olumlu ve olumsuz değerlendirmeler yapılmaktadır. Kırım Tatarlarının sorunlarının artacağı, şiddete ve baskıya maruz kalacakları yorumlarının yanında ilişkilerin temkinli ilerlediğine dair değerlendirmeler de mevcuttur. Diğer taraftan işbirliğinin olabileceğine dikkat çekilmektedir. Örneğin Osipov, Kremlin'in tutumunu Rus yetkililerinin Kırım Tatar liderleri ile doğrudan görüşme isteği olarak yorumlamaktadır (Osipov 2014: 8). Tataristan Devlet Başkanı Rustam Minnikhanov'un Kırım'ı ziyaret etmesi ve Mart 2014 oturumunda Kurltay'da konuşmasını örnek olarak göstermektedir (Osipov 2014: 8 dipnot 40). Tataristan'ın eski lideri Mintimer Shaimiev'in Abdülcelil Kırımoglu ile bir araya gelmesini, Kırımoglu-Putin telefon görüşmesini sağlayabilmesini de örnek olarak vermiştir (Osipov 2014: 8 dipnot 41).

3) Rusya Federasyonu Dönemindeki Sorunlar:

Ukrayna döneminin bazı sorunlarına Kırım Tatarları bugün de maruz kalmaktadır. Toprakların geri verilmesine ve barınmaya, yerleşmeye dair birtakım problemler öne çıkmaktadır. İşsizliğe ilaveten Tatarlar ve Ruslar arasında gerginlik de mevcut dönemde çözülmesi gereken sorunlar arasındadır. Gerginliğin yanı sıra farklı sorunlar da yaşanmaktadır. Referandum sonrası dönemde Tatarların bir kısmı bölgeyi terk etmiştir. Guardian'a göre 1.500 Tatar Ukrayna'nın batısına gitmiştir. Abdülcelil'e göre ise Kırım'ı terk eden Tatarların sayısı 5000'dir (Luhn 2014).

a) Kırım Tatarlarının Baskı Altında Olması:

Kırım Tatarları referandumdan sonra çeşitli baskı politikalarına maruz kalmaktadır. Farklı örnekler verilmektedir. Özellikle mevcut yönetime muhalif kişilerin kaybolması, öldürülmesi Tatarlar tarafından sıklıkla dile getirilmektedir.

Yasadışı veyahut yasadışı olarak ilan edilen yayınları ve silah bulmak amacıyla Kırım Tatarlarının evlerinde, camilerde, okullarda ve şirketlerde terörle mücadele birimleri tarafından aramalar yapılmaktadır. Eylül 2014'de Meclis de aranmıştır.

Özel savunma birlikleri yukarıda bahsedilen ve usulsüzlük, insan hakları ihlalleri olarak adlandırılan faaliyetlerden sorumlu tutulmaktadır. Son dönemde bu birimlerin resmî statüye sahip olması gündeme gelmiştir. Kırım Tatarları başta olmak üzere çeşitli muhalif birimler ise kuvvetin lağvedilmesini talep etmektedir.

Tatar liderlerden Ukrayna Parlamentosu üyesi Kırımoglu ve Kırım Tatar Milli Meclisi Başkanı Rifat Çubarov, Ukrayna'da bulunmaktadır. Beş sene boyunca Kırım'a girmeleri yetkililerce yasaklanmıştır. Gerekçe olarak aşırı davranışlarda bulunulması gösterilmektedir. Kırım Başbakanını Sergey Aksenov, bahse konu yasağın etnik gerginliğin çıkmasıyla bağlantılı olduğunu savunmuştur ("Entrance to Russia Closed...": <http://itar-tass.com/en/russia/>). Çeçenistan örneği Rusya'nın Kırım Tatarlarına yönelik politi-

kasında şekillendirici bir etmen olabilmektedir. Örneğin Kırım Tatarlarının arasında da radikal siyasi İslam taraftarları bulunduğu öne sürülmektedir. Meclis eski başkanı Mustafa Abdülcelil Kırimoğlu ise aksine Kırım Tatarlarının Ruslaştırılması yönünde çaba izlendiğini öne sürmüştür. Çeşitli anmalar, toplumsal gösteriler engellenmektedir. Örneğin Kırım başbakanı 6 Haziran'a kadar toplumsal gösterileri yasaklamıştı.

BM'ye göre Kırım'ın Rusya'ya bağlanmasından bu yana Kırım Tatarları çeşitli baskılara maruz kalmaktadır. İşkence gördükleri, baskı altında tutuldukları örgüt tarafından açıklanmıştır. Şüpheli ölümlerin ve kaybolmaların yaşandığı vurgulanmıştır. BM İnsan Hakları Yüksek Komiseri Navi Pillay, adı geçen nüfusun yerlerinden edilme korkusunu taşıdıklarını belirtmiştir (Luhn 2014).

4) Ukrayna Dönemindeki Sorunlar:

Yukarıda bahsedilen sorunlar referandum sonrası ortamdan kaynaklanmamıştır. Ukrayna yönetiminden hatta daha öncesinden gelen sorunlar bulunmaktadır. Kiev, bazı sorunları çözememiş veya çözmemiştir. Meclis, Kiev yönetiminin politikalarını da bu bağlamda eleştirilmiştir. Meclis'in öne çıkardığı konular Kırım Tatarları'na haklarının verilmemesi ve yerli halk olarak tanınmamasıdır ("Statement of the Mejlis of the Crimean Tatar...": <http://euromaidanpress.com>). Ayrıca Ukrayna'nın sosyal ve eğitim programları da yetersiz olarak değerlendirilmiştir (Osipov 2014: 6).

Bu noktada Kiev yönetiminin Kırım ulusal hareketini nasıl algıladığına, ne yönde politikalar geliştirdiğine değinilmesi gerektiği düşünülmektedir. Kırım Tatarları'nın siyasi temsilci olarak tanınma taleplerine Kiev mesafeli yaklaşmıştır (Osipov 2014: 6). 1999'da Meclis, danışma konseyi yoluyla dolaylı bir tanımaya sahip olmuştur (Osipov 2014: 6).

Ukrayna eski lideri Viktor Yanukoviç zamanında da Meclis ile sorunlu ilişkiler yaşanmıştır. Radikal İslamcı terör yapılanmaları ile Kırım Tatar siyasi hareketi arasında benzerlik kurulmaya çalışılarak taleplerin yerine getirilmesi ertelenmeye çalışılmıştır. Devlet başkanı ile gerçekleşen toplantı sayılarından da ilişkilerin boyutu anlaşılabilir. 2005'e kadar dört kez toplanılmıştır; 2005-2010 arası dönemde ise sadece bir defa görüşmelerde bulunulmuştur (Wilson 2013: 424).

Öte yandan Kırım Tatar muhalif hareketinin de Kiev ile temaslarda bulunması gergin ilişkilerinin bir başka nedeni olarak gösterilebilir. 1999'da Kırım Halkı Temsilciler Konseyi Ukrayna Devlet başkanına bağlı olarak kurulmuştur. Konsey'deki isimlerin çoğu aynı zamanda Meclis'in de üyesidir. 2010'da Temsilciler Konseyi'nin yapısında değişikliğe gidilmiştir. Üye sayısı 33'ten 19'a düşürülmüştür (Wilson 2013: 424). Bu gelişme Milli Fırka'nın lehine olarak değerlendirilmiştir.

Bugün dile getirilen yerli halk olarak tanınma isteği, Kırım Tatarlarının Ukrayna döneminde de gündemini oluşturmuştur. 1996 Anayasası'nda yerli halklara değinilmiştir fakat herhangi bir açıklama getirilmemiş (Wilson

2013: 428), tanımlamaya gidilmemiştir. Kiev, Kırım Tatarlarının yerli halk özel kanun talebine de Nisan 2014'e kadar somut bir adım atmamıştır.

Sürgün edilenlerin hak ihlallerinin telafi edilmesi o dönemde de sorun yaratmıştır. Ukrayna hukukunda fon programı öne çıkmakta idi. Geri dönenler için başlatılan konut programlarının ise yetersiz olduğu belirtilmekteydi (Osipov 2014: 5 dipnot 15). Toprak dağıtılması 1980'li yıllarda da sorun yaratmıştır. Kırım Tatarları yerine farklı unsurlara toprak verilmiş; (Cemiloğlu: 103) 1989'da Kırım Tatarları boş buldukları alanlara yerleşmeye başlamıştır. 2000'li yıllarda izlenen toprak değişimi politikalarının da Tatarları olumsuz etkilediği kaydedilmektedir (Varettoni 2011: 89). 2012'de ise hakların iyileştirilmesine dair adım atılmıştır: "Etnik Temellerle Sürgün Edilen Halkların Haklarının İyileştirilmesi" Ukrayna Meclisince kabul edilmiştir. Kırım referandumundan sonra 17 Nisan 2014'de "Baskı Altındaki Halklar için Kanun" kabul edilmiştir. Osipov, siyasi baskı kurbanlarına dair 1991 tarihli kanunun ise sorunların çözümüne sembolik katkı sağladığı görüşündedir (Osipov 2014: 6). Mal iadesi konusunda güç ve yetki paylaşımına gitmediği gerekçesiyle Ukrayna eleştirilmiştir. Kırım Tatarlarının ve yerlerinden edilen diğer etnik grupların dönüşü ile ilgili komisyon da kurulmuştur.

Kiev, mülk iadesinin yanında bölgesel self-determinasyon alanında da güç ve yetki paylaşımına gitmediği gerekçesiyle tepki çekmiştir. Self-determinasyon ile bağlantılı olarak Kiev-Kırım Tatarları ilişkilerinde özerklik talebi de sorun yaratmıştır.

III. KIRIM TATARLARININ HEDEFLERİNE DAİR TAHMİNLER:

Şüphe ve gerginlik dolu ilişkiler tarihi, Rus-Kırım Tatar ilişkilerinin seyrini etkileyecektir. Orta ve uzun dönemde cereyan edebilecek bu gelişmelerin Rusya Federasyonu'nun azınlık politikalarına ve Kırım Tatarlarının statüsüne yansiyebileceği düşünülmektedir.

Rus yetkililer gerek vaatleriyle gerek imza attıkları çeşitli kararlarla nispeten olumlu bir tablo çizmektedir. Öte yandan makalenin başında da belirtildiği üzere Kırım Tatarları kaçırılmakta ya da öldürülmektedir. Bu farklı gelişmelerle gergin ama aynı zamanda ilerlemeye çalışan sürecin yaşandığı söylenebilir.

Kırım Tatarlarının statülerinin ve geleceklerinin yanı sıra Rusya Federasyonu'nun azınlık, yerli halklar politikasının Kırım Anayasası'nı inceleyerek anlaşılabilirliği düşünülmektedir. Kırım Anayasası hazırlanırken Kırım Tatarlarının kurumları ile irtibata geçilmediği ve yukarıda bahsedilen önerilerin dikkate alınmadığı kaydedilmektedir (Osipov 2014: 8). Bu bağlamda Meclis gibi önemli aktörlerin endişelerinin artabileceği ve Rusya Federasyonu'nun anayasasından ve ilgili yasal düzenlemelerinden hareketle Kremlin'in azınlık politikalarının sorgulanabileceği düşünülmektedir.

Öte yandan Rus yasalarına başvurarak ve Kırım Tatarlarının taleplerini inceleyerek Rusya'nın azınlık politikaları ve Kırım Tatarları arasındaki iliş-

kide yorum yapılabilir. 83 No'lu federal kanun, Kırım Tatarları'nın çeşitli taleplerine cevap verebilecek düzenlemeler içermektedir. Örneğin resmî olarak yetkilendirilen isimler devlet yürütme organlarında halklarını temsil edebileceklerdir. Kamu düzenine ve anayasaya karşı olmadıkça kültürel hakların verilmesi, bölgesel sosyal özerkliğin verilmesi de kanunda yer almaktadır. Böylelikle Kırım Tatarlarına cevap verebilecek yasal düzenlemelerin mevcut olduğu görülmektedir.

Kırım Ulusal Meclisi olan Kurultay'ın ve Kırım ulusal yasama organı olan Meclisin yarı-parlamento özelliğine sahip olması istenmektedir (Wilson 2013: 423), Kırım Tatarlarının tek temsilcisi olarak tanınmayı talep etmektedir. Kırım yönetimi ise ilk önce resmî olarak Meclis'in kendisini kayıt altına alması gerektiğini savunmaktadır. Sonrasında iletişime geçebileceği öne sürülmektedir ("Crimean Authorities to Ignore...": <http://tass.ru/en/russia/>).

Geri dönme ve rehabilitasyon da Kırım Tatarlarının gündeminde yer alan önemli konulardandır. Ukrayna döneminde bölgeye döndüklerinde Kırım Tatarları çeşitli zorluklara karşılaşmışlar. Etnik gerginlik örnek olarak gösterilebilir (Wilson 2013: 419). Salt Moskova'nın bu gerginlikte faktör olduğu ifade edilememektedir. Ukrayna ve bölgedeki Slav topluluk da ilişkilerin sorunlu olmasını etkilemiştir (Wilson 2013: 419). Rusya çeşitli kararlar almış ve Kırım Tatarlarının ihtiyaçlarına karşılık vereceğini açıklamıştır. Bölgede Rusların çoğunluk olması, bölgenin acil kalkınma programına ihtiyaç duyması, Yunan ve Ermeni gibi farklı unsurların bulunması Kırım Tatarlarının hak kazanımında sorunlarla karşılaşabileceğini düşündürmektedir.

Radikal İslamcı örgütlerin Kırım'da var olduğu ve Kırım Tatarlarının bir bölümünün de bu örgütlere katıldığı iddialarının Kremlin'in Kırım Tatar politikalarını etkileyebileceği düşünülmektedir. Hizbul Tahrir gibi bazı örgütlerin Kırım'da bulunduğu öne sürülmektedir. Kırım Tatarlarının bünyesinde radikal unsurlara sahip olduğu ve bu yüzden çeşitli hakların verilemeyeceği iddiası mevcut Rus yönetimine mahsus bir gelişme değildir. Ukrayna yönetimi altında iken de radikal İslam'ın Tatarların arasında yayılmasından endişe edilmekte ve böyle bir olasılık dile getirilmekte idi. Bu bağlamda aşırılıkla mücadele adı altında çeşitli yöntemler Kırım yetkililerince benimsenebilir. Osipov, "aşırılık" ve "aşırı faaliyetlerin" tanımının genişliğine dikkat çekmektedir. Ayrımcılık, terör saldırıları; etnik, dini ve diğer gruplar hakkında hoşgörüyü dayandırmayan yorumlarda bulunmak örnek olarak verilmiştir (Osipov 2014: 10). Bu durum Kırım Tatar muhaliflerine yönelik baskının artabileceğini düşündürmektedir.

Ukrayna döneminde olduğu gibi Moskova yönetimi altında da Tatarlar, yerli halk olarak tanınma taleplerini gündeme getirebilir. Moskova'nın BM Yerli Halk Bildirisi'ne taraf olmasını ve böylelikle metinde belirtilen haklara sahip olmayı talep edebilir. Yukarıda da ifade edildiği üzere Rusya'nın yerli halk ölçütü belirlidir. İlgili Rus düzenlemelerinden gidilecek olursa Kırım Tatarlarının yerli halk olarak tanınmak için çeşitli kriterleri yerine getirdiği

görülmektedir. Anavatanları bulunmaktadır, geleneksel yaşam tarzlarına sahiptir ve kendilerini ayrı bir etnik yapılanma olarak tanımaktadırlar fakat Rus yasalarının nüfus ile ilgili şartını gerçekleştiremedikleri için mevcut dönemde yerli halk olarak tanınmaları olası değildir. Yasaya göre yerli halkın nüfusunun 50.000'i geçmemesi gerekmektedir. Diğer taraftan yerli halk olarak tanınmak Rus yasalarına göre resmî temsilcilerin olmasını, dilin tanınmasını ve dini faaliyetlerde bulunmasını beraberinde getirmektedir. Mevcut dönemde Kırım'da Tatarlara yönelik bu adımların atılacağı kaydedilmektedir.

Ukrayna döneminde olduğu gibi Kırım Tatarları self-determinasyon da dahil çeşitli haklarının çalıştırılması talebinde bulunabilir. Kırım tarihi anayurtları, self-determinasyon da vazgeçilemez ve devredilmez hakları olarak yorumlanmaktadır. Rusya Anayasası'nda ise self-determinasyon hakkı olduğu belirtilmiştir. Kırım siyasetine ve Rusya Federasyonu'ndaki ilgili örneklerle bakıldığında iç self-determinasyon seçeneklerinin yani özerklik ve yetki paylaşımı gibi seçeneklerin burada bahsedildiği düşünülmektedir.

Bu noktada Kırım Tatarları özerklik talebinde bulunmaya devam edebilir. Bölgesel veya bölgesel olmayan özerklik, yetki paylaşımı konuları da gündeme gelebilir. 20. yy'da Kırım farklı idari sistemlerin ve ülkelerin altında bulunmuştur. 1945'te Kırım'ın özerk statüsü sona ermiştir. Ukrayna içerisindeki tek özerk bölge olarak 1996 Ukrayna Anayasası'nda ve 1998 tarihli Özerk Kırım Cumhuriyeti Anayasası'nda belirtilmiştir (Osipov 2014: 4).

Yukarıda da ifade edildiği üzere Rusya yasal sisteminde yerli halklara ilişkin olarak hak ihlallerinin telafi imkânı bulunmaktadır. Öte yandan 1993 tarihli "Siyasi Baskı Mağdurları Üzerine" adlı kanun da önemlidir. Kamplarda, Stalin döneminde sürgün edilen kesimlere telafi hakkı tanınmaktadır. Bu Kırım Tatarları için kullanılabilir. 1990'larda dört federal program uygulanmıştır. İçerik olarak sınırlı olduğu ve yetersiz olduğu kaydedilmektedir (Osipov 2014: 15 dipnot 70). Bu yüzden Kırım Tatarlarının haklarının verilmesinde nasıl bir yöntem izleneceği ve taleplerini karşılayıp karşılamayacağı tartışmalıdır fakat çeşitli adımların atılacağı Kremlin tarafından açıklanmıştır.

Öte yandan yanıtlanması gereken bir başka konu da Kırım Tatarlarına ilişkin idari, hukuki düzenlemelerinin Rusya Federasyonu'nda nasıl olacağıdır. Kırım'ın nasıl bir bölge olacağı sorunsalı ve Kırım Tatarlarına verilecek yetki ve sorumluluklar da önemlidir. Kırım Başbakanı Aksenov, Kırım'ın Rusya'ya bağlanma sürecinin zor olduğunu eylem planını ve yetkili kurumlara dair sorunların yaşandığını açıklamıştır ("Crimean Adaptation into Russia...": <http://tass.ru/en/russia/>).

Bir diğer öne çıkan konu da Kırım'ın statüsüne ve idari yapısına yönelik Kırım Tatarlarının takınacağı tavidir. Örneğin Rus modeline uygun olarak Kırım Tatarlarının ulusal-bölgesel idari yapıyı hedefleyebileceği Kurultay tarafından açıklanmıştır (Osipov 2014: 8 dipnot 47). Rusya'nın

yasalarına aykırı olsa da Kırım'ın statüsü için referandum düzenlenebileceği açıklamasında da bulunulmuştur (Osipov 2014: 8 dipnot 48).

SONUÇ

Kırım Tatarları'na yönelik politikaları, Rusya için bir sınav niteliğini taşımaktadır. Bölge, Kırım Tatarları sebebiyle Moskova için Tataristan-Çeçenistan denkleminin ortasında bulunmaktadır. Çeçenistan ayrılma hedefi, Tataristan ise merkez ile girdiği anayasal tartışma ile hafızalarda yer etmiştir. Kırım Tatarlarının mücadelesinin hem ayrılığa hem de silahlı mücadeleye açık olduğu öne sürülmektedir. Söz konusu nitelendirme ve özellikle Meclis/Kurultay kanadının Kiev ile bağı olduğuna dair yorumlar, Kırım Tatarlarının çeşitli taleplerine karşı çıkmak için gerekçe olarak kullanılmaktadır. Ayrıca Meclis/Kurultay yerine Milli Fırka'nın öne çıkarılması Kırım Tatar siyasi hareketinin güçsüzleştirilmesinin amaçlandığı iddialarını gündeme getirmektedir. Çeçen örneğinde Rusya; muhalif kesimle işbirliği içerisine girmişti. Çeçen-İnguşlar yerine köktendinci hareket karşıtları ve ılımlı ayrılıkçılarla işbirliği yapılmıştı (Sukhov 2007). Kremlin-Tataristan ilişkisinin, Çeçenistan'daki şiddet sorunsalının ve sancılı ilişkilerin Moskova'nın Kırım Tatarları politikasını etkileyip etkilemeyeceği orta dönemde anlaşılabilir. Başka bir deyişle Batı'nın "Ukrayna söylemi" ve politikaları ile sıkıştırılmaya çalışıldığı bir dönemde Kremlin'in Kırım Tatarları ile özel ilişkileri olabilir.

Kırım Tatarları'nın yerli halk olarak tanınmak gibi taleplerini değerlendirirken merkez ve çevre arasında yetki paylaşımı, kimlik korunması gibi konular Moskova'nın politika çerçevesini oluşturabilir. Merkez ve özerk cumhuriyetler arasındaki yetki ve sorumluluk anlaşması, Kırım'ın statüsü ve bu bağlamda Tatarların hakları açısından önemli olacaktır. Ayrıca Meclis ile Kremlin'in ilişkisi azınlık politikalarını etkileyebilir. Bu durum Kırım Tatarlarının ya da Kırım Cumhuriyeti'nin olası hak kazanımlarında geriye gidilip gidilmeyeceğini düşündürmektedir.

Kırım Tatarları-Moskova ilişkilerinin gergin tarihi bundan sonra da devam edebilir. Ayrıca Rusya Federasyonu'ndaki mevcut etnik ve siyasi tabloya sorun ekleyebileceği düşünülebilir. Bu bağlamda Rusya'daki Müslüman nüfus da önem arz etmektedir. 1989'dan bu yana yüzde 40 büyüdüğü kaydedilmektedir.

Ukrayna döneminde "Kırım Sorunu" vardı; Rus yanlısı ayrılıkçıların problem çıkardığı ifade edilirdi. Bugün Rusya sınırları içerisindeki bölgenin sorun teşkil ettiği düşünülecekse sıkıntı yaratan öge Kırım Tatarları olarak ifade edilebilir. Rus-Tatar ilişkisinin tarihten gelen sorunlu yönlerinin yanında mevcut dönemde Rus federalizminin yapısı gereği bahse konu ilişkiler tartışılabilir. Merkezde güç ve yetki toplanması sürecinde olduğu söylenebilir. Özellikle SSCB'den gelen dağılma endişesi bu durumun temel gerekçesi olarak gösterebilir. Örneğin Putin'in yönetime geldikten sonra ilk icraatlarından birisi Rusya'nın yedi federal valiliğe bölünerek merkezin

rolünü arttırmak olmuştur. Ayrıca çokkültürlülük temelinde federalizmin düzenlenmesi ve kültürel özerklik seçeneği de öne çıkarılarak etnik kimliğin siyasi değil kültürel boyutta yaşanmasına çalışılmaktadır.

KAYNAKÇA

- BIRNBAUM, M. (2014). "Crimean Tatars Say Russian Annexation Has Brought Fear and Repression All Over Again", *The Washington Post*, <http://www.washingtonpost.com/> (01 Şubat 2015).
- BOWRING, B. (2013). "Chapter 4: Minorities' protection in Russia: is there a 'communist legacy?'", in Karl Cordell, Timofey Agarin and Alexander Osipov (eds.), *Institutional Legacies of Communism: Change and Continuities in Minority Protection*, Routledge, 2013, New York, s.45-58.
- CEMİLOĞLU, M. "A History of the Crimean Tatar National Movement", in M. Drohobycky (ed.), *Crimea: Dynamics, Challenges and Prospects*, Lanham, Rowman & Littlefield, s. 87-105.
- "Crimea Approves New Constitution", *Pravda*, <http://english.pravda.ru>, 11 April 2014 (15 Şubat 2015).
- "Crimean Authorities to Ignore Crimean Tatar Mejlis Until Its Official Registration", *TASS*, <http://tass.ru/en/>, 16 October 2014, (15 Şubat 2015).
- "Crimean Tatars Demand Recognition of Governing Bodies", *TASS*, <http://tass.ru/en/>, 18 May 2014 (29 Ocak 2015).
- "Entrance to Russia Closed for Head of Crimea's Majlis", *TASS*, <http://itar-tass.com/en/>, 07 July 2014 (13 Şubat 2014).
- "Inter-ethnic Tension in Crimea Inadmissible-Putin", *TASS*, <http://itar-tass.com/en/>, 14 October 2014 (02 Şubat 2015).
- LUHN, A. (2014). "Vladimir Putin Tells Crimea's Tatars their Future Lies with Russia", *The Guardian*, <http://www.theguardian.com/>, 16 May 2014 (03 Şubat 2015).
- OBYDENKOVA, A. (2005). "Institutional Tools of Conflict Management-Asymmetrical Federalism in Ethnic-Territorial Conflicts: Quantitative Analysis of Russian Regions", *Peace, Conflict and Development: An Interdisciplinary Journal*, Vol. 7, July 2005, s. 251-280.
- OSIPOV, A. (2014). "What do the Crimean Tatars face in Crimea?", *European Centre for Minority Issues Brief # 32*, April 2014.
- "Putin Says Decree Prepared to Rehabilitate Crimean Tatars, Victims of Stalin Repression", *TASS*, <http://tass.ru/en/>, 17 April 2014 (14 Şubat 2015).
- "Russia", *U.S. English Foundation Research*, <http://www.usefoundation.org/> (10 Şubat 2015).
- RYZHKOV, V. (2014). "Russia's Treatment of Crimean Tatars Echoes Mistakes Made by Soviets", *The Guardian*, <http://www.theguardian.com/>, 25 November 2014 (02 Şubat 2015).

- SMITH, D. J. (2013). "Non-Territorial Autonomy and Political Community in Contemporary Central and Eastern Europe", *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, Vol. 12, No. 1, s. 27-55
- SMITH, G. (1998). "Russia, Multiculturalism and Federal Justice", *Europe-Asia Studies*, Vol. 50, No. 8, 1998, s.1393-1411.
- "Statement of the Mejlis of the Crimean Tatar People to the Verkhovna Rada of Ukraine, to all people of Ukraine – Ukrainian Citizens of all Nationalities", *Euromaidan Press*, <http://euromaidanpress.com/>, 15 March 2014 (27 Ocak 2015).
- SUKHOV, I. "Russian Federalism and Evolution of Self-Determination", *Russia in Global Affairs*, No. 3, 08 August 2007, http://eng.globalaffairs.ru/number/n_9125 (11 Şubat 2015).
- "The Constitution of the Russian Federation", <http://www.constitution.ru/en/> (09 Şubat 2015).
- The World Factbook, "Ethnic Groups", <https://www.cia.gov/>
- VARETTONI, W. (2011). "Crimea's Overlooked Instability", *The Washington Quarterly*, Summer 2011, s.87-99.
- WILSON, A. "The Crimean Tatars: A Quarter of a Century after Their Return", *Security and Human Rights*, 2013, s. 418-431.
- WINNING, A. (2014). "Resist or Cooperate? Crimean Tatars Split Over Russian Rule", *Reuters*, <http://www.reuters.com/>, 15 May 2014 (28 Ocak 2015).
- YAKOVENKO, A.(2014). "Rights of Indigenous Peoples within post-2015 Development Agenda", *RT*, <http://rt.com/>, 02 October 2014 (15 Şubat 2015).
- YAROSLAVTSEV, V. "Constitutional Court of the Russian Federation and Protection of Minorities", *Tribunal Constitutional*, <http://tribunalconstitucional.ad>
- YAZKOVA, A. A. (2006). "Russia and Its Minorities: An Overview of Existing and Potential Ethno-Political Conflicts", *Innovation*, Vol. 19, Nos. 3/4, 2006, s. 279
- ZADORIN, M. (2012). "The Overview of Russian Legislation on Indigenous Peoples' Rights", <http://www.narfu.ru> (11 Şubat 2015).

RUSYA FEDERASYONU'NUNDA İŞSİZLİĞİN ÖZELLİKLERİ VE MÜCADELE YOLLARI

Akif ABDULLAH*
Tahire HÜSEYİNLİ**
Semih Serkant AKTUĞ***

ÖZET

Bir ekonomideki işgücü seviyesi ile işgücünün iş bulup çalışan kısmını ifade eden "istihdam seviyesi" arasındaki farktan meydana gelen, iş aradığı halde iş bulup çalışamayan işgücü günümüzde toplumun en önemli sorunlarından biri gibi hem toplumsal hem de bireysel olarak ülkelerde derin etkiler bırakmaktadır. Bu sorun fakir ve geri kalmış ülkelerin yanı sıra gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin gündeminden düşmemekte, işsizliği önlemek veya hiç olmazsa azaltmak için çözüm yolları aranmaktadır. Rusya tarihinde özellikle de 19. yüzyılda sık sık yaşanan iktisadi krizler işsizlikle beraber sefaletin artmasına sebep olmuş ve bu durum ideoloji cereyanların hazırlanmasına ve yayılmasına sebep olmuştur. Ülkede geçmiş yıllarda ve günümüzde iktisadi gelişme planlarında, ülkenin çalışma politikası kapsamında yeraltı ve yerüstü kaynakları ile birlikte insan gücünün de tam olarak değerlendirilerek sorunun çözümü amaçlanmıştır. Çalışmamızda son birkaç yılı kapsayacak istatistik veriler çerçevesinde Rusya'da işsizlik incelenmiş ve işsizliğin önlenmesi yönünde yapılan mücadeleler açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İşsizlik, Rusya Federasyonu, Ekonomi, İş, İstihdam

ABSTRACT

"Unemployment" is the workforce which is the result of difference between the workforces and "employment level" of that part of the workforce who was able to find a job in one economy, also it's the workforce who was unable to find a job and get employed. From the past up to date unemployment was one of the most important problems of the society and had strong impacts on living of individuals. This problem even today continues to be on the agenda of developed and developing countries together with poor and undeveloped countries, globally specialists are looking for the solution possibilities for overcoming the unemployment or at least minimize it. Economic crisis that had often occurred in Russian history, especially in XIX centu-

* Yrd. Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Emirdağ MYO.

** Dr., Çalışma ekonomisi uzmanı.

*** Yrd. Doç. Dr., Siirt Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.

ry resulted in increase of poverty together with unemployment and this situation assisted the development and spread of ideological flows. In the past and today it has been aimed to solve the problem by fully considering the human workforce together with surface and underground sources of the country under the policy of employment in economic development plans. We tried to investigate the unemployment situation in Russia according to statistical data and we also tried to bring light to the struggles for overcoming the unemployment problem.

Keywords: Unemployment, Russian Federation, Economy, Job, Employment

Günümüzde uluslararası bir nitelik taşıyan Uluslararası Çalışma Örgütü'nün tanımı ülkelerce işsizliğin tanımlanmasına ışık tutmaktadır. Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) 13. Çalışma İstatistikçileri Konferansında kabul edilen kararda işsizliğin uluslararası tanımı üç unsur üzerine oturtulmuştur. Bu unsurlar işsiz olma, halen çalışmaya elverişli bulunma, bir iş talep etme şeklinde sıralanmakta ve ancak bu üç unsuru birlikte taşıyanlar işsiz kabul edilmektedir. (Taş vd. 2012: 7) Rusya Federasyonu yasalarına göre ise, herhangi bir işi ve kazancı olmayanlar, uygun iş bulmak amacıyla İstihdam Hizmetleri Servisine kaydolanlar, iş arayanlar ve çalışmaya başlamak için hazır olan ve çalışabilir durumdaki vatandaşlar işsiz kabul edilmektedirler. (Breev 2005: 37)

Günümüzde ekonomi uzmanları işsizliği piyasa ekonomisinin doğal ve ayrılmaz bir parçası olarak görmektedirler. İşsizlik çeşitlerinin ayırım kriterlerini bir kural olarak, onun oluşumu ve süresi belirlemektedir. Ayrıca işsizliğin çeşitleri nedenlerini açıklayan yapısal, friksiyonel ve konjonktürel şeklinde tanımlanmakla birlikte, birçok yazarlarca ek olarak gizli ve mevsimsel şeklinde işsizlik tanımı yapılmıştır. (Prokorov vd. 1999: 47) İşsizlik türlerinin her birine göre ayrı ayrı mücadele yöntemleri geliştirilmektedir. Bu konuya işsizlikle mücadele politikaları başlığı altında daha geniş yer verilecektir.

Rusya'da ekonomi ve siyasette ortaya çıkan derin kriz, sosyal ve etnik gerilimlerin büyümesine, toplumsal-siyasi faaliyetlere, mesleki ve aile ilişkilerine son derece olumsuz etkileri olmuştur. (Abdullah 2013: 68) Nitekim bu ortamda en önemli sorunlardan biri de işsizliktir ki, toplumun değişik gurupları bundan nasibini almıştır. Bazı yazarlarca ülkede işsizlik sorununu "özellikle mali durumu zor olan ve bu ve iş arayan ev hanımları, emekliler ve öğrenciler tarafından tırmandırıldığı" ifade edilmiştir. (Ananyev 2000: 86) İstihdam Hizmetleri Servisinin değerlendirmelerine göre işsizliğin artışı toplumun farklı kesimlerini etkileyecek ve aşağıda belirtilen unsurların oluşmasına neden olacaktır:

- İşsizlere baskı (emeklilik yaşı gelmiş ancak hala çalışmayı düşünen işsizlere erken emeklilik için baskı yapılması, erkekler için emeklilik 58 yaş, kadınlar için emeklilik 53 yaş),
 - Kısmi zorunlu işsizlik (azaltılmış çalışma saatleri, azaltılmış çalışma haftası, uzatılmış tatil),
 - Koşullu işsizlik (geçici işler),
 - Geçici işsizlik (annelik izni, çocuk, engelli çocuk, ağır hasta ve yaşlıların bakımı),
 - Potansiyel işsizlik (malullüğe ayrılma nedeniyle),
 - Üretimdeki zararlı ve tehlikeli çalışma koşullarından dolayı kadınların işten çıkarılmasından doğan işsizlik,
 - Yapısal işsizlik (işletmenin yeniden yapılanması, kapanması ya da iflası),
 - Zorunlu işsizlik (işletmede üretimin askıya alınmasına yol açan hammadde, enerji ve diğer bileşenlerin yetersizliği),
 - Emegın verimliliğinin ve yoğunluğunun artması nedeniyle oluşan işsizlik,
 - Ordunun yeniden yapılandırılması, yedeğe alınma veya terhis nedeniyle oluşan işsizlik,
 - Yurtdışından Rusya Federasyonu'na dönen askeri personel ve danışmanların aile üyelerinin işsizliği,
 - Üretimi durmuş kentsel fabrikalar ve dönüşümle ilgili olarak kapalı şehirlerdeki işsizlik,
 - Birincil işsizlik (lise, meslek okulu, yüksekokul, üniversite mezunları),
 - Genç işsizliği, okullardan (eğitim kurumlarından) uzaklaştırılanlar veya kendi istekleriyle öğrenimlerine son verenler,
 - Mesleki niteliklerin eksikliği nedeniyle oluşan işsizlik,
 - Farklı bir meslek edinme veya yeniden eğitim isteksizliği ya da yetersizliği nedeniyle oluşan işsizlik,
 - Zorunlu göç nedeniyle (mülteciler) oluşan işsizlik,
 - Yurtdışında uzun vadeli sözleşmelerle çalışmış uzmanların işsizliği,
 - Cezaevinden çıkanların işsizliği,
 - Uzun bir aradan sonra çalışmaya devam etmek isteyenlerin işsizliği,
 - Doğal afetler ve olağanüstü olaylar nedeniyle oluşan işsizlik (kazalar, depremler, seller, işletmelerin ve kurumların bombalama ve askeri eylemler nedeniyle yıkımı hallerinde oluşan işsizlik).

Öte yandan her ülkede olduğu gibi Rusya Federasyonu'nda da nüfusun gönüllü işsizlik olarak tabir edilen çalışmak istemeyen belli bir bölümü vardır. Bu grup devletin sürekli bakmakla yükümlü olduğu İstihdam Hizmetleri Servisine işsiz olarak tescil edilmezler. Toplumun bu kesimi birkaç milyon kişiye ulaşmış olsa da resmi olarak işsiz sayılmadıkları için işgücü piyasası üzerinde baskı oluşturmayacaktır. Ancak maddi gelirleri olmadığından dolayı destek almak zorunda kalacaklardır ki, bu da bütçe üzerinde sürekli

baskı yaratacaktır. İkinci grup, doğrudan ya da dolaylı olarak yeraltı (suç) dünyasıyla ilişkilidir. Devletin suçla mücadele sırasında suç çetelerine katılan insanlar işsizler ordusunu doldurmaktadırlar. Üçüncü grup, varlıklı insanlar olup, ancak onlar hiçbir yerde çalışmamaktadırlar ve resmen de işsiz sayılmamaktadırlar. (Rofe vd.2007: 116)

1. Rusya'da İşsizliğin Özellikleri

1.1. İşsizlik Göstergelerine Genel Bakış

Rusya Federasyonu 83 federal bölgeden ve iller, ilçeler, şehirler ve bölgelerden oluşan dünyanın en geniş ülkesidir. Federal bölgenin her biri, kendi tarihine, hükümetine, kaynaklarına, nüfus ve ekonomisine sahip ve bu nedenle de her bölgede işsizlik oranları da farklı çıkmaktadır. Rusya Federasyonu kaynaklarına göre ekonomik aktif nüfus verilerinin tüm ülke genelinde kullanılabilirliğini arttırmak amacıyla, istihdam ve işsizlik göstergelerinin ortalama son üç aylık bilgileri esas alınmaktadır. (Zanyatosti Naseleniya v Rosii)

Rusya Federal İstatistik Kurumunun (Rosstat) verilerinden yola çıkarak 2012 yılı Temmuz, Kasım ve Aralık aylarındaki işsizlikle ilgili verileri değerlendirmek mümkündür. 2012 yılı Temmuz ayında Rusya'da işsizlerin yaş ortalaması 33,7 olmuştur. Rusya Federasyonu'nda 2012 yılı Temmuz ayında toplam işsiz sayısı 4,1 milyon olmuştur. 25 yaşına kadar genç işsizlerin oranı %33,7, 15-19 yaş arası işsizlerin oranı % 7,8, 20-24 yaş arası işsizlerin oranı ise % 25,8'dir. İşsizler arasında %39,2 oranında olan kesimin iş arama süresi 3 ayı aşmamaktadır. İş arama süresi 3 ayı aşmayan işsizlerin oranı % 32,5'tir. Bir yıl ve daha fazla süreli iş arayan yani uzun süreli işsizlerin oranı % 27,7'dir.

Çalışmak için bir yıl ve daha fazla süreli iş arayan işsizlerin oranı % 29,4'tür. İşsizler arasında 2012 yılı Temmuz ayındaki verilere göre tüm işsizlerin % 44,9'unu kadınlar oluştururken, tüm işsizlerin % 61'lik kısmı kentsel nüfusa aittir. (ROSTTAT, v Noyabre 2012).

2012 yılı Temmuz ayında kırsal kesimdeki işsizlik, kentsel kesimdeki işsizlikten 1,9 kat fazla gerçekleşmiştir. Kırsal nüfus içinde uzun dönemli işsizlerin oranı % 35 iken, kentsel nüfus içindeki uzun dönemli işsizlik oranı ise % 25,8'dir. İşsizler arasında herhangi bir iş deneyimine sahip olmayan kişilerin oranı % 34,4'tür. 2012 yılı Temmuz ayı göstergeleri, 2011 yılı Temmuz ayı göstergeleri ile karşılaştırıldığında işsizlerin sayısı 221 bin kişi ya da % 13,5 oranında azalarak 1,4 milyon kişi olmuştur. Hiçbir iş deneyimi olmayan işsizlerin % 7,1'ni 20 yaş altı gençler, % 52,2'sini 20-24 yaş arası gençler ve % 15,2'sini ise 25-29 yaş arası gençler oluşturmaktadır.

2012 yılı Temmuz ayı verileri, 2012 yılı Haziran ayı ile karşılaştırıldığında 2012 yılı Temmuz ayında istihdam edilen nüfus 48 bin kişi veya % 0,1 oranında artmıştır. İşsizlerin sayısı ise 20 bin kişi veya % 0,5 oranında azalmıştır. 2012 yılı Temmuz ayı verileri, 2011 yılı Temmuz ayı ile karşılaştırıldığında istihdam edilen nüfusun 648 bin kişi veya % 0,9 oranında arttı-

ğı, işsizlerde ise 889 bin kişi veya % 17,7 oranında azalma olduğu görülmektedir.

ILO kriterlerine göre sınıflandırılan işsizlerin toplam sayısı içinde İstihdam Hizmetleri Servisine kayıt yaptıranların sayısı 3,8 kat artmıştır. 2012 yılı Temmuz ayı sonunda İstihdam Hizmetleri Servisine kayıt yaptıran işsizlerin sayısı 1.127.000 kişi olup aynı yılın Haziran ayı ile karşılaştırıldığında bu rakam % 3,6 oranında düşmüştür. İstihdam Problemlerini Araştırma Kurumunun verilerine göre 2012 yılı Temmuz ayında işsizlerin % 71'lik kısmı İstihdam Hizmetleri Servisinin yardımı olmaksızın kendi imkanlarıyla iş aramışlardır (2011 yılı Temmuz ayında bu oran % 65'dir). 2012 yılı Temmuz ayında işsiz erkeklerin % 24, 9'luk kesimi İstihdam Hizmetleri Servisinin yardımıyla, işsiz kadınların ise % 34,1'lik kısmı da benzer olarak bu hizmetten yararlanarak iş bulmaya çalışmışlardır. İş aramada en çok tercih edilen başvuru yolu olarak dost, akraba ve arkadaş yöntemleriyle iş arayanların oranı 2012 yılı Temmuz ayında % 60,8 olmuştur.

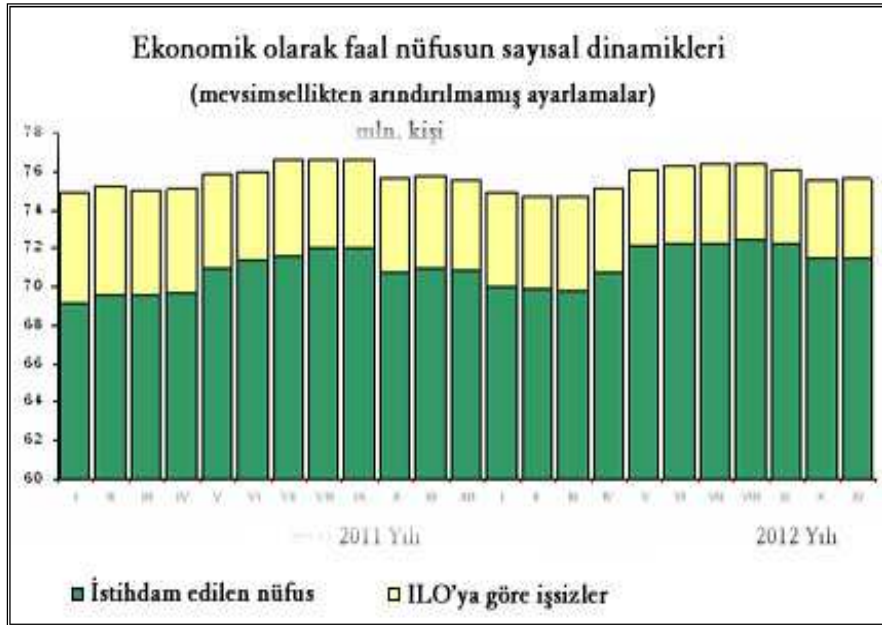
1.2. Resmi İşsizlik Verilerinin ILO Verileriyle Karşılaştırılması

Uluslararası Çalışma Örgütü'nün 102 sayılı sözleşmesine göre, işsizlik ile beraber artan yoksulluk ciddi bir sosyo ekonomik bir sorun oluşturmaktadır. Nitekim sosyal devletin mücadele etmesi gereken temel risklerden biri haline gelen işsizliğe karşı ilgisiz kalmak ve işsiz kalanları kendi durumlarına bırakmak, çağın sosyal devlet anlayışı ile bağdaşmamaktadır. William H. Beveridge'e göre "işsizlikten doğan iki büyük kötülük var; ilk olarak işsizlik, işsiz kalan fertte faydasız, arzu edilmeyen insan olduğu hissini uyandırır; ikinci olarak ise, işsizlik insanların hayatına korku getirir ve bu korkudan da nefret doğar." (GÜZEL, 2006: 817-818; TOKER, 2002: 85; HÜSEYİNLİ, 2012: 280-304)

İşsizlik seviyesinin yüksek olması her zaman ekonomik durumun kötü olduğunu ve düşük yaşam standartlarını yansıtmaktadır. Rusya Federasyonu İstatistik Kurumunun 2012 yılı Kasım dönemi örneklem araştırması özetle şöyledir: 2012 yılı Kasım ayında 15-72 yaş arası ekonomik olarak aktif nüfus sayısı (çalışanlar ve işsizler) 75,5 milyon kişi olup ve ülkenin toplam nüfusunun yaklaşık % 53'ünü oluşturmaktadır. Ekonomik olarak aktif nüfus içinde 71,5 milyon kişi ekonomik faaliyetlerde çalışanlar gibi sınıflandırılmış olup 4,1 milyon kişi ise ILO kriterlerine göre işsizler sınıfını (hiçbir işi ya da gelir getiren uğraşısı olmamış ve hali hazırda iş arayanlar) oluşturmaktadır (ROSTTAT, v İyule 2012).

Rusya Federasyonu'nda 2012 yılı Kasım dönemi ekonomik olarak aktif nüfusun işsiz oranı %5,4 seviyesindedir. Bu oranda mevsimsel faktörler istisna dışı tutulmuştur.

Şekil-1: Rusya Federasyonu'nda Ekonomik Olarak Faal Nüfusun Dinamikleri

Kaynak: Tekuşıye Dannie po Zanyatosti Naseleniya v Rosii,
<http://уровень-безработицы.рф/> (20.02.2013)

Şekil-2: ILO'ya Göre İşsizlik Oranı

Kaynak: Tekuşıye Dannie po Zanyatosti Naseleniya v Rosii
<http://уровень-безработицы.рф/> (20.02.2013)

Bununla birlikte 2012 yılı Kasım döneminde nüfusun istihdam oranı ya da çalışan nüfusun toplam nüfusa oranı % 64,5'dir.

Tablo-1: Ekonomik Olarak Aktif Nüfus

	III. çeyrek	2012 yılı		
		Eylül	Ekim	Kasım
Bin Kişi				
15-72 Yaş arası ekonomik aktif olarak nüfus (çalışan)	76341	76172	75525	75542
Çalışanlar	72319	72187	71501	71457
İşsizler	4022	3985	4023	4085
Oransal Veriler				
Ekonomik Faaliyet Oranı (aktif nüfusun 15-72 yaş nüfus sayısına oranı)	68,9	68,7	68,1	68,1
İstihdam Oranı (çalışanların 15-72 yaş nüfus sayısına oranı)	65,2	65,1	64,5	64,5
İşsizlik Oranı (işsizlerin ekonomik aktif nüfusa oranı)	5,3	5,2	5,3	5,4

Kaynak: Tekuşiye Danne po Zanyatosti Naseleniya v Rosii
<http://уровень-безработицы.рф/> (20.02.2013)

Rusya Federasyonu İstatistik Kurumunun 2012 yılı Kasım ayı verileri, aynı yılın Ekim ayı ile karşılaştırıldığında istihdam edilen kişi sayısı 44 bin kişi ya da % 0,1 kadar azalmış, işsizlerin sayısı ise 62 bin ya da % 1,5 artmıştır. 2012 yılı Kasım ayı verileri, 2011 yılı Kasım ayı verileri ile karşılaştırıldığında ise istihdam edilen kişi 487 bin ya da % 0,7 artmış, işsiz sayısı ise 681 bin ya da % 14,3 oranında düşmüştür. İşsizlerin toplam sayısı içinde özellikle ILO kriterlerine göre sınıflandırılan ve İstihdam Hizmetleri Servisine kayıtlı olan işsizlerin sayısı 4 kat artmıştır. 2012 yılı Kasım ayı sonunda İstihdam Hizmetleri Servisine kayıtlı işsizlerin sayısı 1.017.000 kişi olup, bu rakam aynı yılın Ekim ayı ile karşılaştırıldığında % 3,1 daha çok olmuştur.

1.3. Cinsiyete Göre İşsizlik

ILO metodolojisine göre işsizler arasında 2012 yılı Kasım döneminde kadın işgücünün işsizlik oranı %46,5 oranında seyretmiştir. Erkekler ile kadınlara göre işsizlik ve işsizlik sebepleri farklılık göstermektedir. Kadın işsizlerin bir kısmı özellikle çalışmak istememekte ve ev hanımlığını tercih etmekte-

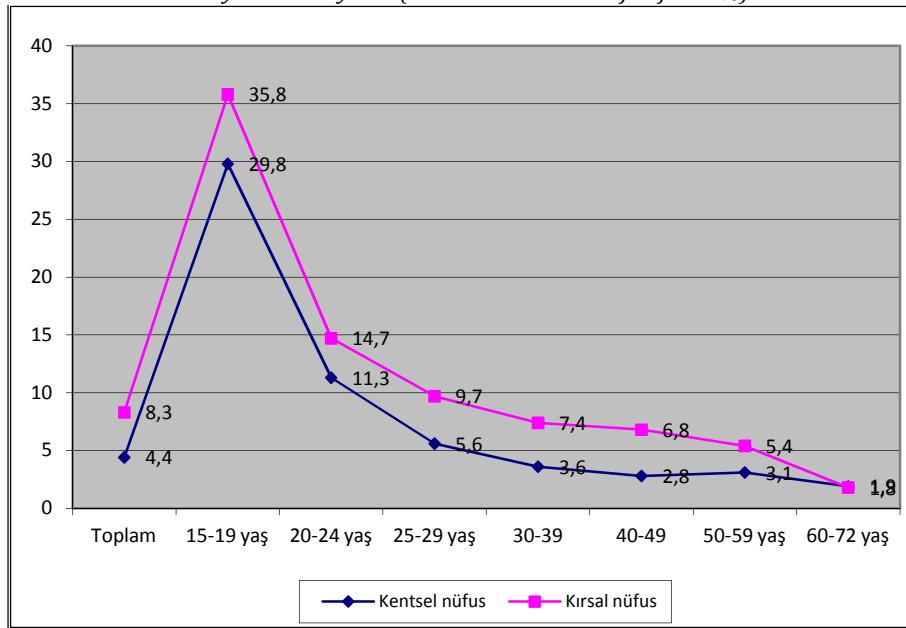
dir. Bu nedenle oluşan işsiz kesimi ekonomik nedenler çerçevesinde oluşan işsizlik kapsamında değerlendirmek gerektiği ve bu pasif iş gücü gurubunda ele alınması yazarlarca vurgulanmaktadır. (Şokina 1999)

Bir takım nedenlerden dolayı kırsal bölgelerde işsizlik özellikle kadın işçileri daha fazla etkilemektedir. Tarım Rusya Federasyonunun en fazla kadın istihdamını kendinde barındıran bir sektördür. Kadın çalışanlar tarımda istihdam edilenlerin neredeyse yarısını oluşturmaktadır. Özellikle hayvancılıkta bu oran çok yüksektir. Bu sektördeki düşüşler otomatik olarak kadın işgücündeki işsizlik oranlarını etkilemektedir. (Elçinanov 2001: 133-135)

1.4. Yerleşim Yerine ve Yaş Durumuna Göre İşsizlik

Kentsel nüfusun işsizlik oranı % 61,3 oranındadır. Kentsel ve kırsal nüfusun işsizliği, kırsal nüfus arasındaki işsizlik seviyesinin, kentsel nüfus işsizlik oranıyla karşılaştırıldığında kırsal nüfus işsizliğinin aşırı yüksekliği karakteristik bir özellik sergilemektedir. 2012 yılı Kasım ayında bu artış 1,9 kat olmuştur. Kırsal nüfusun uzun dönemli işsizlik oranı % 30, kentsel nüfusun uzun dönemli işsizlik oranı ise % 26,2'dir.

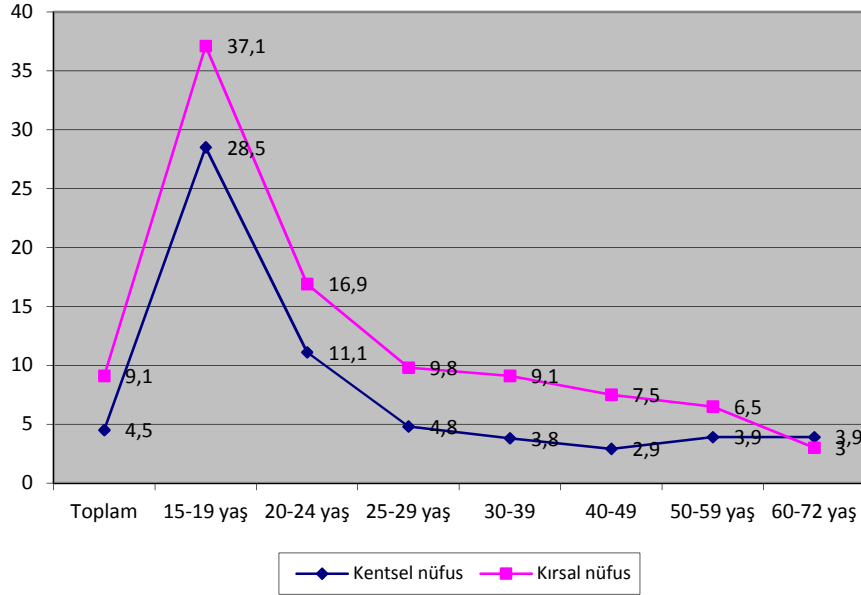
Şekil-3: Yaş Grubu ve Yerleşim Yerine Göre İşsizlik Oranı
2012 yılı Kasım ayında (ekonomik olarak aktif nüfusun %)

Kaynak: Tekuşiye Danne po Zanyatosti Naseleniya v Rosii, <http://уровень-безработицы.рф/> (20.02.2013)

2012 yılı Kasım ayında işsizlerin yaş ortalaması 34,4 yıldır. Yaşı 25'e kadar olan genç işsizlerin oranı % 28,2 olup (2012 yılı Şubat ayında % 26,8), 15-19 yaş arası işsizlerin oranı %5,9, 20-24 yaş arası işsizlerin oranı ise % 22,3'tür. Yüksek işsizlik oranı 15-19 yaş arasında % 32,5 ve 20-24 yaş % 12,3 arasında gözlemlenmektedir. 2011 yılı Kasım dönemi ile karşılaştırıldığında 15-19 yaş arası işsizlerin sayısı %1,6 azalmış, 20-24 yaş arası işsizlerin sayısı ise 0.1 puan artmıştır.

Şekil-4: Yaş Grubu ve Yerleşim Yerine Göre İşsizlik Oranı
2012 yılı Kasım ayında (ekonomik olarak aktif nüfusun %)

Kaynak: http://www.gks.ru/bgd/free/b04_03/IssWWW.exe/Stg/d03/36.htm
(26.04.2014)

2012 yılı Kasım ayında ortalama olarak 15-24 yaş arası genç işsizlerin oranı % 14,2 olup, bunun yanında kentsel kesimde bu oran % 12,7, kırsal kesimde ise %17,4'tür. Gençler arasında ortalama olarak 15-24 yaş arası işsizlerin sayısı ile, 30-49 yaş arası yetişkin grup karşılaştırıldığında gençlerin yüksek işsizlik düzeyi katsayısının 3,4 kat fazla olduğunu görmekteyiz. Aynı zamanda bu katsayı kentsel nüfusta 3,9 kat, kırsal nüfusta ise 2,5 kat olmaktadır.

2014 yılının verilerine göre işsizlik yaş ortalaması 37 yaş olarak belirlenmiştir. 25 yaşına kadar olanlar 23,7 oranını teşkil etmekte olup 15-19 yaş arası olanlar % 4,5, 20-24 yaş aralığı ise %19,2 oranlarında seyretmiştir. Genel olarak işsizler içinde en yüksek işsizlik oranı 15-19 yaş aralığı gençleri kapsamaktadır ki, bu oran 32,5, 19-24 yaş arası olanların işsizliği

ise %12,5 olarak belirlenmiştir. Nitekim 2013 ve 2014 yılları kıyaslandığında 15-19 yaş aralığının işsizliği yükselmiş, 19-24 yaş aralığının ise işsizlik oranı 1,2 oranında düşmüştür. Yine 2014 yılında 15-24 yaş işsizlik oranı 30-49 yaş gurubuna göre 3,1 defa yükselmiştir ki, bu da şehir nüfusunda 3,6 kat, kırsal kesimde ise 2,4 kat artmıştır.

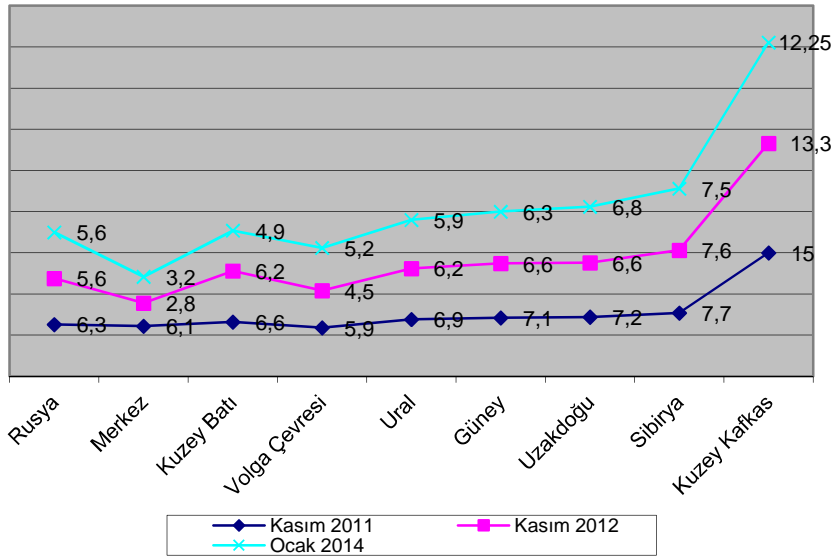
1.5. İş Deneyimine Göre İşsizlik

İşsizlerin %30,1'i hiçbir iş deneyimine sahip olmayan kişilerdir. 2012 yılı Kasım ayındaki veriler, 2011 yılı Kasım ayı ile karşılaştırıldığında iş deneyimi olmayan işsizlerin sayısı 102.000 kişi azalarak ya da %7,7 oranında azalışla 1,2 milyon kişiye ulaşmıştır. İş tecrübesi olmayan işsizlerin %16,8'ini 20 yaş altı gençler, %46,2'sini 20 ile 24 yaş arası gençler, %21'ini ise 25-29 yaş arası işsizler oluşturmaktadır. 2012 yılı Kasım ayında işçilerin toplu işten çıkarılması ya da işyeri tasfiyesi nedeniyle işini bırakan işsizlerin oranı %16,8'dir. İstifa nedeniyle işini bırakan kişilerin oranı ise %24,1'dir.

1.6. Bölgelere Göre İşsizlik

Rusya diğer ülkelerle karşılaştırıldığında, ekonomik faaliyet alanları, geniş coğrafyası ve çeşitliliğe sahip olması hususuyla seçilmektedir. Ayrıca metrekareye daha düşük kişi yoğunluğu ülkeye has bir başka özelliktir.

Şekil-5: Federal Bölgelere, ILO Verilerine Göre İşsizlik Oranı
(ekonomik olarak aktif nüfus sayısının %)

Kaynak: Tekuşiyе Dannie po Zanyatosti Naseleniya v Rosii
<http://уровень-безработицы.рф/> (20.02.2013)

Bu geniş coğrafyada yerleşen Federal Bölgelerdeki işsizlik oranları da farklılık göstermektedir. Örneğin en düşük işsizlik oranı Merkezi Federal Bölgede olduğu izlenmektedir. Buna karşılık Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi en yüksek işsizlik oranı ile ilk sıradadır. ILO verilerine göre hazırlanan yukarıdaki tablo Federal Bölgelere göre işsizlik oranı farklılığını yansıtmaktadır.

İşsizlik oranı 2014 yılında yine gayri eşit olarak dağılım göstermiştir. Örneğin Merkez bölgesinde, Volga çevresinde ve Uzakdoğu'da yükseliş olmasına karşılık, şekil 5'de de görüldüğü üzere diğer bölgelerden daha aşağı seviyelere inmiştir.

2. İşsizlik ve İstihdam Verilerinin Karşılaştırılması

2012 yılı Aralık ayı işsizlik oranı % 5,28 olup, Kasım 2011 yılı (% 5,41) ile karşılaştırıldığında değişim % -0,13 ve 2011 yılı Aralık ayı verileri ile karşılaştırıldığında ise (% 6,10) değişim % -0,82 olmuştur. Ekonomik olarak aktif nüfus 75.313.000 kişidir. 2012 yılı Kasım ayına göre değişim -229.000 (% -30) ile 75.542.000 kişi olurken, Aralık 2011 yılı ile karşılaştırıldığında ise değişim -287.000 (% -0,38) ile 75.600.000 kişi olmuştur.

Ekonomik olarak toplam aktif nüfusun 71.335.000 çalışan kişi sayısı 2012 yılı Kasım ayına göre değişimi -122.000 kişi olup (% -0.17), toplam çalışan sayısı 71.457.000 gerçekleşmiştir. 2012 yılı Kasım ayı verileri, 2011 yılı Aralık ayı ile karşılaştırıldığında ise değişim 335.000 (% 0.47) ve 71.000.000 kişidir. Aynı zamanda, 2012 yılı Aralık ayı işsiz sayısı 3.978.000 kişidir. 2012 yılı Kasım ayı işsiz sayısı 4.085.000 kişi olup değişim -107.000 kişi (% -2,62), 2011 yılı Aralık ayı değişimi ise -622.000 kişi (% -13,52) ile işsiz sayısı 4.600.000 kişi olmuştur. (Zanyatosti Naseleniya v Rosii, 21.04.2014).

Aşağıda 2014 yılı ve önceki yılların istihdam ve işsizlik verileri tablo halinde verilmiştir.

Tablo-2: İstihdam ve İşsizlik Verileri

Yıl	Ekonomik Aktif Nüfus	İstihdam Sayısı	İşsiz Sayısı	İşsizlik Oranı %
2014	74 627 000	70 447 000	4 180 000	5,6
2013	75 208 000	70 730 000	4 477 000	6,0
2012	75 313 000	71 335 000	3 978 000	5,28
2011	75 800 000	70 800 000	5 000 000	6,60
2010	75 440 000	69 804 000	5 636 000	7,47

2009	75 658 000	69 285 000	6 373 000	8,42
2008	75 757 000	70 965 000	4 791 000	6,32
2007	75 159 000	70 570 000	4 588 000	6,11
2006	74 167 000	68 855 000	5 312 000	7,16
2005	73 432 000	68 169 000	5 263 000	7,17
2004	72 950 000	67 275 000	5 675 000	7,78
2003	72 391 000	66 432 000	5 959 000	8,23
2002	72 357 000	66 659 000	5 698 000	7,88
2001	71 547 000	65 123 000	6 424 000	8,98
2000	72 770 000	65 070 000	7 700 000	10,58

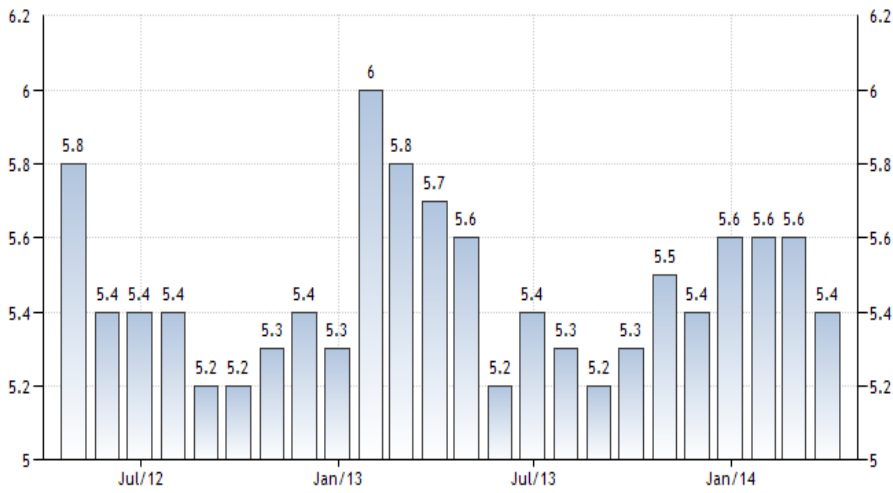
Kaynak: Tekuşiye Dannie po Zanyatosti Naseleniya v Rosii
<http://уровень-безработицы.рф/> (20.02.2013)

Yukarıdaki tablodan da anlaşıldığı gibi Rusya’da 2000-2012 yılları arasında işsizlik, 2008-2009 dünya ekonomik kriz hariç sürekli düşüş göstermiştir. İstihdam ise ülkede sürekli artış göstermiştir. 2008-2012 döneminde ise işsizlik sürekli olarak düşüş eğiliminde olmuştur.

İşsizlik, gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ülkeler için önemli ekonomik ve toplumsal sorunlardan biri olarak önemini korumaktadır. IMF, verilerine göre, Nisan 2012 verilerinden de görüldüğü üzere 2010 yılında % 8,3 ile oldukça yüksek bir seviyeye ulaşan gelişmiş ülkelerde işsizlik oranı, 2011 yılında küçük bir düşüşle % 7,9’a gerilemiştir. Bu oran 2012 yılında aynı seviyelerde korunmuş, 2013 yılında ise 7,8’e gerilemesi öngörülmüştür. Gelişmekte olan ülkeler arasında yer alan Rusya’daki oranlar da dikkat çekmektedir. Rusya’da 2010 yılında % 7,5 olan işsizlik oranı, 2011 yılında % 6,6’e gerilemiştir. Ülkede işsizlik oranının 2012 ve 2013 yıllarında % 6’ya gerileyeceği değerlendirilmiştir. (Dünya Ekonomisi Bülteni, 2012: 6) Ancak yukarıda da verilerden görüldüğü üzere 2012 yılında işsizlik % 5,28 oranlarında seyretmiştir.

Çalışan aktif nüfus Ocak 2013 yılında 75.208.000 sayısında olup, ancak Ocak 2014 ayında ise 74.627.000' a düşerek % 0,77 oranında değişikliğe uğramış ve 581.000 çalışan sayısı azalmıştır. Yine işsizlik oranına baktığımızda 2014 yılında işsizliğin aşağılara doğru inişte olduğu görülmektedir. Ocak 2014 verilerine göre işsiz sayısı 4.180.000 olup Ocak 2013 tarihi 4.477.000 olan işsiz sayısında 297.000 düşüş yaşanmıştır. Rusya Federasyonu Federal Devlet İstatistik Servisi verilerine göre ise Rusya'da Şubat 2014 yılında 4.2 milyon, ya da ekonomik olarak aktif nüfusun % 5.6, işsiz olarak sınıflandırılır. Bu oran aralık ayıyla kıyaslandığında % 0,02 oranında değişerek % 5,58 oranında yükselmiştir. Ocak 2013 yılında ise bu oran % 5,95 seviyelerinde idi. Aşağıdaki şekilde yıllara göre işsizlik oranlarını görmektediriz. (Россия - Уровень безработицы - 2014)

Şekil 6: Yıllara göre işsizlik oranı

Kaynak:

[http://ru.tradingeconomics.com/russia/unemployment-rate,\(27.04.2014\)](http://ru.tradingeconomics.com/russia/unemployment-rate,(27.04.2014))

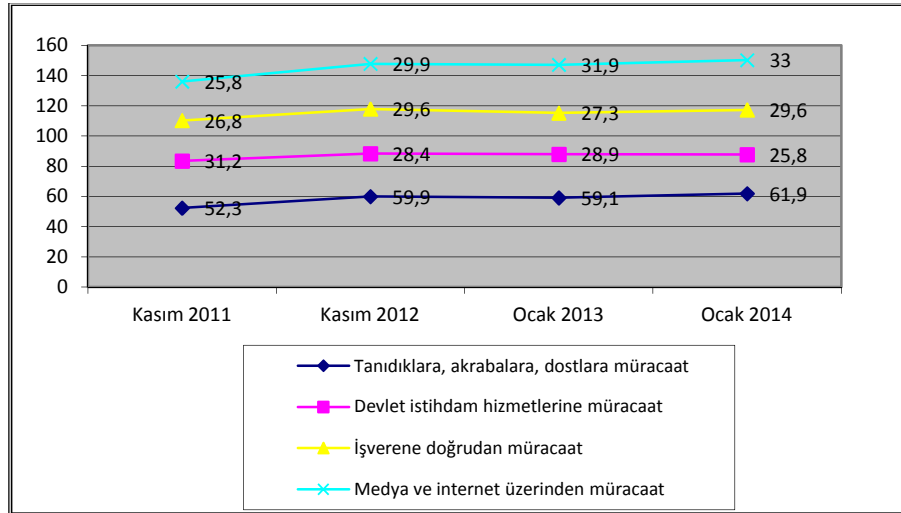
3. Rusya'da İşsizlerin İş Arama Yöntemleri ve İstatistik Veriler

İşsizlerin iş sorununun çözümü yönünde faaliyet gösteren İstihdam Hizmetleri Servisi yetkilidir. (Bu kurum Türkiye'de İŞKUR'un yapmış olduğu faaliyetleri yürütmektedir). Ancak istatistik verilerden de görüldüğü üzere kurum iş bulma açısından talepleri karşılayamamaktadır. Nitekim işsizlerin büyük oranı şahsi yöntemleriyle iş bulmaya çalışmaktadırlar.

Rusya Federasyonu İstatistik Kurumunun 2012 yılı Kasım ayı istihdam araştırması verilerine göre işsizlerin % 72'i İstihdam Hizmetleri Servisinin yardımı olmadan kendi başlarına iş aramışlardır. 2011 yılı Temmuz ayı verilerine göre bu oran % 65 düzeylerinde seyretmiştir. İş bulmak için erkekler kadınlara göre daha az İstihdam Hizmetleri Servisine müracaat et-

mektedirler. İstihdam büroları aracılığıyla iş arayan erkeklerin oranı 2012 yılı Kasım ayında % 24,2 iken, kadın işsizlerin oranı ise % 33,3 olarak gerçekleşmiştir. İş aramada en çok tercih edilen yöntem dost, akraba ve arkadaş yardımudur. Bu işsizlerin en çok tercih ettiği yöntem olup, işsizlerin % 59,9'u bu yöntemi tercih etmiştir. Ocak 2014 yılı verilerinde ise kendi başına iş arayanların oranı % 74'e yükselmiş, istihdam kurumları aracılığıyla iş arayan işsiz erkeklerin payı % 29,9, kadın işsizlerin ise payı % 22.6 olarak seyretmiştir. Yine arkadaşları, akrabaları ve tanıdıkları yardımı iş başvurusu en çok tercih edilen yöntem gibi kendi tercih edilirliliğini korumuş ve bu oran işsizlerin % 61,9 oranını kapsamıştır. (ROSTTAT, 23.02.2013)

Şekil-7: İşsizlerin İş Arama Yöntemleri
(toplam işsizlerin % olarak)

Kaynak: Tekuşiye Dannie po Zanyatosti Naseleniya v Rosii,

http://www.gks.ru/bgd/free/b04_03/IssWWW.exe/Stg/d03/36.htm ve

<http://уровень-безработицы.рф/> (20.02.2013)

4. Rusya Federasyonu'nda İşsizlikle Mücadele Politikaları

Ülkede işsizliği azaltmak için yasal ve ekonomik önlemler geliştirilmiştir. Diğer ülkelerde olduğu gibi bu önlemler, istihdam organizasyonları ve iş bulma kurumları tarafından gerçekleştirilir. Alınan önlemlerden bazıları şöyle sıralanabilir:

- Vergi indirimleri, sübvansiyonlu krediler, yatırımlar gibi araçların kullanımı yoluyla yeni işyerleri yaratılması veya var olanların korunması için harcamalarla ve hükümet politikalarıyla istihdamın yükseltilmesinin teşvik edilmesi,
- Nüfus içinde özellikle kadınlar için serbest mesleklerin teşvik edilmesi,

- Çalışanların mesleki eğitim alan ve koşullarının, biçimlerinin geliştirilmesi,
- İşgücü göçüne izin verilmesi ve
- Ekonominin kamu ve özel sektörlerinde esnek istihdam biçimlerinin aktif olarak kullanılmasıdır. (Roşin vd. 2000: 289)

Hali hazırda işsiz ve kendi işini kurma arzusunda olan birisi, girişimcilik faaliyetlerinin temelleriyle ilgili ücretsiz eğitim hakkına, hibe ve krediler alabilme hakkına sahiptir. Ayrıca, istihdam fonundan işsizlere girişimcilik tescili için 15 asgari ücret tutarında ödeme, hesapların açılması ve serbest meslek eğitimi ile ilgili diğer faaliyetlerin masraflarının karşılanması sağlanmaktadır. (Adamçuk vd. 2004: 54)

İşsizlik çeşitlerinin fazla olması, işsizliği azaltma faaliyetlerini de son derece zorlaştırmaktadır. Nitekim işsizlikle mücadele için tek bir yol mevcut olmadığından Rusya Federasyonu, her ülke gibi bu sorunu çözmek için farklı yöntemler kullanmak zorundadır. Geçici işsizlik seviyesini azaltmak için işgücü piyasasının daha iyi bilgilendirilmesi gerekmektedir.

Söz konusu organizasyon ve kurumlar, mevcut boş iş pozisyonları hakkında bilgileri, işverenlerden toplayıp işsizleri bilgilendirmektedirler. Aynı zamanda bu kurumların amacı işgücü hareketliliğini azaltmaktır. Her şeyden önce bunu yapmak için bir şehirden diğerine hareket yönündeki idari engellerin kaldırılması gerekmektedir. Yine, gelişmiş konut piyasasının oluşturulması, konut inşaatının ölçeklerinin artırılması gibi hususlar gerekli görülmektedir.

Yapısal işsizliğin azaltılması her şeyden çok mesleki yeniden eğitim ve uzmanlaşma programlarına katkısı ile olmaktadır. Bu tür programlar işgücünün en iyi şekilde mevcut işyerlerine uyumunu sağlamaktadır. Bu görev mesleki eğitim programı ve iş yerleri hakkında bilgi ile elde edilmektedir. Mesleki eğitim programları işyerleri için eğitim vermekle birlikte işsizler ve gençler için de özel eğitimler vermektedir. Güncelliği yitirmiş mesleklere sahip yaşlı işçiler için de bu programlar faydalı olmaktadır. (Saks 2006: 63)

İşsizlikle mücadelede en zor olanı konjonktürel işsizliktir. Bu sorunu çözmek için en etkili önlem mal talebindeki büyüme için koşulların oluşturulmasıdır. İşgücü piyasasında talep, üretim ve piyasalardaki mal ve hizmet durumuna bağlıdır. İstihdam artacak, eğer emtia piyasalarında büyük talep varsa ve bu talebi karşılamak için işçi alınacağı için işsizlikte düşüş sağlanacaktır.

Talebi arttırmanın yolları aşağıdaki hallerle mümkün olacağı savunulmaktadır: (Kaşperov 2007: 117)

- **İhracatı teşvik etmek:** Bu doğrultuda üretim artışı, istihdam artışına da neden olacaktır. Ürünlerin rekabet gücünü arttırmak amacıyla işletmelerin yeniden yapılandırılmasına yönelik yatırımların desteklenmesi ve teşvik edilmesi önem taşımaktadır.

▪ **İşgücü arzının azaltılması için koşulların oluşturulması:** Daha az insanın iş başvurusu yapması doğal olarak iş bulmayı daha kolay hale getirecektir. Bu durum için bazı kolaylıklar getirilebilir. Örneğin, henüz emeklilik yaşına gelmemiş çalışanlara erken emeklilik için bir fırsat sağlanabilir. Rusya Federasyonu'nda ülke genelinde hükümet organlarında çalışan erkeklere 57-58 yaş, kadınlara ise 53-54 yaşlarında emekliliğe ayrılmalarına izin verilmektedir. Bu uygulama olmasaydı yaşlı çalışanlar iş aramak zorunda kalabileceklerdi. Yaşlı işgücünün istihdam şansı çok az olup, bu grup işgücü, işsizler ordusunu arttıracaktır. Erken emeklilik ise bu gelişmeyi engellemiştir. Bununla birlikte bu yöntem sadece çok sınırlı alanlarda kullanılabilir. Bu durum emeklilik ödemelerinde de önemli bir artışa neden olmaktadır.

▪ **Serbest mesleklerin yaygınlaştırılması için gereken koşulların oluşturulması:** Bu tür programların amacı kendi ve ailelerini besleyebilecekleri kendi işlerini kurabilmeleri için yardım etmektir.

▪ **Genç işçilere destek için programların uygulanması:** İşsizlik en çok yaşlıları (iş görme kabiliyeti düşen ve sağlığı kötüleşeni hiç kimse işe almak istememektedir) ve gençleri (düşük beceri ve deneyim eksikliğinden dolayı hiç kimse işe almak istememektedir) olumsuz etkilemektedir.

Gençlerin istihdamına yönelik girişimler de söz konusudur. Bunlar ekonomik teşvikler, sadece gençlere iş sunan özel şirketlerin kurulması, gençlerin istihdam şansının büyük olduğu mesleki eğitim merkezlerinin kurulması gibi çeşitli proje ve uygulamalardır.

İşsizliği azaltmak için üzerinde durulan farklı programlar tartışılmakta ancak, bu programların konjonktürel işsizliği ne önemli ölçüde azaltacağı ne de tamamen ortadan kaldıracığı öngörülememektedir. Olumlu sonuca ulaşmak ülkedeki ekonomik durumun genel olarak iyileşmesiyle mümkündür. İşsizlik sorunun giderilebilmesi için her şeyden önce devlet tarafından oluşturulan istihdam politikası bir uyarı niteliğinde olmalı ve işsizliğin azalması için devlet düzenleyici bir dizi tedbir uygulamalıdır ki, bu tedbirlerden bir kısmı aşağıda belirtilmektedir: (Gordon vd. 2004: 96)

▪ **İşletmelerin kısmi istihdam günü veya haftasını uygulamaları için mevcut işgücü talebini yeniden tahsis ederek teşviklerin geliştirilmesi:** Bu tür işletmelerin yeni işsizlerin maliyetlerini karşılayabilmeleri için vergi indirimleri almaları için olanak sağlanmalıdır.

▪ **Mevcut işletmelerde ek işçi gücü için bütçe sübvansiyonlarının verilmesi:** Bu durum çalıştırılan ek işçilere kredi şeklinde devlet maaşı biçiminde olabileceği önerilmektedir.

▪ **Yasayla emeklilik yaşını düşürülmesi:** Aynı yol personelin yeniden eğitilmesi ve niteliklerinin yükseltme hizmetlerinin gelişimine neden olabileceği savunulmaktadır.

▪ **Kar amaçlı olmayan, toplum yararıyla ilgili işyerlerinin oluşturulması:** Örneğin, çevre koruma alanında çalışma v.b.

▪ **Üçlü anlaşma mekanizmasının oluşturulması:** Sosyal ortaklık sisteminin oluşturulmasına geçiş, aynı zamanda ücret artışını sınırlamak amacıyla üçlü anlaşmalar (işverenler-sendikalar-devlet) mekanizmasının oluşturulması öneriler arasındadır. İşverenlerden ek ücretler için harcanan kaynaklar üzerinden vergi alınması ve bu vergilerin istihdama yönelik kullanılması işsizliğin ortadan kaldırılmasına yardımcı olacaktır.

▪ **Yabancı yatırımların teşviki:** Gelecekte istihdamın artışı yabancı yatırımlara da bağlıdır. Genel olarak yatırımlar işletmelerin yeniden yapılanmalarına, yeni teknolojik donatıma sahip olmalarına ve işçi gücü tasarrufuna etkisi olacaktır. Sermaye yatırım artışı yeni istihdam yaratılması anlamına gelmektedir.

▪ **Savunma sanayisinde yapısal değişikliğe gidilmesi:** Önemli ölçüde işsiz sayısını azaltmak savunma sanayisinde yapısal değişikliklerle de etkili olacağı savunulmaktadır. Dönüşüm süreci, istihdamı artırmak için büyük bir potansiyele sahiptir. Dönüşüm sürecinin istikrarı bile bugün işgücü piyasası düzenlemelerinde büyük bir artı olacaktır.

SONUÇ

İşsizlik sorunu ülkelerin toplumsal, ekonomik yapılarına ve süreçlerine göre değişiklikler gösterse de, her ülke ekonomisinin karşılaştığı en temel ve önemli sorunlardan biri olarak kabul edilmektedir. İşsizliğin olumsuz etkileri insanların yaşam standartlarında düşüşe ve ciddi psikolojik travmaya neden olmakta ve aynı zamanda beraberinde ciddi ekonomik ve sosyal maliyet getirmektedir. Çalışma arzu ve isteğinde olan kişiler işsiz oldukları için onlara yansıyan olumsuz sonuç toplumun tamamına yansımakta, toplumun gelişmesine ve kendi potansiyel imkanlarıyla ilerlemesine engel olmaktadır. Ayrıca işsizlik ekonomik büyümenin yavaşlamasına ve büyüme hızına engel olmaktadır. Neticede Rusya gibi büyük nüfusa sahip ülkede bu sorun önemini ve etkisini arttırarak devam ettirmektedir.

İşsizlik konusunda Rusya Federasyonu devlet politikasının üç politika yaklaşımı vardır: sosyal, makroekonomik ve istihdam. Sosyal politika yaklaşımı, işsizlerin yaşam standartlarını korumak için yardımcı olmaktadır. Nihayet istihdam politikası ise yeni işyerlerinin yaratılmasını, personel eğitimini ve iş merkezleri kurulmasını hedeflemektedir.

Sosyo-demografik güvenliğin en önemli göstergesi işsizlik düzeyidir. Rusya Federasyonu'nda işsizliğin ortaya çıkma nedeni piyasa ilişkilerinin gelişmesine ve her şeyden önce emek piyasasına bağlıdır. İşsizliğin maddi koşulları olarak üretimin düşmesi ve ekonomide yapısal değişikliklerin meydana gelmesidir.

Özellikle Rusya Federasyonu'nda işsizlik sayısı anket yardımıyla ölçülemeyip, İstihdam Hizmetleri Servisine kayıt yaptıran işsiz sayısıyla ölçülmektedir. Batılı ülkeleri deneyimi göstermiştir ki doğrudan ölçüm yöntemiyle gerçek işsizlik seviyesi belirlenmemektedir. Çünkü düşük işsizlik ödeneği nedeniyle insanlar kayıt yaptırmak için acele etmemektedirler.

Eğer Batılı ülkelerin işsizlikle ilgili sosyal yardımların çokluğuyla endişeleri varsa, yeni bir iş aramak için teşvikleri azaltabilir ve işsizlik süresini arttırmaları. Rusya’da ise yoksulluk ödeneği resmi işsizlik oranının düşük düzeyde kalmasını sağlamaktadır. Böylece, düşük bir işsizlik ödeneği büyük ölçüde işsizlerin mevcut kayıt sistemine kaydolmasını sağlayacaktır. Son derece düşük işsizlik yardımları ise, kısıtlı imkanlarla işsizler için yeniden eğitime harcanacak ve düşük olasılıkla bir sonraki istihdamda önerilen düşük ücretli işlerden dolayı işgücü piyasasına vasıflı işsizlerin akışını engelleyecektir.

İşsizlik toplumun sosyal ve ekonomik hayatında hem negatif hem de pozitif önemli değişiklikler yaratır. Rusya Federasyonu’nda işsizlik yapısının analizi göstermiştir ki, cinsiyete göre işsizlerin dağılımı son sekiz yılda yaklaşık erkeklerin üstünlüğü ile sabitlenmiştir. İşsizler grubunda önde gelen yaş grubunu 30 yaş altı gençler oluşturmaktadır. Eğitim seviyesine göre ise işsizlerin içinde en büyük payı orta öğretimli vatandaşlar almaktadır.

Rusya Federasyonu tipolojisi işsizlik seviyesi verilerine göre bölgelerdeki farklı işsizlik seviyelerindeki grupların belirlenmesine olanak sağlamaktadır. İşsizlik birçok kritere göre tahmin edilmektedir ki, bunlar İşsizlerin istihdam hizmetleri servisine kaydı, çalışmayan ve aktif olarak iş arayanlar, istihdamın yasal statüsüne bakılmaksızın çalışma eksikliği (işverenin inisiyatifine bağlı olarak yıllık izinler ve eksik çalışma) gibi kriterler dikkate alınabilir.

Bu veriler ışığında belli olmuştur ki, en yüksek işsizlik oranları ülkenin Güney bölgeleri ve Uzak Doğu için tipikleşmiştir. Yani ülkenin orta kesiminden çevresine doğru yayılan mevcut yüksek işsizlik oranının artışının nedeni ülkenin Avrupa kısmındaki daha gelişmiş alt yapının olmamasından kaynaklanmaktadır.

Son yıllarda Rusya Federasyonu’nda istihdamın arttığı, işsizliğin ise azaldığı gözlemlenmektedir. 2008 yılı sonrası dünyadaki ekonomik krizi göz önünde bulundurmazsak, Rusya Federasyonu’nun istihdam politikasının başarıya ulaştığını söyleyebiliriz. Çünkü istatistik verilerden de anlaşılmaktadır ki ülkede her ne kadar olumsuz sesler yükselse de ekonomik reform sayesinde işsizlik azalmış, istihdam ise artmıştır.

KAYNAKÇA

- ABDULLAH Akif., (2013), “Rusya’da Kadın İşsizliğinin Özellikleri ve Nedenleri”, *Journal Of Qafqaz University*, Sayı 1, No: 1, Bakü.
- ANANYEV A. H., (2000), *Novie Protsessi v Zanyatosti Naseleniya v Usloviyah Perehoda k Rinoçney Ekonomike*, Yuniti, Moskova.
- ADAMÇUK V.V., Romaşov O.V., Sorokina M.E., (2004), *Ekonomika i Sotsiologiya Truda*, Uçebnik Dlya Vuzov, YUNİTİ, Moskova.
- BREEV B.D., (2005), *Bezrobotitsa v Sovremennoy Rosii*, Nauka, Moskova.
- BAŞTERAZİ S., (1996), *İşsizlik Sigortası*, A.Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları No: 509, Ankara.

- ELÇİNANOV P.M., (2001), *Jenskaya Bezrobotitsa na Sele, Sotsiologičeskie İssledovaniya Soçis*. Moskova.
- GORDON L.A., Klopov E.V., (2004), "Sotsialnie Effekti i Struktura Bezrobotitsi v Rosii", *Rossiyskiy Ekonomičeskiy Jurnal*, No:11, Moskova.
- GÜZEL Ali., (2006), *4447 Sayılı Kanuna Göre İşsizlik Sigortası*, Nusret EKİN'E Armağan, İstanbul.
- HÜSEYİNLİ Namık., (2012), *Azerbaycan'ın Sosyal Güvenlik Sistemi*, Ankara.
- Dünya Ekonomisi Bülteni, (2012) *Dünya Ekonomisine Küresel Bakış*, İstanbul Sanayi Odası, Mayıs.
- KAŞPEROV A., (2007), "Problema Predotvraşeniya Massovoy Bezrobotitsi v Rosii", *Voprosi Ekonomiki*, No: 5, Moskova.
- PROKOPOV F., (1999), "Mikroekonomičeskaya Dinamika, Zanyatost i Bezrobotiča", *Çelovek i Trud*, No: 2-3, Moskova.
- ROFE A.İ, Zabişko B.G, İşin V.V, (2007), "Rınok Truda, Zanyatost Naseleniya, Ekonomika Resursov Dlya Truda", *Uçebnoe Posobie*, "MİK", Moskova.
- ROSTAT, "Zanyatost i Bezrobotitsa v Rossiyskoy Federatsii v Noyabre 2012 goda", http://www.gks.ru/bgd/free/B04_03/IssWWW.exe/Stg/d04/278.htm (23.01.2013)
- ROSTAT, "Zanyatost i Bezrobotitsa v Rossiyskoy Federatsii v İyule 2012 goda", http://www.gks.ru/bgd/free/B04_03/IssWWW.exe/Stg/d04/180.htm (20.02.2013)
- ROSTAT, "Materialı Sayta Federalnoy Služby Gosudarstvennoy Statistiki", <http://www.gks.ru> (23.02.2013)
- ROŞİN S.Yu., Razumova T.O, (2000), *Ekonomika Truda, Uçebnoe Posobie*, INFRA, Moskova.
- SAKS D., (2006), "Rınoçnaya Ekonomika Rosii", *Ekonomika*, Moskova: 63
- ŞOKİNA İ., (1999), *Gendernie Aspekti Hroničeskoj Bezrobotiči*. Saratov. <http://vmg.pp.ua/books>, (Erişim Tarihi: 11.03.2013)
- TAŞ, H. Yunus., (2012), *Türkiye'de İşsizlik Sigortasından Yararlanma Şartları Ve İşsizlik Sigortası Ödemeleri: Gebze İŞKUR Örneği*, Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi. Isparta.
- "Tekuşiye Dannie po Zanyatosti Naseleniya v Rosii", <http://уровень-безработицы.рф/> (20.02.2013)
- TOKER Murat., (2002), "İşsizlik Sigortası", *Sayıştay Dergisi*, Sayı 46-47, Ankara.

II. GAZİ GİRAY HAN'IN (BİN DEVLET GİRAY HAN) LEH KRALI III. ZİGMUNT'A YAZDIĞI ŞUBAT 1592 TARİHLİ BİTİK

Mehmet ARPACI*

Özet

Kırım Hanlığından günümüze ulaşan belge külliyatı içinde yabancı devletlerle yapılmış diplomatik yazışmalar büyük bir yer tutar. Kırım Hanlığının siyasi, sosyal ve kültürel durumu ile ilgili önemli kaynak belgeler olan bu diplomatik yazışmalar, aynı zamanda Hanlığın resmî yazı dili hakkında da bize önemli bilgiler sunar. Bilindiği gibi Kırım Hanlığı, siyasi, kültürel ve diplomatik açıdan Altın Orda Hanlığı geleneğini sürdüren, Karadeniz'in kuzeyinde hüküm sürmüş bir devlettir. Bununla birlikte Osmanlı Devletine bağlandıktan sonra, hanlığın resmî yazışmalarında Osmanlı etkisi baskın bir şekilde görülür. Özellikle Osmanlı sultanlarıyla yapılan yazışmalarda bu etki daha açık kendini gösterir. Bu makalede ele alınan 1592 tarihli II. Gazi Giray Han'ın Lehistan-Litvanya kralına gönderdiği resmi mektup ise Kırım Hanlığının resmî yazışmalarındaki üslup farklılığını göstermesi bakımından dikkate değerdir. Mektup, yabancı devletlere gönderilen diğer bitikler gibi Osmanlı ile yapılan yazışmalardan dil ve üslup açısından ayrılmaktadır. Çalışmamızda mektubun içerik olarak Kırım tarihi içindeki yeri ve önemi vurgulanarak belgenin dil ve üslup özelliklerine değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kırım Hanlığı, Diplomatik Yazışmalar, Kırım Diplomasi Geleneği, Bitik.

Abstract

The diplomatic correspondences which were performed with foreign states hold a significant place within the document corpus from Crimean Khanate that reaches today. Moreover, these diplomatic correspondences which can be considered as the main significant source related to political, social and cultural situation of Crimean Khanate provide us important information about the official written language of Khanate. As it is known, Crimean Khanate is a state sustaining the state tradition of Golden Horde in terms of politics, culture, diplomatics which ruled in the north of the Black Sea. Furthermore, after being connected to Ottoman Empire, the dominancy of Ottoman influence in the diplomatic correspondences of Khanate can be observed. Especially this influence demonstrates itself more clearly in the correspondences that were performed with Ottoman sultans. The official letter that is discussed in this article was sent in 1592 by Gazi Giray

* Araş. Gör, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul, arpacimehmet35@gmail.com

Khan the Second to the king of the Polish-Lithuanian Commonwealth and it is of primary importance due to its differences in terms of stylistics within the official correspondences of Crimean Khanate. This letter as the other *bitiks* sent to foreign states differentiates itself from the general correspondences carried out with the Ottomans in terms of language and style. In the present study, it will be touched on linguistic and stylistic features of the correspondences by emphasizing the *bitik's* content importance in Crimean Khanate.

Keywords: Crimean Khanate, Diplomatic Correspondences, Diplomatic Tradition of Crimean, Bitik.

Kırım Hanlığı döneminden günümüze çok sayıda diplomatik belge ulaşmıştır. Bu belgeler, Kırım'ın tarihine ışık tutmasının yanında genel Türk tarihi için de önemlidir. Söz konusu belge külliyatı Kırım sahasındaki diplomasi geleneği ve yazıldığı dönemin dil özellikleri için de ciddi bir kaynak niteliğindedir. Bilindiği gibi Tarihi Kırım Türkçesiyle ilgili günümüze ulaşan edebi dil malzemesi çok sınırlıdır. Dolayısıyla diplomatik yazışmalardan oluşan bu belge külliyatı genel Türk dili tarihi araştırmaları için büyük önem taşır.

Kırım Hanlığına ait diplomatik yazışmalarının bir kolunu Kırım Hanlarının ve devlet adamlarının Rus ve Leh krallıklarına yazdıkları mektuplar oluşturur. Bu sahadaki 378 diplomatik Türkçe mektubu V.V. Velyaminov Zernov, H. Feyizhanov'un büyük yardımlarıyla orijinal metinlerine dayalı olarak Arap harfleriyle dizdirmiş ve *Kırım Yurtına ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıklar ve Hatlar (Materiali Dlya İstorii Krimskogo Hanstva)* adıyla 1864 yılında St. Petersburg'da yayınlamıştır. Türkiye bilim çevresinde yeteri kadar tanınmayan ve alan uzmanları tarafından kullanılmayan bu nadir eser, Prof. Dr. A. Melek Özyetgin ile Doç. Dr. İlyas Kamalov tarafından geniş bir giriş ve belge diziniyle birlikte tıpkıbasım neşri hazırlanarak 2009 yılında Türk Tarih Kurumunda yayınladı. Bu yazıda inceleyeceğimiz metin, 378 belgeyi kapsayan bu neşirdeki 4 numaralı bitiktir (Özyetgin vd. 2009: 9-12). Metin, Akdes Nimet Kurat tarafından daha önce Latin harflerine çevrilmiş olsa da bitikin tercümesi ve tenkidi yapılmamıştır (Kurat 1972: 389-391). II. Gazi Giray Han'ın Leh kralı III. Zigmunt'a gönderdiği Şubat 1592 tarihli bu bitik, dönemin Kırım-Leh ilişkileri konusunda birincil kaynak olması yanında 16. yüzyılın son döneminde bölgede ortaya çıkan siyasi ve sosyal olaylara ayna tutması bakımından da ilgi çekicidir.

Bilindiği gibi I. Hacı Giray Han'ın, Altın Orda Hanlığının otorite zayıflığından faydalanarak bağımsızlığını ilan etmesi ile müstakil bir hanlık olarak ortaya çıkan Kırım Hanlığı, varlığını Rus Çarlığının ilhakına kadar (1783) devam ettirmiştir. Hanlık, Karadeniz'in kuzeyindeki Kıpçak bozkırlarına uzun bir süre hâkim olmuş, bölgenin siyasi ve idari yapısında söz sahibi bir devletti. 15. yüzyılın ortalarına denk gelen kuruluş evresinde Hanlık, Altın Orda Hanı Seyyid Ahmed ile büyük bir mücadeleye girişmiş ve bu bağımsızlık mücadelesini 1449 yılında kazanmıştır (Vasary 2014: 330).

Kırım Hanlığı, batısında yer alan güçlü Yagellon (Leh) Hanedanı ve Litvanya Büyük Dukalığı ile arasını iyi tutarak bu bölgeden gelebilecek tehlikeleri önlemeye ve Altın Orda Hanlığı için tehdit oluşturabilecek Moskova Knezliği ile ittifak sağlayarak varlığını sürdürmeye çalışmıştır. Ayrıca Hanlığın önemle üzerinde durduğu bir başka konu da Kırım'ı tam anlamıyla hâkimiyeti altına alabilmek için Karadeniz'de iskân eden -özellikle Kefe'nin Cenevizlilerin elinde olması Hanlık için büyük bir tehdit arz ediyordu¹- Cenevizlileri saf dışı bırakarak bölgedeki ticari hayatta güçlü olmaktı (İnalçık 1944: 192).

Kırım, jeopolitik konumu dolayısı ile İstanbul'u zapt eden tüm imparatorluklarca önemini korumuş ve sahip olduğu işlek ticari yollarla Karadeniz'in güvenliği için kilit noktası olmuştur. 15. yüzyılın ortalarında batıda Avusturya-Macaristan, doğuda İran ile savaş hâlinde bulunan Osmanlı Devleti, Kırım Hanlığını eyalete çevirmeyip tabi bir devlet niteliğinde bırakarak üçüncü bir cephenin açılmasını engellemiştir (Hülagu 2004: 6). Bu sebeple 16. yüzyıl sonlarında Rus tehdidinin iyice hissedilip Kırım'ın Çarlık Rusyası ile baş edememeye başlaması neticesinde geç de olsa yapılmış olan Astrahan seferine (1569) kadarki süreçte Osmanlı Devleti, bu coğrafyadaki idareyi Kırım Hanlığına emanet etmiş durumdadır.

1475 yılında Kefe'yi Cenevizlilerin elinden alan Kırım-Osmanlı müttefik kuvvetleri, Karadeniz'deki asayişli sağlama açısından önemli bir adım attılar (İnalçık 1944: 209). 17. yüzyıl ve sonrasında güç kaybetmeye başlayan Osmanlı Devletinin nihayet yüzleşmek zorunda kalacağı Rus sorunu, başta Kırım'ın tarafında olan siyasi gücün, zamanla onun aleyhine dönmesi² sebebiyle Karadeniz'in ve hatta İstanbul'un güvenliğini tehlikeye atmıştır.

Bitiğin İçeriği ve Genel Türk Tarihi İçerisindeki Yeri

II. Gazi Giray Han, (1588-1594; 1594-1608) Osmanlı desteği ile tahta çıkarak uzun bir süre hükmetmiş Kırım hanıdır. Han, tahta çıktığı dönemde mevcut olan iç karışıklıklara son vererek devleti eski nizamına kavuşturur. Ayrıca bu dönem, diplomatik açıdan da oldukça hareketli geçmiştir. Nitekim II. Gazi Giray Han, Moskova Knezliğine karşı Lehistan-Litvanya Krallığı ve İsveç ile ittifaka girmiştir. (Kurat 1972: 245-246). Bu siyasi gelişmelerin

¹ Cenevizlilerin, o dönem için Karadeniz'deki en önemli ticari merkez olma özelliği taşıyan Kefe üzerindeki hâkimiyetlerinde Altın Orda Hanlığının bu coğrafyaya uyguladığı politikanın etkisi büyüktür. Hanlık, güçlü olduğu dönemde Kırım coğrafyasında tam bir egemenlik kurmanın aksine, bu bölgeyi sadece vergilendirmiş ve Kefe'yi Cenevizlilere kiralamayı bir tehdit olarak görmemiştir. Bkz. (Öztürk 2002: 480-513).

² Kırım Hanlığının Rusya ile baş edemeyecek dereceye gelerek güç kaybetmesinde Osmanlının Kırım'a uyguladığı siyasetin tesiri büyüktür. Kırım'ın kendisi için bir tehdit oluşturmasını önlemek isteyen Osmanlı, Kırım ordusuna genellikle ateşli silahlar vermiyordu. Bu sebeple Kırım, bir süre sonra askeri teçhizat bakımından Rus Çarlığı ile boy ölçüşemeyecek vaziyete geçecek ve bu elim süreç yıkılışa kadar devam edecektir. Bkz. (Kurat 2011: 84-85).

yanında Kırım'ın kuzeyinde yeni bir tehlike olarak beliren Kozak sorunu, Kırım Hanlığı ve sonrasında Osmanlı Devleti için önemli bir hâl alacaktır.

16. yüzyılda, Kırım-Lehistan sınırının güneyindeki Özü Irmağı'nın aşağı kısımları ve Azak Denizi ile Karadeniz'in kuzeyinde kalan bozkır coğrafyası, sadece az miktarda ziraatçı Tatar dışında boş bırakılmış hâldeydi. Ancak Lehler (özellikle Kozaklar vasıtasıyla) ve Ruslar, kaderine terk edilmiş bu coğrafyayı hâkimiyeti altına almak için iskâna girişmişlerdir. Yığınak yaparak ve yer yer kale inşa ederek güttükleri bu politika Kırım'ın aleyhinde önemli bir ilerleme kaydetmelerine sebep olmuştur. Yine bunun yanında aşağı Özü, aşağı Turla (Dinyester) ve aşağı Ten (Don) boyundaki meralarda halkın büyük bir kısmının hayvancılıkla geçimini sağladığını biliyoruz (Kurat 2011: 84-85). Bu bölgedeki barışın sekteye uğraması başta Tatarlar olmak üzere Hanlık bünyesindeki diğer gruplar için de önemli bir tehdit oluşturacaktı. Nitekim 16. yüzyılın ortalarından itibaren Özü Irmağı'ndan Karadeniz'e inen yağmacı Kozaklar, Karadeniz kıyılarından İstanbul'a kadar yaptığı yağmalarla boğazları tehlikeye sokmanın yanı sıra, o bölgedeki ticari ve sosyal yaşamı olumsuz yönde etkilemişlerdir. Neticede Kozak sorunu 17. yüzyıl itibarıyla Osmanlı için önemli bir problem hâline gelmiş ve o dönemde Rusya ve Lehistan ile yapılan savaşlarda temel sebep olmuştur (İnalçık 2008: 60-62).

II. Gazi Giray Han'ın Leh kralı III. Zigmunt'a 1592 yılında gönderdiği bu mektubun asıl nedeni; Osmanlı'nın yanında Kırım Hanlığı için de tam o yıllarda filizlenmeye başlayan Kozak sorunudur. Hanın Leh kralına yazdığı bu mektup, Osmanlı ve dolayısıyla Kırım için ileriki dönemlerde büyük bir sorun teşkil edecek Kozak tehlikesinin bir nevi önceden ikazı mahiyetindedir. Belgeden anlaşılacağı üzere Leh topraklarında özgürce yaşayan Kozaklar, disiplinden uzak bir şekilde hareket ederek Kırım topraklarını girip talan etmektedirler. Yine Leh kralı III. Zigmunt'un, Kozakların bu tacizlerine göz yumduğu yahut kendi topraklarında yaşayan bu halkı zapt etmekte kifayetsiz kaldığı görülmektedir.

Osmanlı ve Kırım, siyasi dengeleri elde tutabilmek için Moskova gibi ortak düşmana sahip oldukları Lehistan ve sonrasında Lehistan-Litvanya Krallığı ile iyi ilişkiler kurmak istemiştir. II. Gazi Giray Han da, yazdığı mektubunda öncelikle Kırım ile Yagellon Hanedanlığının kadim dostluğuna vurgu yapmış ve 1569 yılında ölen II. Zigmunt August'un vârisiz ölüp memleketteki otorite boşluğuna kadarki süreçte Kırım-Leh münasebetinin son derece iyi olduğunu söylemiştir. Yine Kırım hanı, III. Zigmunt'tan önce kral olan I. Stefan Batory'nin, Kozakların yağmacı tutumuna kayıtsız kalmasının bu nahoş durum ile doğrudan ilintili olduğunu açıkça belirtmiştir. Sonrasında Hanlığın kuzeybatı sınırındaki Özü (Dinyeper) Irmağı'nın karşı yakasından Kırım topraklarına girerek o bölgedeki tüccarları ve hayvancılıkla geçinen Tatar tayfasını taciz edip yağmalayan Kozakların yol açtığı büyük zarardan bahsedilmektedir. Neticede han, bahsi geçen Kozaklar zapt edil-

medikçe Leh-Kırım sınırında uzun soluklu bir barışın yeniden tesis edilmesinin güç olacağını sezdirmektedir.

Kırım Hanı II. Gazi Giray Han'ın bütün çabalarına rağmen Kırım-Leh ilişkileri I. Stefan Batory'nin (1575-86) ölümünden sonra eskisi gibi olmamıştır. Bathory, Osmanlı ve Kırım ile birlikte Ruslara karşı ittifak içerisinde olmaya sıcak bakmış, hatta 1576 yılında Ruslara karşı topyekûn bir harekât yapmayı dahi düşünmüştür (Topaktaş 2014: 246). Ancak sonrasında tahta geçen III. Zigmunt, İsveç ile olan hanedan anlaşmazlıkları nedeniyle tüm diplomatik dikkatini memleketin güney sınırından ziyade İsveç'e çevirmiştir (Wawrzyniak 2003: 65).

II. Gazi Giray Han'ın Leh Kralı III. Zigmunt'a 1592 Tarihli Bitiği

1. huve
2. bi'l-kuvveti'l-aħadiyye
3. ve'l-mu'cizeti'l-muħammediyye
4. uluğ ordu uluğ ħanı ġāzī giray sözüm
5. Allāh u Ĥudāy İzzim ü İzid ü uğan Tiñri ta'ālā ħazretlerinin
6. vaħdāniyyeti ve 'azameti birle başlansun, oñ ħolnıñ ve sol ħolnıñ
7. uluğ ulusnıñ tümen bilgen miñ yüz on bilgen oğlanlarıña ve begleriñe ve miñzālarıña
8. ve rus ve prus knezleriñe ve aq başlı ve qara tonlarıña meşcanlarıña ve barça uluğ keñeş
9. panlarıña ve içki ve tışkalarıña ve köplik qara ilge barça tüzünçe bilgenleriñe basa min ki
10. şansız ve köplik deşt-i kıpçaknıñ uluğ pādīşāhı ġāzī giray ħan min ħaq sübhānehu
11. ve ta'ālānıñ ulüvv-i 'ināyetleri şān-ı şerīfmüzge muķārin ve mu'āven bolup uluğ atalarımıznıñ
12. orunlarıña taht-ı ħāķāniğa cülüs müyesser ve naşib boldu irse işbu yarlıġ-ı şerīf-i ħāķānımız
13. birlen beyān u āşikāre kılarımız kim evā'ildin uluğ atamız uçmaqlıq ħācı giray ħan ve öngi
14. ħavāķīnū'l-'azām ve selātīnū'l-kerīm raħmetu'llāhi 'aleyhim ecma'ın zamanlarında vilāyet-i ileġ memleketi
15. kıralları olan ħazimir kıral ve zigmunt kıral ve ahust kıral ve sāyir kırallar çağlarında biri
16. birisi birle dost muħabbet ve barış ve yarış bolup iki curt arasında öksüz oğlan ve tül
17. ħātun ve yarlı birince başlarıña altun tāc urup yorur bolsalar ve aşlamçı tācir ve bāzırgān
18. varup kilür bolsalar zarar ve ziyān körmey emiñ barup emān kilür irdiler ammā ahust kıral
19. fevt olduqta ileġ memleketiğe kıral bolur oğul qalmay ileġ memleketi on iki yıl kıralsız bolup

20. memleket içinde olan hırsuz ve haramileri ileh memleketiniñ voyvodaları ve panları ve kirman
21. begleri tirmey ve zabt kılmay zahire ve azuk virüp kemi virüp özü şuyına kilüp
22. tataruñ tavarçısın alup ve tavar ve yilkısın sürüp şon macar kralları uruğında iştefan
23. kral ileh memleketiğe kral bolup özü şuyında olan kristiyanıñ hırsuz harami kazaklarığa
24. ri'ayet itken üçün özü şuyında harami hırsuz kazaklar köplik bolup özü şuyında
25. inüp devletluğ ve sa'adetluğ pādışāh-ı hündkār hazretleriniñ özü şuyı boyında olan can
26. kirman ve aq kirman ve bender kirmannıñ arasında olan koyçı tavarçı ve bāzırgān faqirleriğe zarar
27. ve ziyān körgezgenleri üçün rahmetlik babamız devlet giray han ve ağaçlarımız hanlar ve özümüz
28. ve sultānlar ve biş baş tatar kazakları ileh memleketni her yıl ve her kış çapup iki curt
29. biri birige düşman olurğa özü şuyı içinde olan harami hırsuz kristiyan kazakları sebep
30. olunmuşlardır. Hālā ileh memleketi kralı bolğan isveške kral oğlu qarındaşımız zigmut kral
31. devlet işigimizge uluğ ilçisi branovskini bölek hazinesi birle yiberüp burunğı barış ve yarış
32. ve dost ve muhabbet yosunca iki curtumuz barış ve yarış bolup bāzırgān emin varup ve emān kilüp
33. kim kimesnedin zarar ve ziyān olmasın didiler irse yibergen bölek hazinesin hoş körüp alup
34. kabul kılandı. Ve qarındaşımız zigmut birle dost ve muhabbet ve barış ve yarışımızni dağı şol
35. şart üzerine kılamız ki özü şuyı içinde olan harami ve hırsuz kristiyan kazakların barçasın
36. sürüp özü şuyında çıkarup tirmey zabt itkeyler. Ve tağı yibere turğan bölek hazinesin
37. her yıl yibergeyler ve defterimiz üzre kişilerimizniñ tiyşlerin bölek hazinesiyle bilge yibergeyler.
38. Ve tağı kağalğa sultān olan qarındaşımız feth giray sultānğa dağı eltmiş bustaf çekman (?) bölek
39. hazinesiyle bilge yibergeyler. Ve on iki kişiğe dağı tiyş yibergeyler. Bu üslub üzre bölek
40. hazinesin virüp ve tiyşlerin bilge yiberür bolsalar ve özü şuyı içindin kristiyan kazakların
41. bir koymay barçasın çıkarur bolsalar barış ve yarış ve dost ve muhabbet bolup eger min özüm

42. gāzî giray han bulay ve uluğ kiçik kağalka sultān başlık barça sultānlar bolğaylar

43.ve begler ve mırzālar bolsun tatar çerümüz birlen çapargā ve yakup yıkarğā ve zarar ve ziyān kılarğā

44.bir kimesne barmasın. Eger sin qarındaşımız zigmut bu 'ahd ü şart üzere turur bolsalar va'llāhi

45.ve bi'llāhi ve ti'llāhi dostıñızğa dost, düşmāñıñızğa düşman bolurımız. Ve taķı biş baş kazaķlar

46.barup il astındın şalanız çapup esjr kiltürür bolsalar min qarındaşınız gāzî giray

47.han kiltürgen esjrlerni kayta alup yiberirmiz ve biş baş kazaķlarınñ taķı haķlarındın kilürmiz.

48.Özü şuyı içinde turğan křistiyān kazaķlarıñıznı çıkarımas bolsañız tatar tavarçısığa

49.ve tavar karağa zarar ve ziyān kılar bolsalar siz qarındaşımız zigmut bilmiş bolsun kim dostluķ

50.ve muħabbet ve barış ve yarış olmas. İki curt emñ emān bolmaslar. Ve taķı siz zigmut

51.qarındaşımız özü şuyı içinde křistiyān kazaķlarıñıznı çıkarır bolsañız özü şuyı boyında bolğan

52.kara r'aiyyet il kişileriñiz kelüp curķa (?) tuzımızdın aķçeleri birle emñimizdın tuz şatun alup

53.kitsün. Sin zigmut qarındaşımıznıñ memleketige ve bizim memleketimizge bāzırgānlar křorķmay ve üşenmey

54.emñ varup emān kilgeyler. Hālā uluğ ilçiniz branovskiniñ közinçe bu ant ve şart ü 'ahd

55.idüp bu 'ahd-nāme-i yarlıg-ı şerif-i hāķāñımızge altun nişanlıg mührni basup özimizniñ uluğ ilçimiz

56.olan içki begimiz olup vezjrimüz olan kāsımnı bu ant ve şart u 'ahdimizni siz qarındaşımız

57.zigmut bildirtür üçün yiberdik. Ve taķı siz zigmut qarındaşımız moskov düşmāñıñızğa

58.aţlanğañızda min gāzî giray han qarındaşınızdan yardım üçün tatar çerüvin tiler

59.bolsañız harçlık flori birgeysiz ki çerümüzge virüp düşmāñıñız üstine cibergeymiz. Ve taķı

60.biz gāzî giray han qarındaşınızdın varan uluğ ilçimüzi iki aydın artuķ tutķar

61.kılmay bölek hazinesi ve tiyişler birle kayta tiz oķ biz qarındaşınızğa yibergeysin. Ve siz zigmut

62.kral qarındaşımızdın bizge kilgen uluğ ilçinizni taķı iki aydın artuķ tutķar kılmay sin

63.zigmut kral qarındaşımızğa tiz oķ ciberirmiz. İmdi sin zigmut kral qarındaşımız

64. bilmiş bolsunlar kim özü şuyını içindin қазақларыңызны çıkarmay ve tirgemey žabt kılmas

65. bolursañız biz қарындашыңызның таварчыларына ve тавар қараға зарар қылып. Ve devletlüğ ve sa'ādetlüğ

66. pādīšāh-ı hūndkār hazretleriniñ kirmanlarına ve re'āyāsıña zarar ü ziyān қылып bolsalar dostluk

67. ve muhabbetlik ve yariş ve barış bolmay. İki curtnıñ re'āyāsı ve berāyāsı zahmet körüp devletlüğ

68. pādīšāh-ı hūndkār hazretlerindin dañı uyat bolursız. Bu 'ahd ü şart ve ant üzerine turulmak

69. kerekdir diyü 'ahd-nāme-i yarlığ-ı şerif-i hākāñi bitildi. Fi şehir-i cemādiye'l-evvel min şühür sene-i elf

70. be-maқāmü's-sarāy dāri'l-hākāñi

Bugünkü Türkçeye Aktarma

1. Allah
2. bir olan Allah'ın gücüyle
3. ve Muhammed'in mucizeleriyle
4. ulu ordu ulu hanı Gazi Giray sözüm
5. muktedir olan Tanrı Teâlâ hazretlerinin
6. birliğı ve azameti ile başlansın. Sağ kolun ve sol kolun,
7. büyük ulusun on binlik, binlik, yüzlük ve onluk (birimlerini) yöneten prenslerine beylerine ve mirzalarına,
8. Rus ve Prus knezlerine ve ak başlı ve kara tonlarına, mesçanlarına ve bütün büyük danışma
9. beylerine, içtekilerle (saraya mensup olan) dıştakilere (avam tabakasına) ve bütün tanıyanlara! Ve yine ben ki
10. sayısız ve büyük Kıpçak bozkırlarının ulu padişahı Gazi Giray Han, ben şanı yüce
11. ve kusursuz olan Allah'ın büyük lütufları yüce şanıma yakın ve yardımcı olup ulu atalarımızın
12. yerine devlet tahtına oturmak nasip olunca bu devletimizin yüce yarlığı
13. ile açıklarız ki; evvelkilerden ulu atamız cennetlik Hacı Giray Han ve diğer
14. büyük hakanlar ve yüce sultanlar (Allah'ın rahmeti tamamının üzerine olsun) zamanında Leh memleketi
15. kralları olan Kazimir Kral ve Zigmunt Kral ve Ahust (August) Kral ve diğer kralların zamanında
16. birbirleriyle dostluk, muhabbet ve barış ve huzur (içerisinde) olup iki yurt arasında öksüz oğlan, dul
17. hatun ve yoksul birçok kişinin başlarına altın taç takıp yaşadığı zamanda aracı tüccar ve bezirganlar

18.gidip geldiklerinde zarar ve ziyan görmeden güvenli bir şekilde gidip korkusuzca gelirdiler. Ama Ahust (August) Kral

19.vefat edince Leh memleketine kral olacak prens kalmadığında Leh memleketi on iki yıl kralsız kalıp

20.memleket içinde bulunan hırsız ve haramileri, Leh memleketinin voyvodaları ve prensleri ve kirman

21.beyleri göz dağı vermeden ve zapt etmeden yiyecek, azık vererek gemi vererek Özü Irmağı'na gelip

22.Tatar milletinin hayvan sahiplerini alıp hayvanlarını ve at sürülerini sürerler. Sonra Macar kralları soyundan İştetan

23.Kral (I. Stefan Bathory) Leh memleketine kral olup Özü Irmağı'nda olan Hristiyanların hırsız harami Kazaklarına

24.riayet ettiği için Özü Irmağı'nda harami hırsız Kazaklar çoğalarak Özü Irmağı'ndan

25.inip devletli ve saadetli padişah hazretlerinin Özü Irmağı boyunda olan Can

26.Kirman, Ak Kirman ve Bender Kirman'ın arasında olan koyuncu davarı ve tüccar fakirlerine zarar

27.ve ziyan verdikleri için rahmetli babamız Devlet Giray Han ve ağabeylerimiz hanlar, biz

28.ve sultanlar ve biş baş Tatar Kazakları Leh memleketini her yıl ve kış yağmalayarak iki yurdun

29.birbirine düşman olmasına Özü Irmağı içinde bulunan harami hırsız Hristiyan Kazakları sebep

30.olmuşlardır. Hâlâ Leh memleketi kralı olan İsveç kralının oğlu kardeşimiz Zigmunt Kral

31.devlet kapımıza ulu elçisi Branovski'yi, hediye hazinesi ile gönderip önceki barış ve huzur ve

32.dostluk ve muhabbet nizamınca iki ülkemiz barış ve huzur içerisinde olup tüccarlar güvenle gidip korkusuzca gelerek

33.hiç kimseden zarar ve ziyan görmesin diye gönderdiği hediye hazinesini hoş karşılayarak alınıp

34.kabul edildi. Ve kardeşimiz Zigmunt ile dostluk, muhabbet ve barış ve huzurumuzu da şu

35.şart üzerine kılarız ki; Özü Irmağı içinde olan harami hırsız Hristiyan Kazakların tamamını

36.sürüp Özü Irmağı'ndan çıkarıp göz dağı verip zapt edecekler. Ve gönderilmekte olan hediye hazinesini

37.her yıl gönderecekler ve defterimizde (mevcut olduğu) üzere kişile-
rimizin tiyışlerini hediye hazinesiyle birlikte gönderecekler.

38.Ve yine kalgay sultan olan kardeşimiz Fetih Giray Sultan'a da gönderilmiş bustaf çekman (?) hediye

39.hazinesiyle birlikte gönderecekler. Ve on iki kişiye de tiyış yollayacaklar. Bu şekilde hediye

- 40.hazinesini verip ve tiyişlerini birlikte gönderirlerse ve Özü Irmağı içinden Hristiyan Kazakların
- 41.hiçbirini bırakmadan tamamını çıkarırlarsa barış, dostuk ve muhabbet olur. Eğer ben kendim
- 42.Gazi Giray Han bu şekilde ve büyük küçük kalgay sultanlar başta olmak üzere prensler ve bütün sultan olacaklar,
- 43.beyler ve mirzalar olsun Tatar askerimiz ile birlikte yağmalamaya, yakıp yıkmaya, zarar ve ziyan vermeye
- 44.bir kişi dahi gitmesin. Eğer sen kardeşimiz Zigmunt bu antlaşmaya sadık kalırsanız vallahi
- 45.ve billahi ve tillahi dostunuza dost, düşmanınıza düşman oluruz. Ve yine biş baş Kazaklar
- 46.gidip el altından köyünüzü yağmalayıp esir getirirlerse ben kardeşiniz Gazi Giray
- 47.Han, getirilen esirleri geri çevirip göndeririz ve biş baş Kazaklarının da haklarından geliriz.
- 48.Özü Irmağı içinde duran Hristiyan Kazaklarınızı çıkarmazsanız Tatar küçük
- 49.ve büyük baş hayvanına zarar ve ziyan getirirlerse siz kardeşimiz Zigmunt bilmiş olsun ki dostluk,
- 50.muhabbet ve barış ve huzur olmaz. İki yurt güvenli olmaz. Ve yine siz Zigmunt
- 51.kardeşimiz Özü Suyu içindeki Hristiyan Kazaklarınızı çıkarırsanız Özü Suyu boyunda olan
- 52.tebanız ve iliniz halkı gelip curka (?) tuzumuzdan akçeleriyle güvencemizle tuz satın alıp
- 53.gitsin. Sen Zigmunt kardeşimizin memleketine ve bizim memleketimize tüccarlar korkmadan ve üşenmeden
- 54.güvenle gidip korkmadan gelirler. Hâlâ ulu elçiniz Branovski'nin nazarıyla bu antlaşmayı
- 55.yaparak hanlığımıza mensup olan yüce yarlık antlaşmamıza altın nişanlı mührü basıp bizim ulu elçimiz
- 56.saraya mensup beyimiz olan vezirimiz Kasım'ı bu ant ve antlaşmamızı siz kardeşimiz
- 57.Zigmunt(a) bildirmek için gönderdik. Ve yine siz Zigmunt kardeşimiz düşmanınız (olan) Moskova'ya
- 58.sefere çıktığınızda ben Gazi Giray Han kardeşinizden yardım için Tatar askeri diler
- 59.iseniz ücret (olarak) flori verirsiniz ki askerimize verip düşmanınız üstüne göndeririz. Ve yine
- 60.biz Gazi Giray Han kardeşinizden giden ulu elçimizi iki aydan fazla tutmadan
- 61.hediye hazinesi ve tiyişler ile döndürerek en kısa zamanda biz kardeşinize gönderesin. Ve siz Zigmunt

62.Kral kardeşimizden bize gelen ulu elçinizi de iki aydan fazla tutmadan sen

63.Zigmunt Kral kardeşimize en kısa zamanda göndeririz. Şimdi sen Zigmunt Kral kardeşimiz

64.bilmiş olun ki Özü Irmağı'nın içinden Kazaklarınızı çıkarmadan ve göz dağı vermeden zapt etmez

65.iseniz biz kardeşinizin hayvan sahiplerine ve küçük ve büyük baş hayvanlarına zarar gelir. Ve devletli ve saadetli

66.padişah hazretlerinin kirmanlarına ve reayasına zarar ve ziyan verirlerse, dostluk

67.ve muhabbetlik ve huzur ve barış olmaz. İki yurdun tüm halkı eziyet görünce devletli

68.padişah hazretlerinden dahi utanırsınız. Bu antlaşma ve ant üzerine riayet etmek

69.gerektir diye hanlığın yüce yarlık antlaşması yazıldı. 1000 yılının aylarından Cemaziyelevvel ayında.

70.Saray makamı, devlet kapısı.

Bitiğin Üslup Özellikleri Üzerine

II. Gazi Giray Han'ın Leh kralı III. Zigmunt'a yazmış olduğu bitik, hanlığın Osmanlı Devleti ile olan yazışmalarının aksine oldukça sade bir üslup ile yazılmıştır. Bu üslup Kırım Hanlığının yabancı devletler ile yaptığı tüm diplomatik yazışmalarda görülmektedir.

Kırım Hanlığının Leh ve Rus krallarına gönderdiği 378 belge içerisinden sadece iki belgede eski Altın Orda diploması geleneğini yansıtan ve bir nevi yazının resmîyetini tescillemek amacıyla basılan kare şeklinde, kûfi yazıyla hanın adının mevcut olduğu al ve altın tamgalara rastlanmaktadır. Kare tamgalı belgelerden biri Mehmed Giray Han'a ait 1520 tarihli belge ile incelediğimiz bitiktir (Özyetgin vd. 2009: XXI). Bu nedenle 1592 tarihli II. Gazi Giray bitiğinin Altın Orda yazışma geleneği ile olan bu bağı dolayısıyla Kırım sahasına ait diplomatik belgeler içerisinde özel bir yeri vardır.

Mektuptaki ilk üç satır, Kırım Hanlığının Osmanlı ile yazışmalarının aksine kısa bir dua (*invocatio*) bölümü ile başlar. Bu bölüm diğer Kırım bitiklerinde de görülen Arapça kalıp ifadelerdir: *huve, bi'l-kuvveti'l-aḥadiyye, ve'l-mu'cizeti'l-muḥammediyye* "o, bir olan Allah'ın gücüyle, ve Muhammed'in mucizeleriyle" (S.1-3). Dua kısımlarında, Allah'ın adı zikredilerek onun yardımını ve desteğini ister. Kazan sahasında olduğu gibi Kırım sahasında da yaygınlıkla görülen dua (*invocatio*) geleneğinin, Osmanlı resmi yazışmalarının etkisiyle oluştuğunu söylemek mümkündür (Özyetgin 2010: 394).

4. satırda "*uluğ ordu uluğ ḥanı ğāzî giray sözüm*" formülü ile unvan (*intitulatio*) belirtilmiştir. Altın Orda diplomatikası ile bu geleneği devam ettirmiş olan tüm hanlıklarda önemli bir yere sahip olan *sözüm/sözümüz* formülü karşı tarafa gösterilen saygıyı ve daveti gösterir (Özyetgin 2005: 23). Bu geleneğin devam ettiği Kırım sahasında da, gerek Osmanlı Devletine

gerekse Lehistan ve Rus Krallıklarına gönderilen bitiklerde bu kalıp söze rastlamak mümkündür. Yine Kırım sahasına mensup bitiklerde, hana ait badem şeklindeki yüzük ile basıldığına ihtimal verdiğimiz ve içerisinde hanın unvanının bulunduğu mühürler kullanılmaktadır. Ancak incelenen bitik (No.4) ile 1520 tarihli I. Mehmet Giray bitiğinin (No.1), Kırım sahası bitiklerinde hemen başta yer alan badem şekilli mühürler yerine Altın Orda diplomatika geleneğine ait kare tamganın basılması nedeniyle ayrı bir yeri vardır. Bu sebeple Kırım sahasında hanın unvanının içinde verildiği badem şekilli mühür ve hemen solunda yer alan *sözümüz* formu II. Gazi Giray bitiğinde yer almaz.

5. ile 13. satırlar arasında Arapça ve Türkçe ibarelerin karışık olarak geçtiği formül bir yapı ile Kırım Hanı II. Giray Han'ın elkabının sıralandığı *inscriptio* kısmı gelir. Arapça ve Farsça tamlamalardan oluşan uzun unvan (*intitulatio*) ve elkab (*inscriptio*) kısımları, Türk-Cengiz Hanlıklarının büyük bir kısmında yer almaz (Özyetgin 2005: 62). Ancak Osmanlı diplomatikasının tesiri ile Kırım sahasına geçmiş olan bu gelenek Altın Orda yazışma geleneğini sürdüren diğer devletlerden farklılık taşımaktadır.

Genel mahiyette, ilk olarak hanın sonrasında da hitap edilen kralın elkabının verildiği *inscriptio* kısmında mektubun yazıldığı kişi olan Leh kralı III. Zigmunt'un adı geçmemektedir. Bu sebeple Altın Orda diplomasi geleneğinde elkab (*inscriptio*) kısmından sonra gelen selamlama (*salulatio*) formuna rastlanmamaktadır. İlk olarak, 30. satırda muhatap olunan Kral III. Zigmunt'un ismi açıkça verilir. Bu üslupta şüphesiz Kırım Hanlığının 16. yüzyılın sonlarında Lehistan-Litvanya Krallığına karşı uyguladığı tutumun da etkisi mevcuttur. Çünkü II. Gazi Giray Han, bitikte genel olarak dostça bir tutum sergilese de o dönemde sahip olduğu siyasi gücü sebebiyle Leh kralına karşı hâkim tavrını göstermektedir.

13. satırda mektubun kontekstinin verildiği *narratio et dispositio* kısmı başlar. *Narratio* kısmı, *işbu yarlığ-ı şerif-i hâkânîmiz birlen beyân u âşikâre kılarımız kim "hanlığımızın bu yüce yarlığı ile beyan ederiz ki"* (S.12-13) formundan sonra ibraz edilir ve Kırım ile Lehistan arasındaki eskiden beri gelen dostluğa atıf yapılarak (S.13-16) önceden her iki devlet arasındaki tüccarların güvenli bir şekilde gidip geldikleri belirtilir (S.17-18). Sonrasında dönemin siyasi ve sosyal meseleleri ile ilgili genel bir değerlendirme yapılmış (S.18-30) ve mektubun asıl yazılış amacına gelinmiştir (S. 34-44).

Altın Orda yarlık ve bitiklerinde görülen üslup özelliklerinden biri de, bazı özel adların yaldızlı biçimde yazılmasıdır (Özyetgin 2005: 63). Bu gelenek dairesinde yazılan II. Giray Han bitiğinde de her iki ülke kralının isimleri *Ġâzî Giray Han* ve *Zigmunt* koyu olarak yazılmıştır (S.10, 30, 34, 42, 44, 46, 49, 50, 53, 57, 58, 60, 61, 63).³ Bunların yanında dua (*invocatio*) ve unvan (*intitulatio*) kısımlarını içeren ilk 4 satır yine koyu olarak yazılmıştır.

³ Metnin orijinaline ulaşamadığımızdan, bitikte koyu olarak görülen sultan adlarının Altın Orda geleneğindeki gibi yaldızlı yazılıp yazılmadığı hakkında net bir bilgi veremiyoruz.

Bitikteki tasdik yahut teyit (*sanctio et corroboratio*) kısmını bildiren söz şu şekildedir: *Bu âhd ü şart ve ant üzerine turulmağ kerekdir diyü* "bu antlaşma ve ant üzerine riayet etmek gerektir diye". Mektupta II. Gazi Giray Han, Lehistan kralı III. Zigmunt'a, her iki ülke arasında barış tesis edilebilmesi için bildirdiği şartlara uyması gerektiğini vurgulamış ve *sanctio et corroboratio* bölümünde bu antlaşmayı tasdik etmiştir. Tasdik kısmı, özellikle yarlıklarda geniş yer tutmakla birlikte Altın Orda ile Kırım'ın Osmanlı padişahlarına yazdığı bitiklerde yer almaz (Özyetgin 1996: 79).

Bitiğin sonundaki tarih (*datatio*) kısmı ise, Arapça olarak ve yalnızca hicri takvim ile verilmiştir: *fi şehri cemâdi'l-evvel min şühür sene-i elf* "1000 yılının aylarından cemaziyelevvel ayında" (S.69). Bitiğe atılan tarihin miladi karşılığı, 1592 yılının Şubat ayıdır. Altın Orda yazışma geleneğinde kullanılan On İki Hayvanlı Türk Takvimi ile tarih atma usulü bu belgede yer almamıştır. Kırım Hanlığının diplomatik yazışma geleneği genel mahiyette Altın Orda kaçıllaryasını devam ettirse de Osmanlı etkisi neticesinde, On İki Hayvanlı Türk Takvimi ile tarih atma usulü kullanılmamış yahut unutulmuştur.

70. (son) satırda ise, sol altta badem şeklinde basılmış olan hanın adının ve soyunun geçtiği mührünün hemen sağ yanında, mektuptan ayrı olarak yazılan yer (*locus*) formu görülür. Bitiğin yazıldığı yerin bilgisi bu belgede Arapça tamlamalarla oluşturulmuş bir kalıp ile belirtilmiştir: *bi-makâmü's-sarây dârü'l-hākānî* "Saray makamı, devlet kapısı" (S.70). Bitiğin yazıldığı yer hanlığın başkenti olan ve günümüzde Kırım Özerk Cumhuriyeti'nde yer alan Bahçesaray'dır.

Bitiğin son protokol kısmında, yazılan belgenin onayı niteliğinde söylenen *âhd-nâme-i yarlığ-ı şerif-i hākānîmüzge altun nişanlığ mührni basup* "hanlığımıza mensup olan yüce yarlık antlaşmamıza altın nişanlı mührü basıp" ibaresi yer alır (S.55). Kırım Hanlığı diplomasi geleneğinde önemli bir yeri olan ve içerisinde han adıyla soyunun bulunduğu badem biçiminde altın rengindeki mühür bu mektupta da mevcuttur. Kırım kaçıllaryaya geleneğinde özellikle 1550'li yıllardan itibaren Osmanlı tesiri ile tamga kelimesinin yerine bitiklerde *mühür* kelimesinin yaygınlaşarak kullanıldığını görmekteyiz (Vasary 1987: 49).

II. Gazi Giray Han'ın 1592 tarihli bitiğinde Altın Orda resmî yazışma geleneğine uygun olarak basılmış kare bir tamga ve tamganın tam ortasında Kırım Hanlığının devlet simgesi olarak tanımlayabileceğimiz *tarak tamga* görülür. Bu kare tamganın iç kısmındaki herbir kenarında, kûfi yazı stili ile yazılmış Arapça kalıp ifadeler rastlanır. Tamga çerçevesinin iç kısmındaki yazılardan üst kenardan sağa doğru sırasıyla *"bismi'llâhi'r-rahmâni'r-rahîm"*, *"lâ ilâhe"*, *"illallah muhammedu'n"*, *"rasûllu'llâh"* yazmaktadır. Eski Uygur diplomasi geleneğine kadar uzanan ve II. Gazi Giray Han mektubunda da görülen bu kare tamgaya yer açmak için 5. ve 6. satırlar sola doğru kaydırılarak içten yazılmaya başlanmıştır. Altın Orda diplomasi geleneğinde önemli yeri olan içerisinde kûfi yazıyla yazılmış al ve altın renkli kare

tamgalar, belgenin resmîyetini göstermek amacıyla basılan tasdik işaretleridir (Özyetgin 2005: 25). Satır atlama, boşluk bırakma ve yazıya içeriden başlama gibi yöntemler Türk-Moğol resmî yazı geleneğine mensup hanlıklarda görülen stilistik özelliklerdir (Özyetgin 2005: 63).

Metnin Yazım ve Dil Özellikleri

Bitik, Arap harfleriyle ve harekesiz olarak yazılmış ve Türkçe kelimelerdeki ünlüler genellikle gösterilmiştir. Metinde c/ç ayrımı zaman zaman yapılmadığı görülmektedir. Örneğin mektupta geçen *koyçı tavarçı* (S.26) ikilemesinde /ç/ sesi ç ile yazılmıştır. Bunun yanında b/p ayrımının yapıldığını görmekteyiz.

Metindeki *ol-/bol-* fiilleri karışık olarak kullanılmakla birlikte ekseriyetle *bol-* fiilinin kullanıldığını görmekteyiz: *barış ve yarış bolup* (S.16), *sultan olan karındaşımız, ileh memleketiğa kral bolup* (S.23).

Kelime sonundaki art damak /-g/ sesinin korunduğu örnekler görülür: *uluğ atamız* (S.13), *devletluğ ve sa 'âdetluğ* (S.25). Bunun dışında Doğu Türkçesine has bir özellik olarak gözümüze çarpan, kelimeye gelen eklerdeki ünlü-ünsüz uyumsuzluğu çokça mevcuttur: *memleketiğa* (S.19), *devletluğ* (S.25), *rahmetlik* (S.27), *kişiğa* (S.39).

Kelime başındaki t-/d- meselesinde ise /t-/li şekiller ağırlıktadır: *ıışkılarıña* (S.9), *tavarçı* (S.26), *takı* (S.38). Osmanlı Türkçesinin etkisiyle yalnızca bir yerde /d'/li şekil görülür: *diyü* (S.69).

Belgedeki dili y-/c- açısından ele aldığımızda ise /y-/li şekillerin çoğunlukta olduğunu görüyoruz. /c-/li kullanımlar ise metinde az sayıda yer alır⁴: *curt* (S.16, 28, 50, 67), *curtumuz* (S.32), *cibergeymiz* (S.59), *ciberirmiz* (S.63), *curtnıñ* (S.67).

Mektubun yazıldığı döneme ait olan karakteristik Oğuzca özelliklerden biri olan ünlülerde dudaksılaşma hadisesine metinde önemli miktarda rastlanır: *kilüp* (S.21), *yiberüp* (S.31), *bolup* (S.32), *alup* (S.33), *defterimüz* (S.37), *yaqup* (S.43), *basup* (S.55).

Ad durum eklerine bakıldığında bu şekillerdeki özelliklerin çoğunlukla Karluk/Kıpçak sahasına ait olduğu göze çarpar. Belirtme hâli eki dâima *+nl* şeklindedir: *memleketni* (S.28), *yarışımızni* (S.34), *esirlerni* (S.47), *kazaqlarınıznı* (S.51). İyelik eklerinden sonra gelen yönelme hâli eki kullanımındaki *+nA* dışında: *orunlarıña* (S.12), *başlarıña* (S.17), *fağırleriñe* (S.26); Osmanlı Türkçesi etkisiyle *+nA* biçimi de kullanılmıştır: *şuyına* (S.21), *üzerine* (S.35), *üstine* (S.59), *tavarçılarına* (S.65). Bununla birlikte Doğu Türkçesi özelliği olarak karşımıza çıkan, iyelik ekinden sonra gelen hâl eklerinde zamir n'sinin kullanılmadığı örnekler de mevcuttur: *memleketiğa* (S.19), *tavarçısığa* (S.48), *re 'âyasığa* (S.66).

⁴ 1592 yılına ait bu mektupta bahsettiğimiz iki kelimedede görülen bu durumun, metnin orijinalini göremediğimizden ve istisnah edenin Tatar olduğunu bildiğimizden dolayı o dönemdeki Kıpçak özelliği olduğuna temkinli bakılması gerektiğini düşünüyoruz.

Ayrılma hâli eki, yalnızca bir yerde Osmanlı Türkçesinin etkisiyle görülen *+dAn* ekinin dışında *karındaşıңызdan* (S.58); hep *+dIn* biçimindedir: *uruğındın* (S.22), *şuyındın* (S.24), *kimesnedin* (S.33), *astındın* (S.46). Ayrılma hâli ekinin metinde *+dIn* biçiminde görülmesi Çağatay Türkçesinin bir tesiridir.

İlgi hâli eki, daima *+nIn* biçiminde olmasının dışında; *ulusnıñ* (S.7), *kıpçaknıñ* (S.10), *kristiyanınñ* (S.23); sadece bir yerde *+nl* şeklindedir: *özü şuyını içindin* (S.64). İlgi hâlinin *+nl* şeklinde kullanımı yine Doğu Türkçesi özelliği olarak metinde görülmektedir.

Kırım Hanlığı, Altın Orda yazışma geleneğine sahip olan hanlıklar arasında gerek batıda bulunması gerekse Osmanlı tabiiyeti altında girmesi nedeniyle Osmanlı Türkçesi özelliklerinin en yoğun olarak bulunduğu devlettir. Bunun yanında belgede dil özelliklerinin yanında üslup açısından da Osmanlı diplomatikası tesiri mevcuttur. Ancak incelenen bitik, Kırım'ın Lehistan Krallığı ile Moskova Knezliğine yazdığı diğer mektuplar gibi Osmanlı Devletine yazılanlardan daha sade ve içerisinde Kıpçakça unsurların daha fazla görüldüğü bir belgedir.

Belgede kullanılan dil, Kırım Hanlığının Osmanlı ile olan siyasi ve sosyal münasebetleri dolayısı ile bu sahadan da unsurlar taşımakla birlikte, Kıpçak dil özellikleri yanı sıra Altın Orda sahasındaki diplomatik üslup ve dil özelliklerini de kapsayan karma bir özellik göstermektedir.

Notlar

G. 7 **mırzā** (< Fa. emir + zāde) "bey oğlu". Unvan olan mırzā, *emir + zāde* yahut *mır + zāde* kelimelerinin kısaltmış şeklidir. Köken itibariyle İran sahasına ait olan kelimenin farklı kullanılışları mevcuttur. Mirza unvanı, hanın soyuna mensup kişilere verildiği gibi sivil halkın herhangi bir kademesinde yer alan soylu ve itibarlı kimseler için de kullanılır. Bunun yanı sıra tek başına kullanıldığında kâtiplik yahut sekreterlik makamına işaret eder (Redhouse 1856: 826). Mirzalık, yalnızca han soyundan gelenlere verildiğinden, Osmanlı sahasında bir nevi şehzadeyi karşılar. İranlılar ile doğudaki Türk boylarında ve özellikle Timurlarda kullanılan "mirza" unvanı, hanedan üyeleri ve şehzadeler için kullanıldığında ismin sonuna, diğerleri için kullanıldığında ismin başına getirilirdi (Küçüktaşçı 2010: 479). Altın Orda Hanlığında mevcut olduğu gibi, Kırım Hanlığında da mirzaların devlet yönetiminde önemli bir konuma sahip olduğunu görüyoruz (Derin-Paşaoğlu 2014: 169).

G. 16 **barış ve yarış bol-** (<T. bar-ış yaru-ş bol-) "barış ve huzur içerisinde olmak". Bu ikileme yapı; Eski Türkçedeki *bar-* "gitmek" fiilin üzerine gelen fiilden isim yapım eki ile kalıplaşan "karşılıklı dostluk, sulh" manasındaki *barış* kelimesi ile MK'de yalnızca *yaru-yaşu-* "dinlenmek ve sevindirici bir şeye sevinmek" (MK 481/385) fiil grubunda yer alan *yaru-* fiiliyle ilgili olmalıdır. *Barış ve yarış bol-* yapısı, Kırım sahasına ait bitiklerde muhatap olunan devlete karşı gösterilen dostça tutumu bildirmek için kullanılmış kalıp bir ibaredir. Yine buna benzer bir yapı olarak Budist Uygur metinle-

rinde görülen *keliş barış sav* “karşılıklı antlaşma, uzlaşma” (ED 369b) biçimini gösterebiliriz.

G. 17 **aşlamçı** (<T. asığ+la-m+çı) “aracı tüccar” Kelimenin kökü, muhtemelen Eski Türkçede “fayda, kazanç, kâr” manasındaki *asığ* kelimesi ile ilgili olmalıdır (ED 244b; MK 44/30). Yine Codex Cumanicus’ta “aracı satıcı, komisyoncu” anlamında *astlançı* “aracı, tefeci” (Grønbech 1942: 43) kelimesinin de *aşlamçı* ile bağının bulunduğu görülür (Özyetgin 2005: 172). Moğol istilası neticesinde Deşt-i Kıpçak’ın ticari hayatı Altın Orda Devletinin hâkimiyeti ile yeniden şekillenmiş, Kırım bölgesi Avrupa ile olan ticari münasebetlerde önemli vazife görmüştür (Kafalı 1976: 146-147). Kırım sahasında *bāzırgān* “tüccar” kelimesi ile birlikte geçen *aşlamçı* tabiri, dönemin ticari yaşamında önemli yer tutabilecek, alıcı-satıcı arasında bağlantıyı kurma görevi gören tüccarlar için kullanılmıştır.

G. 21 **özü suyu** “Dinyeper Irmağı” Dinyeper nehrinin Türkçe adıdır. Özü Irmağı, Moskova’nın batısından doğarak Karadeniz’e dökülmektedir. Özü Irmağı’nın, Fin Körfezi’nden İstanbul’a kadar uzanan antik ticaret yolu üzerinde yer aldığı malumdur (Kurat 2014: 16). Kırım Hanlığı döneminde Özü Suyu olarak adlandırılan nehir, Hanlığın Lehistan ile olan doğal sınırını çizme vazifesi görmüştür. İncelenen bitikte, Özü Irmağı’nın güneyine inen Kozakların sınırı ihlal ettiğinden bahsedilmiştir.

G. 26 **akkirman** Dinyester (Turla) Irmağı’nın Karadeniz’e döküldüğü yerde M.Ö. 6. yüzyılda kurulan ve ilk adı *Tyras* olan *Akkirman*, bulunduğu coğrafyayı Avrupa’ya bağlayan önemli ticaret merkezlerindedir. Türklerin adlandırması ile *Akkirman*, “beyaz kale” anlamına gelmektedir. Şehir 1241 yılında Moğol hâkimiyetine girse de, sonrasında Cenevizler ve Moldovya (Boğdan) Prenslığı arasında el değiştirmiştir. II. Bayezid devrinde (1484) Osmanlı Devletine bağlanan Akkirman’ın, Osmanlı’nın Karadeniz ticareti politikasında önemli bir yeri vardır. Ayrıntılı bilgi için bk. (Bilge 1989: 269-270).

G. 27 **ağaç** (< Mo. aqa+ça) “büyük kardeş” (TMEN I: 21). Eski ve Orta Türkçede görülmeyen *aga* kelimesi Moğolcadan ödünçleme olarak Türkçeye geçmiş ve 13. yüzyıl sonrası metinlerde “büyük erkek kardeş” anlamıyla yer almıştır (Tuna 1976: 282). Bitikte; *aga* sözcüğünün üzerine eklenen *+ça* eki ile birlikte *ağaçlarımız hanlar* şeklinde kullanılan bu orijinal yapı, Kırım Hanlığında bulunan geçmişteki hanlara hürmeten bir nevi onlara saygı göstermek maksadıyla kullanılmıştır.

G. 28 **biş baş tatar kazaqları** “Özü-Zaporog Kozakları” 16. yüzyıl ortalarından başlamak suretiyle Özü (Dinyeper) boyunda örgütlenerek Lehistan-Litvanya topraklarından Kırım hududuna geçip yağma yapan Rus asıllı topluluktur. Sonraları “Berebaş” ve “Potkalı” olarak anılacak olan Özü Kozakları, Orta Dinyeper boyu Lehistan-Litvanya Krallığına geçince, Tatarlara karşı krallığın sınır bekçiliğini yapmışlardır (Kurat 1972: 248). Özü-Zaporog Kozaklarının, özellikle 17. yüzyılda Karadeniz’e inerek İstanbul Boğazı’na yağma için geldiklerinde Osmanlı Devletini zor duruma düşürdüklerini

biliyoruz (İnalçık 2008: 60-61). Nitekim Osmanlı Devleti, Özü havzasındaki Kırım hududunu bu yağmalara karşı korumak için 17. yüzyılın başlarında Özü ve Kılburun kalelerini inşa ettirmiştir (Kurat 1972: 249).

G. 37 **tiyiş** (< T. tıd-ış?) "vergi; Moskova Knezliği ile Lehistan-Litvanya Krallığından alınan vergi". Eski Türkçede "engelle-, mani ol-" anlamlarına gelen *tıd-/tıt-* (ED 450a; MK 412/323) fiiline eklenen fiilden isim yapım eki ile oluşan kelime, sonraki dönemlerde vergi anlamında bir teknik kelime olmalıdır. Kurat, *tiyiş* kelimesini Moğolca "vergi" olarak tanımlasa da (Kurat 2014: 553), taradığımız Moğolca sözlüklerde böyle bir kelimeye rastlanmamıştır. Bu terim, Moskova Knezliğinin Altın Orda Hanlığına mecburi olarak ödediği verginin Kırım sahasındaki bir nevi devamı niteliğindedir. Kırım Hanlığı, özellikle siyasi bakımdan güçlü olduğu dönemlerde, Moskova Knezliğinden *tiyiş* adı altında hazine yahut çoğunluğu kürk olmak üzere mal mülk talep ederek Ruslara üstünlüğünü kabul ettirmeye çalışmıştır. Tiyişin, devlet tarafından tutulan defterler ile miktarı belirlenirdi. Bu hediyeler han, kalgay ve nureddin ailelerinin yanında mirzalara ve ileri gelen kişilere talep edilirdi (Kurat 1972: 251-252). *Tiyiş* olarak istenen vergi ve hediyeler, incelediğimiz II. Gazi Giray Han bitliğinde görüleceği üzere Moskova Knezliği dışında Lehistan-Litvanya krallarından da istenmiştir.

G. 38 **kağalğa/kağalka** (<Mo. ḡağalg-a(n)/ḡaalğa) "kapı" (Lessing 1960: 906). Moğolcadan Türkçeye geçtiği düşünülen *kağalğa* kelimesi Kırım Hanlığında veliaht için kullanılan unvandır. Kelime, yarlık ve bitiklerde *kağalgay*, *kağalyai kalgay*, *kalğa* şeklinde farklı yazımlarla geçmektedir. Bunun dışında, incelediğimiz bitikte *kağalka* (S.42) olarak da yazıldığını görmekteyiz. Kalgayların kendisine has lakapları olmakla birlikte, bu kişiler resmî yazışmalarda hanın lakaplarından *sultan* unvanıyla ayrılırlardı (Kurat 1972: 229). İnalçık, kalgaylık makamının Moğol devletlerindeki veliaht tayininden biraz farklı olmakla birlikte o geleneğin devamı niteliğinde olabileceğini söyler. Kırım Hanlığı soyundan gelen kalgayların, handan sonra devletteki en yüksek mertebeyi teşkil etmesi sebebiyle Osmanlı Devleti sistemindeki veziriazamlığa benzetildiği dahi olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. (İnalçık 2001: 259).

G. 58 **çerüvin** (< T. çerig+i+n) "savaş için hazırlanan askeri birlikler" Bitikte kelime, Kıpçak dil özelliği olan -g>-v (-w) ses değişimiyle çerig > çerüv şekline geçmiştir. Clauson'a göre önceleri askeri birlik anlamında olmasına rağmen, *sü* "ordu" kelimesinin kullanımdan düşmesiyle birlikte "ordu" manasını kazanmıştır (ED 428b-429a). DTC'de yalnızca "ordu" anlamıyla geçerken (DTC 144a); MK'de "savaş düzenindeki saf, sıra, savaşta iki taraftan biri" (MK 74/62) ya da "savaş" (MK 195/167) olarak yer alır. *Çerig* kelimesi yazılı metinlerde ilk kez Eski Uygur ve Karahanlı döneminde görülür ve sonrasında Kıpçak ve Oğuz sahalarında yaygınlık kazanarak mensup olduğu şivenin fonetik özelliklerine göre farklı biçimlerde kullanılmaya devam eder (ED 429a). Ayrıca çerik ve çeri için bk. (TMEN III: 1079).

KAYNAKLAR

- BİLGE Mustafa L. (1989). "Akkirman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.2: 269-270, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- CLAUSON Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford (ED).
- DERİN-PAŞAOĞLU Derya (2014). "Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozkır Aristokrasisinin Güçlü Temsilcileri: Emir Rektemür ve Şirin Mirzalar", *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXIII (56): 147-190.
- DOERFER Gerard (1963-75), *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, I-IV, Wiesbaden (TMEN).
- DTC: bk. NADELYAYEV vd. (1969).
- ED: bk. CLAUSON (1972).
- ERCİLASUN Ahmet B. - Ziyat Akkoyunlu (2014). *Kaşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları (MK).
- G. II. Gazi Giray Han'ın 1592 tarihli bitiği
- GRØNBECH Kaare (1942). *Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhag: Einar Munksgaard.
- HÜLAGÜ M. Metin (2004). "Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Türk-Rus İlişkilerindeki Yeri (1441-1783)", *Uluslararası Türkoloji Sempozyumu, TİKA (Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı)*, 31 Mayıs-4 Haziran, Simferopol, Ukrayna, Kırım.
- İNALCIK Halil (1944). "Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tâbiğine Girmesi Ve Ahidname Meselesi", *Belleten*, VIII (30): 185-229, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- (2001). "Kalgay", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.24: 259, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- (2008). "Karadeniz'de Kazaklar Ve Rusya: İstanbul Boğazı Tehlikede", *Çanakkale Savaşları Tarihi*, I: 59-64, İstanbul: Değişim Yayınları.
- KAFALI Mustafa (1976). *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- KURAT Akdes Nimet (1972). *IV-XVIII. yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- (2011). *Türkiye Ve İdil Boyu (1569 Astarhan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVII. yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- (2014). *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- KÜÇÜKAŞCI Mustafa Sabri (2010). "Şehzade", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.38: 478-480, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- LESSING Ferdinand D. (1960). *Mongolian-English Dictionary*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- MK: *Divânu Lugâti't-Türk*, bk. ERCİLASUN (2014).

- NADELYAYEV vd. (1969). *Drevnetyurkskiy slovar'*, Leningrad (DTC).
- ÖZTÜRK Yücel (2002). "Kırım Hanlığı", *Türkler*, VIII: 480-513, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- ÖZYETGİN A. Melek (1996). *Altın Ordu, Kırım Ve Kazan Sahasına Ait Yarlık Ve Bitiklerin Dil Ve Üslup İncelemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- (2005). *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- (2010). "Altın Orda-Kırım Resmî Yazışma Geleneğine Dair, 1524 Tarihli Saadet Girey Han Tarhanlık Yarlığı", *Studies in Turkic Philology, Festschrift in honour of the 80th birthday of Proffesor Geng Shimin*, Edited by Zhang Dingjing and Abdurishid Yakup: 387-407, Beijing: China Minzu University Press.
- ÖZYETGİN, A. Melek - İlyas Kamalov (2009). *Velyaminov Zernov, Kırım Yurtına Ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıglar ve Hatlar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- REDHOUSE James William (1856). *An English And Turkish Dictionary*, London.
- TMEN: bk. DOERFER (1963-1975).
- TOPAKTAŞ Hacer (2014). "Osmanlı-Lehistan-Kırım Üçgeninde Diplomasi: Şah Mirza'nın Varşova Temsilciği (1746-1747)", *Bilig*, Kış (68): 243-266.
- TUNA Osman Nedim (1976). "Osmanlıcada Moğolca Kelimeler", *Türkiyat Mecmuası*, XVIII: 209-250.
- VÁSÁRY István (1987). *Az Arany Horda Kancelláriáya, Keleti Értekezések 3*. Budapest: Körösi Csoma Társaság.
- (2014). "Kırım Hanlığı Ve Büyük Orda (XV-XVI. yüzyıl) Hâkimiyet Uğruna Mücadele (tr. Serkan Acar), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX (1): 327-340.
- WAWRZYŃIAK Krysztof (2003). *Ottoman-Polish Diplomatic Relations in the Sixteenth Century*, Bilkent University, The Institue of Economics and Social Sciences, Ankara (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

1787-1792 OSMANLI-RUS HARPLERİNDE KILBURUN, ÖZİ NEHRİ VE HOCABEY MUHAREBELERİ*

Cengiz FEDAKÂR**

ÖZET

1768-1774 Osmanlı Rus savaşları sonrasında Kırım, Osmanlı Devleti'nden ayrılarak sözde bağımsız devlet statüsü kazanmıştı. 1782 yılında Kırım'da çıkan isyan üzerine Rusya müdahale etmiş ve 1783 yılında yarımada'yı ilhak etmişti. Osmanlı Devleti, kaybettiği ilk İslâm toprağı olan Kırım'ı Rusya'dan geri almak için askeri hazırlıklara başlayarak 1787 yılında Rusya'ya savaş ilan etti. 1774 Küçük Kaynarca antlaşması ile Rusya'ya bırakılan Kılburun Kalesi Osmanlı hâkimiyetinde olan Özi Kalesi'nin hemen karşısında yer almakta idi. Osmanlı kuvvetleri öncelikle bu kaleyi Rusya'dan alarak Kırım'ın batısında güvenliği tesis ettikten sonra bu yönden Kırım'a askeri harekâta bulunacaktı. Bu amaçla Kılburun yarımadasına çıkartma yapılmış göğüs göğse muharebeler cereyan etmiş fakat savunması güçlü olduğu için kale zapt edilememiştir. Osmanlı ordusunun Kılburun'daki başarısız çıkartma harekâtı ona pahalıya mal olmuş nitekim bu vaziyetten kuvvet alan Ruslar kısa sürede Özi Kalesini işgal etmiş, bu hadiseler ise Osmanlı aleyhine savaşın seyrini yönlendirmiştir. Diğer yandan Hocabey, Özi Nehri ve Doğu Karadeniz'de de şiddetli Türk-Rus muharebeleri cereyan etmişti. Bu savaşlarda da bir varlık gösteremeyen Osmanlı Devleti, Kırım'ı Ruslardan geri almak için giriştiği savaşlara, Özi ve Hocabey'i de kaybettiği 1792 Yaş Antlaşması ile son vermek zorunda kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kılburun, Osmanlı, Rus, Özi, Suvarov, Hocabey

ABSTRACT

After Turco- Russian wars of 1768-1774, Crimea gained so-called independence from the Ottoman Empire. Because of a revolt that broke out in Crimea, Russia militarily intervened in 1782, then invaded the peninsula in 1783. The Ottoman Empire began military preparations to retrieve the first loss of Muslim territory, Crimea, and declared war on Russia. Kinburn Fortress given to Russia with the Treaty of Kuchuk Kainarja 1774, was located right across Ocakov Fortress which belonged to the Ottoman Empire. Ottoman forces, first, planned to retrieve this fortress from Russia to provide the security in western Crimea, then start a military operation to Crimea in this direction. To this end an assault was made to Kinburn Peninsula, a close combat

* Sakarya Üniversitesi'nce tertip edilen "Uluslararası Türkiye-Ukrayna İlişkileri Kazak Dönemi (1500-1800)" (3-5 Kasım 2014 Sakarya Üniversitesi) Sempozyumunda sunulan bildirinin genişletilmiş ve gözden geçirilmiş şeklidir.

** Yrd.Doç.Dr., Trakya Üniversitesi, fedakarca@gmail.com.

took place, but Ottoman forces could not capture the fortress because of the strong defence. This unsuccessful assault cost the Ottoman Empire a lot and Russia, strengthened by the situation, captured the Ocakov Fortress in a short time. These incidents, changed the course of war to the disadvantage of the Ottoman Empire. On the other hand violent clashes took place in Odessa, Ochakov River and Eastern Black Sea. The Ottoman Empire unable to achieve success had to end the war, which it ventured in order to reclaim Crimea, with Iași Treaty.

Keywords: Kinburn, Ottoman, Russian, Ocakov, Suvarov, Odessa

1768-1774 Osmanlı-Rus savaşları sonucunda Osmanlı Devleti o tarihe kadar imzaladığı anlaşmaların en ağırını kabul etmek zorunda kalmıştı. Bu anlaşma ile Kırım sözde bağımsız bir ülke hüviyeti kazanırken bu toprakların Osmanlı hâkimiyetinden çıkması, Rus nüfuzuna ve devamında 1783 yılında Rus işgaline maruz kalması ile süreç tamamlanmıştı. Osmanlı Devleti ise kaybettiği ilk İslâm toprağını geri almak için plan ve hazırlıklarını yapmakta idi. Bu süreçte Avrupa'da da kutuplaşmalar olmuş, Rusya-Avusturya ittifakına karşı Prusya-İngiltere ve Flamenk bloğu diğer tarafta yer almıştı. İngiltere ve Prusya'nın kıskırtması ile Osmanlı Devleti Rusya'ya karşı savaş ilânına karar verdi. Bunda Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı İsveç'le yaptığı ittifakın da rolü bulunmaktadır (Uzunçarşılı-IV 1988: 186)¹. Diğer bir sebep ise Rusya ile Avusturya'nın kendi aralarında Osmanlı Devleti'ni paylaşma planlarını boşa çıkarmaktı (Karal-V 1983: 14). Osmanlı Devleti, Kafkasya ile birlikte Rumeli'de de özellikle hudut boyları olan Tuna ve Turla Nehirleri boyunca mevcut kale ve istihkâmları güçlendirmişti. Özi Nehri (Dinyeper)'nin Karadeniz'e döküldüğü yerde Özi Kalesi bulunmakta idi. Kaynaklarda sedd-i sedid-i İslâm (BOA, D.BKL. d. 32544) ya da İstanbul'un kilidi olarak kendisine değer atfedilen kaleye de savaş öncesi asker ve mühimmat takviyesi yapıldı. Yine Özi Nehri'nin karşısında aynı nehrin denize döküldüğü yerin sağında, denize doğru ince bir hat olarak sivrilen ve adıyla müsemma Kılburun yarımadası bulunmakta, burada ise yine aynı adla küçük bir kale yer almakta idi. Kılburun Kalesi de aşağıda ayrıntılarıyla belirteceğimiz üzere Özi Kalesinin kilidi konumunda idi.

Rus idaresine geçtikten sonra 1857 yılına kadar varlığını devam ettiren Kılburun Kalesi (Rusça Kinburn), idari olarak Herson Oblastına bağlı idi. Kalenin 15. yüzyılda Türkler tarafından inşa edildiği belirtilmektedir (Jukov - 7 1965: 243). Dolayısıyla Fatih Sultan Mehmed'in Kırım Hanlığını Osmanlı topraklarına dâhil etmesiyle (1475) birlikte Kılburun da Osmanlı hâkimiyetine geçmiş olmalıdır.

¹ Türk-İsveç ittifakı için bkz. BOA, HAT, 185/8600.

1. Kılburun Kalesi'nin Geçirdiği Tamirat ve Bazı Yıllara Göre Sahip Olduğu Asker Sayısı

18. Yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin kuzeyinde beliren Rus tehdidine karşı hudut boylarında yer alan kale ve istihkâmlar kuvvetlendirilmiş, bu bağlamda Kılburun Kalesi de çeşitli aralıklarla tamir ve tahkim edilmiştir.

14 Eylül 1749 tarihli keşif ve tamirat defterine göre Kılburun Kalesi kârgir olarak yeniden inşa edilmiştir. Buna göre tamamen taştan kale duvarları inşa edildikten sonra kalenin dörtkenarına yine dört adet tabya yapılmıştır. Söz konusu tabyalara top ve tüfek için mazgallar, kale üzerine de seğirdim duvarı üzerine yine tüfek mazgalları yapılmıştır. Kalenin kible yönüne hisar-ı peçe duvarı; kalenin batısına rıhtım ve büyük kapı ve kapının üzerine çatı, muhafız odaları, büyük kapının üzerine tüfek mazgalı, hisar-ı peçe; yine batı tarafında yapısı taştan, sürgüsü ahşap üzeri demir kaplı su kapısı; batıda Özi Nehri'ne bakan kısımda beş adet top yerleştirilecek mazgal, kale içerisinde tabyaların yukarı kısmında iki adet karakol; kalenin güneyinde baruthane; Seğirdimlere çıkabilmek için iki taraflı taş merdiven, çatılı mühimmat ambarı, tabyalara sepetler, dış kalenin kuzeyinde yer alan şaranpolara siper duvarı; kale içinde beş odalı, mutfaklı, kilerli ve çatılı kışla binası; yine kale içinde zabitanın kalacağı üç odalı çatılı kışla; kalenin çevresinde yer alan şaranpolaların iki tarafına taştan duvar inşa edilmiştir(BOA, *D.BKL. d*, 32544). Görüldüğü üzere Kılburun'a, sınırlı kara hudutları dâhilinde yeniden bir kale inşa edilmiştir. 1758 ve 1759 yıllarında da yine kalede tamirat yapılmıştır. Özellikle bu tamiratla dış kalenin tahkimi yapılmış, seğirdim duvarlarıyla mukavemeti arttırılan kaleye Or kapı adlı yeni bir kapı daha ilave edilmiştir. Kalenin Özi Nehri'ne bakan ikinci tabyadan yeniden inşa olunan dışkale baştabyasına kadar taştan duvar örülmüş, bu duvar önüne şaranpo çukurları, şaranpo önüne kârgir seğirdim duvarı yapılmıştır. Kalenin Karadeniz'e bakan yönüne kârgir tabya ve bu tabyaya yerleştirilecek altı adet top için mazgal ve çevresine sepetler yapılmıştır. Tabya çevresine şaranpolar, aynı tabyadan denize kadar seğirdim duvarı, Karadeniz'e bakan tabyadan Özi Nehri'ne bakan tabyaya kadar sur duvarı ve çevresine şaranpolar yapılmıştır. Tüm bu inşaat faaliyetlerinin maliyeti ise 69 bin 755 kuruş 15 akçe olmuştur (BOA, *D.BŞM.BNE.d*, 15937). 1771 yılında da gerek Özi gerekse Kılburun Kalesi muhafazasında bulunan askerler için kışlalar yapılmak üzere mimar görevlendirilmişti (BOA, *C.AS*, 1008/44143 (15. C. 1185/25 Eylül 1771).

Kalede 1715 yılında 92 (BOA, *A.E, III. AHMED*, 10728 (18 M. 1128/13 Ocak 1716))²; 1724'te 102 (BOA, *A.E, III. AHMED*, 20438); 1726'da 102 (BOA, *A.E, III. AHMED*, 16503); 1733'te 81 (BOA, *A.E, I. MAHMUD*, 455), 1751'de zabitan dâhil toplam 42 (BOA, *D.BŞM, BNE.d*, 15972); 30 Haziran

² Söz konusu belgede muhafız sayısı 100 olması gerekirken çeşitli nedenlerle sekizinin eksildiği ifade edilmektedir.

1757'de ise 109 asker bulunmakta idi (BOA, *A.E, III. MUSTAFA*, 13770; 13579).. Çeşitli yıllar ve rakamlardan da anlaşılacağı üzere 18. Yüzyılda Kılburun Kalesi'nde yaklaşık 100 asker muhafazada bulunmakta idi.

2. Osmanlı-Rus Savaşlarında Kılburun Kalesi

a) 1735-1774 Yılları Arasında

1735-1739 yılları arasında cereyan eden Osmanlı-Rus harplerinde 17 Temmuz 1736 yılında Rus generali Poruçik Leontyev tarafından işgal edilmiş, Belgrad Antlaşması'ndan sonra Eylül 1739 tarihinde Osmanlı Devleti'ne geri verilmişti. 1767-1774 Osmanlı Rus Harplerinde ise kaleyi 1771'de V. M. Dolgorukiy işgal etmiştir (Bogdanoviç-VII 1855: 169).

1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nın üçüncü maddesi ile Özi Kalesi Türklere devredilirken (BOA, *A.DVN.DVE*, 83/1, s. 145) 18. Maddesi gereğince Kılburun Kalesi Ruslara bırakılmıştı (BOA, *A.DVN.DVE*, 83/1, s. 149). Böylelikle her iki ülke arasındaki hudut Aksu/Buğ Nehri oluyordu (Uzunçarşılı-IV: 423). Buna dair Özi Kalesi Muhafızı olan Şerif Hüseyin Paşa'ya gönderilen emirde, Özi Nehri boğazında yer alan Kılburun kalesinin çevresi ile birlikte Ruslara teslim edileceğini, burada bulunan top ve mühimmatın sayımının yapılarak Özi Kalesine nakledilmesi istendi. Bu konuyla ilgilenmek üzere İstanbul'dan Divan-ı Hümayun hocalarından Şerif Mehmed görevlendirilmişti (BOA, *C.HR*, 176/8754 (Evail-i N. 1188/5-14 Kasım 1774).

b) 1787-1792 Savaşında

Osmanlı Devleti'nin savaş hazırlıklarında olduğunu bilen Rus Çariçesi II. Katarina, donanmalarının henüz tamamlanmadığını dolayısıyla savaşın en az iki yıl ertelenmesi gerektiği fikrinde idi (Petrov -I 1880: 92)³. Fakat Osmanlı Devleti 19 Ağustos 1787 tarihinde Rusya'ya sefer ilân etmişti (Uzunçarşılı-IV 1988: 519). Ancak bu savaşta Rusya'nın yanında yer alan Avusturya'yı da karşısında buldu. Tek cephe yerine bu defa Avusturya cephesinin de eklenmesiyle Osmanlı Devleti, Kafkasya'dan Karadeniz, Orta Avrupa ve Balkanlara kadar uzanan çok geniş sathta mücadele etmek zorunda kaldı. Muharebeler kara ve denizde cereyan edeceği gibi Özi, Tuna, Turla ve Kuban nehirleri boylarında da zaman zaman olanca şiddetiyle kendini gösterecektir.

Osmanlı Devleti 1787-1792 savaşlarında Karadeniz havzasında Rusya'ya karşı üç aşamalı bir savaş planı hazırlamıştı. Özi Kalesi'nde toplanacak askerlerle batıdan; Donanmanın başında bulunan Kaptan-ı derya Gazi Hasan Paşa denizden; Anapa Kalesi merkezli, Kuzey Kafkasya'da toplanacak

³ Rusça'dan çeviriler yaparak çalışmamıza katkıda bulunan Sayın Yrd. Doç. Dr. Ülkü Çalışkan'a sonsuz minnetlerimi sunarım.

olan askerle de Kuban Nehri geçilerek Rusya'ya saldırılacaktı (BOA, C.AS, 4733 (Evail-i N. 1202/5-14 Haziran 1788))⁴.

Kırım'ın tekrar alınması için öncelikle bölgede gerek Kırım gerekse Özi Kalesi için tehdit oluşturan Kılburun Kalesi'ndeki Rus askerî varlığı ortadan kaldırılmalı idi. Kılburun muhasarasından önce Osmanlı donanması, Özi'nin batısında bulunan Rus donanması ile muharebe yapmıştı. Muharebe öncesi Türk donanması, beş büyük gemi ve 30 kadar küçük savaş gemisi ile birlikte Özi Kalesi önlerinde bulunmakta idi (Petrov -I 1880: 92). Tarihçi Edib Efendi ise büyük gemi sayısını sekiz olarak vermiştir (Çınar 1990: 40). Tuğamirali Mordvinov komutasındaki Rus donanması ise Herson yakınlarında idi. Rus donanmasında birinde 54 diğesinde 40 top bulunan iki gemi, üç kadirga, üç adet yine içinde top bulunan daha küçük gemi ve 20 adet muhtemelen ince donanmaya ait küçük gemi bulunmakta idi. Bunların dışında Bityug adlı bot ve Skoriy adlı kadirga da bulunmakta idi. Türk donanması 19 Ağustos 1787'de demir alarak Rus donanmasının karşısında savaş düzeni aldı. 21 Ağustos'ta öğleden sonra Türk donanmasından Rus donanmasına top atışları yapılmaya başlandı. Bu saldırıya Rus donanması da aynı şekilde mukabele etmiş ve karşılıklı top atışları altı saat sürmüştür. Muharebede Rusların Skoriy adlı kadirgası -ki üç saatte 580 top atışı yaptı- ciddi hasar aldı. Skoriy kadirgası ve Bityug botu ateş hattının gerisine çekilmek zorunda kaldı. Bu hadiseden sonra Türk donanması Kılburun'a yönelerek burayı bombardımana tuttu. Bombardıman Kılburun Kalesi'ne fazla zayıat veremedi (Petrov -I 1880: 92-94). Bu sıralarda Avlita (Sivastopol) Limanından üç Rus gemisi gelerek Kılburun önlerine demir atmıştı. Bunlardan biri kapak kaldırır cinsten olup içinde 64 top ve 700 asker; diğesinde, 40 top 300 asker; üçüncüsünde ise 18 top 100 asker bulunmakta idi. Bu durum üzerine Osmanlı donanmasında her bir kaptan 20'ser askerle bir şalopeye tayin olunup 2 Eylül 1787'de bu gemilerle üç saat karşılıklı top atışları yapıldı (BOA, HAT, 24/1223 (23 Za. 1201/ 6 Eylül 1787)). Diğer yandan Özi Kalesi'nden bir menzil topu çıkarılarak Hasan Paşa Palankası önünde kuma yerleştirilmiş, buradan yapılan top atışlarıyla Rus gemilerinden en büyüğünün suya yakın kısımlarını hasara uğratmıştı. Bu gemi yelken açarak Rusların deniz üssü Herson'a çekilmişti. Özi muhafızı İsmail Paşa, İstanbul'a gönderdiği yazıda, 5000 piyade ve 5000 süvari takviyesi yapılırsa Kılburun Kalesi'nin Ruslardan alınabileceğini ifade etmiştir. Ayrıca esir alınan iki Zaparog askerden edinilen bilgiye göre Rusların Kılburun'da 5000, Herson'da ise 15 bin askeri bulunmakta idi (BOA, HAT, 24/1223-A)⁵.

Bu hadiseden sonra Rus gemileri su çekerek Aksu mahalline kadar gitmişti. Türk gemileri de yelken açarak peşlerine düşmüş akşam olmasıyla takipten vaz geçilerek Özi önlerine dönmüştü. Bu esnada bir Rus gemisi

⁴ Konuyla alâkalı Kuzey Kafkasya'da cereyan eden Osmanlı-Rus Harpleri için bkz. Fedakâr 2014.

⁵ Aynı belgede söz konusu çatışmanın iki saat sürdüğü belirtilmektedir.

Türk donanması yakınlarına kadar gelmişti. Filikalara bindirilen Türk askerleri bu gemiye operasyon yaparak içindeki zahireye el koymuş, askerler ise esir alınarak kalyona nakledilmişlerdi. Özi önlerindeki Türk donanması seraskeri Çelebi Seyyid Ahmed Kaptan durumu İstanbul'a bildirmiştir (BOA, HAT, 24/1223 (23 Za. 1201/ 6 Eylül 1787))⁶.

13 Eylül 1787 tarihinde Türklerin kaleye saldırıları yoğunlaşmış (Bogdanoviç-VII 1855: 69). 14 Eylül'de 700 kişi ile saldırı ve karaya çıkartma gerçekleşmiş ancak Rus kazakları ve piyade birlikleri tarafından geri püskürtülmüşlerdi. 15 Eylül tarihindeki çıkarma denemesi de başarısızlıkla sonuçlandı. Türk donanmasının kuşatma konusunda ısrarcı davranmaları yüzünden o zamana kadar Herson'da bulunan A. V. Suvarov⁷, kale savunmasını yürüten Tuğgeneral F. İ. Rek'den görevi devraldı⁸. Bu arada Kılburun Kalesi'ni korumak için gönderilen altı Rus gemisi kaleye fazla yanaşmaya cesaret edemedi. Ancak bu gemilerden birinin komutanı olan Malta asıllı Lombarda, Kılburun'u bombalayan Türk donanmasında ana filodan ayrı yerde duran bazı Türk gemilerine saldırarak Kılburun'a kadar yanaşmayı başardı (Petrov –I 1880: 92-95; Cevdet-IV 1309: 32)⁹.

30 Eylül-1 Ekim 1787 tarihlerinde Türk donanmasının Kılburun'a yönelik tazyiki arttı. Bombardımanda kalede hasar meydana gelmiş hatta Suvarov'un çadırı da şarapnel parçalarından hasar görmüştü. Bombalamanın kaleye yeterince zarar verdiğini düşünen Türkler, karaya asker çıkar-

⁶. Bu hadise, yukarıda Rus kaynağı Petrov'dan nakledilenle benzerlik taşımaktadır. Bununla birlikte tarihleri ve savaş süresi birbirini tutmamaktadır. Bu yüzden ayrı bir muharebe olarak addolunmuştur.

⁷ Aleksandr Vasilyeviç Suvarov, 1729-1800 yılları arasında yaşamış ünlü bir Rus generalidir. Babasının rehberliğinde küçük yaşlardan itibaren askerlikle ilgilenmeye başlayan Suvarov, 1742'de alay muhafızlığına yazılmıştı. 1756-59 yıllarında cephe gerisi hizmetlerde bulunmaya başlamış, 1760-61'de yarbay olmuştu. 1768-1774 Türk-Rus savaşlarında, Kozluca muharebelerinde yer aldı. 1778-84 yıllarında Kuban ve Kırım kolordularını komuta etti. 1787-1792 Türk-Rus savaşlarında Kılburun Kalesi'ni müdafaa etti. 1789 yılında Fokşan'da cereyan eden Türk-Rus Muharebesinde yer aldı. 1790 yılında İsmail Kalesi'ni Türklerden aldı. 1795-1796 yıllarında, önce Polonya daha sonra Ukrayna'daki birlikleri komuta etti. 1799'da İtalya'da, Napolyon'a karşı savaşarak başarılar elde etti. Aynı yılın Eylül ayında İsviçre seferinde bulunmuş, burada da başarılar elde etmişti. Çar Pavel zamanında gözden düşen Suvarov 1800 yılında öldü. *Sovetskaya* (Jukov-13 1971: 909-910); (Anisimov 2011:307).

⁸ Petrov, içerisinde 84 adet top ve 500 asker bulunan geminin batırıldığını ve askerlerden de kurtulan olmadığını iddia etmektedir (aynı eser s.94). Türk kaynaklarında ise bunu teyit edici bilgiye rastlanılmamıştır.

⁹ Ahmet Cevdet Paşa, bazı yabancı tarihçilerin muharebelerle alakalı görüşlerine de yer vermiştir. Öyle ki Özi muhafızı ansızın Kılburun üzerine yürümek üzere tertib ettiği altı bin askeri Şalopelere bindirmek üzere olduğu Kılburun muhafızı Suvarov tarafından bilinmekte idi. Suvarov bir miktar askeri sahile göndererek Türk askeri geldiğinde bunlar kaçacaklardı. Türk askeri Kılburun'a geçtiğinde Rus askerinin görünürdeki kaçışlarının savaş daleveresi olduğunu anlamayıp karşıdan yine asker geçirmek için şalopeleri geri göndermişlerdi. General ise derhal kaleden birkaç tabur asker çıkararak süngü tüfeklerle Türk askerinin üzerine hücum ettiğinde Rus askerinin çoğu ölmüş, general dahi yaralanmış ise de Özi tarafından yardım gelmeye vakit kalmadığından orda bulunan Türk askerinin çoğu ölmüştür (Cevdet-IV 1309: 32).

maya ve bir hücumla kaleyi almaya karar verdiler. Türk askeri Rusların dikkatini farklı yöne çekmek, kale garnizonunun bir kısmını oyalamak için esas saldırının yapılacağı yerin aksi yönünde 1 Ekim sabahı beş adet gemi ile çıkartma yapmaya başladılar. Gemilerde Osmanlı Devleti'ne sığınan Zaporog Kazakları da bulunmakta idi. Karşılıklı ateş etmeler başlayınca Zaporoglar gemilerine döndüler ve oradan ayrıldılar. Eş zamanlı olarak kalenin batı tarafına Kılburun'un en uç noktasına 5300 Türk askeri karaya çıkartıldı (Petrov –I 1880: 96). Tarihçi Enverî, 1 Kasım sabahında Kul ket-hüdası Halil Paşa'nın kardeşi Turnacı Ağa liderliğinde kaleye çıkarılan asker sayısını 60 bayrak altında 2500 asker olarak göstermektedir (Bayram 2014: 318)¹⁰. Kılburun Kalesi komutanı Suvarov, Türk askerlerinin karaya asker çıkarmalarına herhangi bir saldırı veya tüfek atışıyla karşılık verilmemesini emretti (Petrov –I 1880: 96-97).

Türkler sayısal üstünlüklerine rağmen çıkarmadan sonra doğrudan atak yapmadılar. Mühendis Levati tarafından yönlendirilen Rus birlikleri ise kalenin batısına, yarımada ucuna doğru toprak setler kazarak dikkatli bir şekilde ilerlediler. Burun kısmında enlemesine ve birbirine paralel on beş adet açılan toprak setlerle güneyden birbirine geçiş sağlandı. Bu setler Özi tarafından ise kıyıya kadar ulaşmadı. Hazırlıkları tamamlayan Rus General Suvarov, saldırı emrini verdi (Petrov –II 1894: 58). Her biri iki alaydan oluşan Rus hatlarına iki ana hat üzerinde piyade birlikleri arka arkaya yerleştirilmişti. Birinci ve ikinci hat arasında birinci hattın ihtiyat kuvvetleri yer almakta idi (en önde yer alan Orlov alayının beş bölüğü). İkinci hattın ihtiyat kuvvetleri kendi alaylarının hemen ardından sıralandılar. Ruslar kalenin içerisinde de savunma için yedek kuvvetler bırakmıştı. Karadeniz kıyısına yerleştirilen Don Kazakları ve süvari birlikleri ise alt sol taraftan Türk askerlerini çevreleme görevini üstlendi. Ayrıca bütün muharebe boyunca Suvarov da ilk askerî hat üzerindeki birliklerden diğerinde (Şlis-selburg Alayı) bizzat muharebeye katıldı¹¹.

Diğer yandan kıyıya yanaşan Türk donanması da Rus hatlarını sağ taraftan bombardımana tutuyordu. İlk askerî hattı komuta eden Tuğgeneral Rek, süngü savaşıyla ele geçirdiği siperleri yoğun bombardıman yüzünden terk etmek zorunda kaldı (Petrov –I 1880: 98). Muharebeler esnasında kale muhafızı General Suvarov, Türklerin kaleyi alma azmi karşısında tüm asker-

¹⁰ Bogdanoviç (1855: 169) ve Uzunçarşılı (IV 1988: 520) bu rakamı 6000 olarak vermektedirler.

¹¹ Bu muharebeler esnasından General Şlisserburg alayında yer alan General Suvarov ölüm tehlikesi atlatacaktır. Şöyle ki: göğüs göğse çarpışmaların devam ettiği sırada Suvarov, bir Zaporog atını tutan Türk'ü gördüğünde onu Kazak sanarak ondan atı istediğinde, Türk askeri ona kılıçla saldırmış, bu durumu gören Stefan Novikov adlı Rus askeri koşarak generalin yardımına gelmiş ve Türk askerini öldürerek onu kurtarmıştır. Ayrıca kalbinin altından bomba parçasıyla yaralanmıştır. Muharebenin sonuna doğru Suvarov, sol elinden de yaralandı (Petrov-I 1880: 97-101). Ahmet Cevdet Paşa Kılburun Kalesi'ni General Suvarov önderliğinde irili ufaklı 22 savaş gemisi, dört kazak alayı tarafından savunulduğunu yazmaktadır (Cevdet-IV 1309: 32).

lerinden dua etmelerini istedi (Bogdanoviç-7 1855: 170). Suvarov ve bir miktar askerin çabalarıyla tekrar siperlere hücum edilerek bazıları yeniden ele geçirildi. Türk filosu, Rus kuvvetlerine esaslı zararlar vermeye devam etti. Ancak göğüs göğse çarpışmaların başladığı zaman top atışları azaldı. Çünkü Türkler kendi askerlerini vurabilirdi. Rus topçularının karşı saldırısıyla iki Türk gemisinden birisi yakıldı, diğeri ise batırıldı (Petrov –I 1880: 98-99). Kılburun Kalesi'nde bulunan Desna Kadırgasının kaptanı Teğmen Lombardo, Suvarov'un limandan çıkmama emrini uygulamayarak tek bir çizgi halinde duran Türk gemilerinin sol kanadına ansızın saldırmak için harekete geçti. Harekâta 120 kişilik mürettebatını saklamıştı. Mürettebatı görünmeyen bir kadırganın yaklaştığını gören Türkler bunu bir yangın gemisi sanarak geri çekildi. Böylece karada muharebe eden Türk askerler tek başına kaldı (Petrov –II 1894: 59). Suvarov, ikinci kez ele geçirilen siperlerden kaleye doğru geri çekilme emri verdiğinde, Türk askerlerinin enerjik bir şekilde saldırıya geçtikleri görüldü. Bunun üzerine Suvarov, kalede bıraktığı ihtiyat kuvvetlerini muharebe sahasına çağırdı. Bu kuvvetlerin gelişi muharebenin kaderini belirledi. Türkler tüm siperleri terk ederek düzensiz bir şekilde yarımadanın en ucuna çekildiler (Petrov –I 1880: 101-102). Rus kaynağı Petrov'a göre Kaptan Yusuf Paşa, askerlerin geri dönme umudunu yok ederek daha iyi savaşmalarını sağlamak istediğinden gemileri kıyıya yanaştırmadı. Ancak 5300 Türk askerinden çoğu yaralı yaklaşık 300 kişi hayatını kurtarabildi denilmektedir. Oysa Özi Kalesi'nden muhafızların mevacipleri ile ilgili İstanbul'a gönderilen yazıda, Özi Kalesi muhafazasında hali hazırda 6906 asker bulunduğu, kaledeki askerlerden 1000'inin firarı ve 850'sinin ise Kılburun savaşında şehit düştüğü ifade edilmektedir (BOA, C.AS, 991/43302 (2 S. 1202/ 13 Kasım 1787)). Hal böyle iken Rusların ya Osmanlı kayıpları hakkında kesin malumata sahip olmadıkları ya da kazandıkları bir savaşı karşı tarafa verilen zayıyatı abartma içgüdüsü ile hareket etmiş olmaları muhtemeldir.

Ruslar çok az kişiyi tutsak alabilmiş onların Petrov' a göre kayıpları ise 136 kişi idi. 14'ü astsubay toplam 283 de yaralı vardı (Petrov-I 1880: 101-102)¹². Türk tarihçisi Enverî ise muharebede 700 Türk askerinin şehid olduğunu, 3000'den fazla Rus askerinin ise kılıçtan geçirildiği haberini, Kılburun tabyalarında ezan okunmasıyla sonuçlanan vakada bazı gazilerin rivayetinden aktarmıştır (Bayram 2014: 319). Rus kaynaklarında ise bu hadiseden bahsedilmez. Enverî'ye göre muharebeleri sanki Türk ordusu kazanmış algısı uyanmaktadır. Muharebe sonrası Suvarov askerleriyle beraber kışlık ikametgâhına geri döndü ve ikinci katarına Suvarov'u gösterdiği başarılarından dolayı ödüllendirdi (Bogdanoviç 7 1855: 170). Kılburun'daki bu

¹² Enverî'nin bildirdiğine göre iki taraftan da büyük kayıplara yol açan muharebede Kılburun'a asker çıkartmakla görevli Turnacı Ağa da hayatını kaybedenler arasında idi. Ayrıca Akkerman tarafından da 300 asker gelerek gece savaşa dâhil olmuşlar bunlar da Ruslardan birkaç top ile dokuz cephane arabası ele geçirerek söz konusu top ve mühimmatla Ruslara saldırmış ve büyük kayıplar vermiştir (Bayram 2014: 318-319).

yenilgiden sonra Türk donanması Özi'ye gitti ve Kılburun'u tekrar muhasara etmeye çalışmadı (Petrov-I 1880: 102).

3. Özi Nehri ve Karadeniz'deki Muharebeleri

Kılburun Kalesi'nde yaşanan hezimet İstanbul'da telaşa ve endişeye yol açmış, İsmail Kalesi seraskeri Ali Paşa ve Şahbaz Giray Han¹³'a Özi, dolayısıyla Kılburun Kalesi'ne yardım göndermeleri hususunda 13 Ekim 1787 tarihinde emir gönderilmişti. Ali Paşa'nın beraberindeki askerlerle Özi'ye gideceği için bu defa İsmail Kalesi zayıf düşeceğinden, Selânik Mutasarrıfı Yeğen Mehmet Paşa da Rumeli'den toplayacağı askerlerle İsmail ordusuna takviye ile görevlendirildi. Vezir Mahmut Paşa ise Prezen adası muhafızlığına getirildi (Cevdet-IV 1309: 32-33)¹⁴.

Daha önceden Rusya'ya gönderilen Mektubî Azmi Efendi, Rusya'nın Akdeniz'e de donanma çıkararak saldırı planlarının olduğunu aktarmasıyla bu hususta tedbir alınması için Sadrazam Halil Hamid Paşa emir vermişti. Kaptan-ı Derya Cezayirli Gazi Hasan Paşa, boğaz ağzında 34 adet ince donanma ile tersanede irili ufaklı 10'a yakın savaş gemisi olduğunu belirterek hazır konumda olduklarını ifade etmişti. Akdeniz muhafazası için de irili ufaklı 25-30 savaş gemisi hazır konuma getirilmekte idi (BOA, HAT, 214/11740). Nihayet Gazi Hasan paşa komutasında irili ufaklı 150'ye yakın savaş gemisi, Mayıs 1788'de teçhiz olunarak Karadeniz'e açıldı. Maksat düşman işgalinde bulunan Kırım'ı kurtarmak için uygun yerden saldırıya geçmekti (Çınar 1999: 8-9). Söz konusu donanmada iki büyük bomba¹⁵ ve biri büyük olmak üzere dokuz adet şalope vardı. Bunlara 900 dane humbara, 390 yağlı paçavra, 1800 maytab fişegi, 3450 humbara tapası yüklendi (BOA, D.BŞM, 7043/34 (14 B. 1202/20 Nisan 1788). Söz konusu gemiler için 375 ton 959.32 kg top barutu, 20 ton 870.96 kg Flamenk barutu ve tüfek için 11 ton 817.476 kg kurşun Cephane-i Âmire'den temin edildi (BOA, D.BŞM, 7106/21, 8 B. 1203/ 4 Nisan 1789).

a) Özi Nehri'ndeki Muharebeler

Kaptan-ı Derya Cezayirli Hasan Paşa donanmayla birlikte Özi önlerine gelmişti. Birkaç gün burada kaldıktan sonra sığ sularda ince donanma ile Rusların ince donanması ve sallarına saldırılarak muharebe olundu. Yüzden fazla Rus askerinin bulunduğu bir büyük sal batırıldı. Türk tarafından ise içinde 40 asker bulunan küçük Çalupa gemisine top güllesi isabet etmiş, bu askerlerden 23'ü kurtarılırken 17'si hayatını kaybetmişti. Donanma geriye

¹³ Kırım giraylarından olup İstanbul'a gelerek Osmanlı Devleti ile yakın irtibat kurmuş, Kuzey Kafkasya ve Kırım'la alâkalı önemli mevzularda hükûmet kendisine danışmış, nihayet 1787-1792 Rus harplerinde kendisi Kuban hanı olarak atanmıştı (Fedakâr 2014: 47).

¹⁴ İsmail Seraskeri Ali Paşa bu görevinden azledilmiş yerine Yeğen Mehmet Paşa atanmışsa da Mehmet Paşa'nın vefatı üzerine Ali Paşa'ya aynı görev tekrar verilmişti (Cevdet-IV 1309: 120)

¹⁵ İtalyancası "Bombarda" olan kelime, Baş ve kıcı yuvarlak iki direkli gemiye verilen addır. (Çınar 1999: 168).

çekildikten 5-10 gün sonra yine muharebe yapıldığında Ruslara büyük kayıp verdirilirken Türk askerinden zayıt olmamıştı. Birkaç gün sonra Özi Nehri içlerine ince donanmanın dışında sekiz karavela ili birlikte geçilmiş, burada savaş cereyan etmişti. Ruslar savaş hilesi ile geceden yerleştirilen toplarla saldırıya geçmiş, bu hengâmede kaptan gemisi karaya oturmuştu. Bunun üzerine Ruslar 20-30 civarında sal ve bomba gemisi ile kaptan gemisine saldırmış, sonuçta kaptanla beraber içindeki Türk askerleri hayatını kaybetmiştir (Çınar 1999: 40). Verilen zayıtın en büyük sebebi sığ sulara, nehir içlerine büyük savaş gemileri ile geçilmesi olmalıdır.

Bu çatışmalarda Ruslara ait bir büyük gemi ile üç adet sal yakılırken iki adet sallarını da batırılmıştır. Rusların bu hücumda 2000'den fazla askerinin olduğu belirtilir. Diğer bir Türk gemisi de Ruslar tarafından imha edilmiş, geminin içindeki askerlerden üçü hariç tamamı hayatını kaybetmiştir. Geriye kalan altı gemi ise kaçarak aynı akıbetten kurtulmuşlardı (Çınar 1999: 40). Fakat bu gemilerin dönüş zamanı, suların çekilme dönemine denk geldiğinden bunların tamamı karaya oturdu. Rus donanması bu gemilere saldırdığında, Türklerin Çalupa ve ince donanmasının imdada yetişmesiyle gemilerde bulunan askerler tahliye edilmiştir. Rusların eline geçmemesi için bu gemilerden üçü kaptanın emriyle yakılmış, ikisi Ruslar tarafından yakılmış kalan bir gemi ise ele geçirilmiştir. Bu muharebede Rusların iki büyük salı ile bir boma salı yakıldı. Söz konusu çatışmalar neticesinde Türk donanması, geriye kalan az miktarda ince donanma ve büyük gemilerle Prezen adası önlerine demir attı. Özi önlerinden geçilirken düşman saldırısına karşı tedbir olarak beş adet ince donanma gemisi ile beş çektiri Özi limanında bırakıldı. Kaptanlardan bu hezimete sebep olanlardan bir kaç cezalandırıldı. Kırım'ın Avlita limanında olduğu öğrenilen Rus donanmasının Türk donanması üzerine harekete geçtiği haberi alındıktan sonra uygun rüzgâr beklenerek Türk donanmasının da Rus donanması üzerine harekete geçirilmesi benimsendi (Çınar 1999: 41).

b) Yılan Adası Önünde Muharebe

Kaptan-ı Derya Gazi Hasan Paşa¹⁶ Kapudane-i hümayun ve sancak gemileriyle dört-beş adet kalyon ileri sürüp Yılan adası¹⁷ açıklarında Ruslarla karşılaştı. Kaptan Paşa, diğer kaptanları savaş için tertip edip her bir sancak gemisine sekiz adet kalyon tahsis, ayrıca kaptanlara buldukları konumdan ayrılmamalarını tembih etmişti. Rus donanmasıyla karşılaşıldığında kendi gemileriyle birlikte yanlarında 4-5 gemiden fazlası kalmayıp tamamı geride kalmıştı. Buna rağmen hareketten vaz geçmeyen Hasan Paşa ve maiyyeti Rusları hezimete uğrattılar. Kapudan gemisinden ve diğer sancak gemilerinden atılan toplarla büyük tahribata uğrayan Rus donanması, Avlita

¹⁶ Edip Efendi eserinde Gazi Hasan Paşa için "Kahraman deniz timsahı" yakıştırmasında bulunmaktadır. (Çınar 1999: 41-42).

¹⁷ Tuna Nehri'nin denize döküldüğü yerde Kili'nin 22 mil açığında bulunmaktadır.

limanına çekildi. Hadise cereyan ettiğinde geriden gelen Türk gemileri henüz savaş mahalline erişmemişlerdi. Avlita'da Rus donanması Türk donanmasının karşısına çıkamadı (Çınar 1999: 42).

c) Özi Kalesi'nin İşgali

Karadeniz'de hassas durum devam ederken Sinop'da donanma için asker toplayarak sevkıyat yapmakla mükellef Battal Hüseyin Paşa bu sözünde durmamıştı (Fedakar 2014: 155). Diğer yandan Ruslar Kılburun yarımadasının uç kısmına yeni bir tabya inşa ederek toplar yerleştirmişti. Yine aynı tabyanın hizasına sayıları 10'u bulan büyük salları dizilerek bunlara menzili Özi iskelesine kadar uzanacak büyük toplar konumlandırıldı. Böylelikle Kılburun ile Özi arasından gemi geçişi engellenmiş oluyordu. Şayet Özi Kalesi'ne karadan yardım iletilmesi düşünülse en az 20-30 bin askere ihtiyaç duyulacaktı (Çınar 1999: 50). Tarihçi Enverî, bu dönemde Özi Kalesi'nde bulunan asker sayısını yaklaşık 12 bin olarak vermekte idi (Bayram 2014: 279).

Türk donanmasının Özi Nehri içlerinde uğradığı yenilgi sonrası ince donanmanın büyük oranda zayıf olması büyük gemilerin karaya oturması ve yok edilmeleriyle Ruslar Özi Kalesini muhasara ederek gece gündüz top atışına tuttu. Bu hal karşısında Özi Kalesi'ne yardım gönderilemedi (Çınar 1999: 58-60). Özi Kalesi önündeki Prezen adası Ruslara teslim olmuş birkaç gün sonra ise Özi Kalesi Rusların eline geçmiş, kale muhafızları ve ahalsinin direnişi sonuç vermeyerek kadın çocuk denilmeden tamamı Ruslar tarafından öldürülmüştür (Çınar 1999: 94-95). Konuyla ilgili diğer bir vesikada ise Rusların Özi Kalesi'ni işgaliyle Türklerden yedi bin kayıp, kadın ve çocuklar da dahil 65 bin civarı esir; Rus tarafından ise 30 bin civarı kayıp verildiği ifade edilmektedir (BOA, HAT, 13/453).

Gazi Hasan Paşa karşısına çıkmaya cesaret edemeyen Rus donanması Avlita'dan hareketle Anadolu sahillerine yönelmiş, Sinop'da şehri taciz ve bombardıman yaptıktan sonra Prezen adası önünde bulunan Osmanlı donanmasının karşısına ansızın gelmeyi planladığını Kaptan Paşa hafiyeten öğrenmişti (Çınar 1999: 71).

Diğer yandan Ruslar Turla Nehri boyunca ilerleyerek Hotin Kalesi'ni kuşatmıştı. Kaleye yardım yapılamaması, mühimmat, yiyecek ve asker kıtlığı yüzünden kale 31.10.1788 tarihinde Ruslara teslim edilmiştir (Çınar 1999: 80-81). Daha sonra Akkerman, Kili ve Bender kaleleri de Ruslara teslim oldu (Çınar 1999: 159, 178)¹⁸. Akabinde ise İsmail Kalesi Rus işgaline uğrayacaktır (Çınar 1999: 180). Bu hattaki kalelerden sadece İbrail Kalesi kendini müdafaa etmesini bilmiş, burayı Ruslar işgal edememiştir (Engin 2013: 118-120).

Sultan I. Abdülhamid'in vefatı ile birlikte tahta cülus eden Sultan III. Selim zamanında Gazi Hasan Paşa, 15 yıl görevde bulunduğu Kaptan-ı derya-

¹⁸ Bender Kalesi'nin teslimi ve daha fazla ayrıntı için bkz. Fedakâr 2013: 382-393.

lıktan azledilerek yerine Giritli Hüseyin Paşa bu göreve getirildi. Azil sebebi ise Donanma-yı Hümayun'un yarısına yakın kısmını bir muvaffakiyet olmaksızın zayi etmesi ve bu halle İstanbul'a dönmesi olarak gösterilmiştir (Çınar 1999: 138)¹⁹.

d) Hocabey Deniz Muharebesi

Donanma-yı Hümayun, Kaptan-ı Derya Hüseyin Paşa komutasında Karadeniz'e açıldıktan sonra 24 Temmuz 1789 tarihinde Hocabey Limanı'nda Prezen Adası yakınlarında teftişte bulunurken, adada Ruslara ait beş-altı topun bekçiliğini yapan 8-10 Rus kazağının görüldüğü, Türk donanmasının gelmesiyle birlikte bunların da kaçtığı ifade edilmiştir. Daha sonra bu toplara el konulmuş buradan Kılburun Kalesi'ne topla tacizde bulunulduktan sonra Rus donanmasının bulunduğu Avlita Limanına gidilmiştir (Bayram 2014: 601).

Donanma-yı Hümayun, selamete Suline Boğazı ve Yılan adası önlerine demir atıp bir müddet sonra Özi ve Kılburun önlerine gelmişken iki Rus Çalupa savaş gemisi kendilerini takiple Türk donanmasını sığ sulara çekmek istemiş fakat başarılı olamamışlardı (Çınar 1999: 151). Kaptan-ı Derya Hüseyin Paşa komutasındaki donanma, Doğu Karadeniz'e gittiğinde Burada Anapa seraskeri Battal Hüseyin Paşa ile görüşmüş, bunun dışında Anapa açıklarında Türk-Rus donanmaları arasında şiddetli muharebeler, Rus donanmasının püskürtülmesi ile sonuçlanmıştır²⁰.

Türk donanması 1790 Ağustosunun başlarında Süline boğazına gelmiş buradan da Hocabey Limanı'na demir atmıştı. 37 parçalık Rus donanmasının geldiği haberi üzerine hazırlık yapılmak istenmiş fakat rüzgâr ters yönden estiği için yelkenler çekilememiş, küçük teknelerin dışında sade 19 savaş gemisi savaş tertibi alabilmişti. Yapılan şiddetli muharebelerde Ruslara ait bir büyük savaş gemisi batırılırken Türklerin paşa gemisi yedi-sekiz yerinden ateş alarak hasar görmüştü. Kamaralar, zahire ambarı, cephanelik yakınlarına kadar hatta mayistra sütununa kadar yanmaya başlamıştı. Gece yarısı olmasıyla her iki taraf savaşa ara verdi. Fakat gece saatlerinde esen fırtına ile Türk donanması birbirine çarparak büyük hasar görürken her biri bir yana dağıldı. Süleyman Paşazade Mehmet Beyi'nin komutasındaki gemi ile Paşa gemisi çarpışmış sütunları kırılmıştı. Özi önlerinde demir atmış olan Rus donanması, sabah olduğunda Seyyid Kaptanın Mülk'ul Bahr adlı gemisini kendi yakınlarında gördüğünde saldırıya geçti. Muharebe altı saat sürdü. Yardım alamayan Paşa gemisinin sütunları kırıldı. Seyyid Kaptanla birlikte gemi içindeki Türk askerleri savaşta hayatını kaybederken Rusların eline geçeceği anlaşıldığında gemi ateşe verilerek yanında olan iki Rus gemisinin de yanması sağlandı. Akşam vakti olduğunda Türk donanması an-

¹⁹ Daha sonraki süreçte sadarete getirilen Cezayirli Hasan Paşa, 03.04.1790 senesinde vefat etmiştir (Çınar 1999: 160).

²⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Fedakâr 2014:155-158.

cak toparlanabilmişti (15.08.1790). Aynı gün Ruslar üzerine hücum edilmesi düşünülmüş fakat olumsuz hava şartları bunu mümkün kılmamıştır. Daha sonra her iki tarafın donanmaları Kelgra²¹ denen mahalde karşılaştı. Rus tarafına gözcüler bırakılmış, takviye alan Rus donanmasının hareket ettiği ve Türk donanmasına baskın niyetinde olduğu haberinin gelmesiyle birlikte, Ruslara mukabele için Türk donanması hazırlık yapmıştı. Rüzgâr Ruslardan yana idi. Kaptan-ı Derya Hüseyin Paşa donanmada yer alan tüm kaptanlara savaş nizamında rüzgâr avantajını elde ederek savaşa girilmesini tembihlemişken Kapudane-i hümayun kaptanı Seydi Ali Kapudan, Rus donanmasına saldırdı. Rusların taarruzuyla karşılaşan kaptanı iki ateş arasından, bir taraftan tersane kaptanlarından Koşaki isimli Arap kaptan ile diğer taraftan Giritli Şeremet Kaptan kurtardı. Her iki kaptan Kapudane-i Hümayunu aralarına alarak Rus donanmasından atılan top ve tüfek ateşlerine siper oldular. Daha sonra cereyan eden şiddetli muharebelerde Ruslara ağır kayıplar verdirildi ise de muharebede Seydi Ali Kaptan da yaralanmıştır. Bu muharebelerde zafer beklenirken Türk donanması dağıldığından Türk donanması mağlubiyetten kendini kurtaramamıştır. Rüzgârın aleyhte olması yetmemiş gibi şiddetli fırtınayla birçok geminin direkleri kırılmıştı. İstanbul'a çekilen donanmada, yoklama yapıldığında 300'den fazla yaralı ile birlikte 1000'den fazla askerin de hayatını kaybettiği ortaya çıkmıştır (BOA, HAT, 145/6127 (3 M. 1205/ 12 Eylül 1790); HAT, 146/6150; Çınar 1999: 167-168).

4. Prezen Adası ve Kalesi

Özi Kalesi güvenliği açısından önemli stratejik üslerden birisi de Prezen Adası'dır. Özi Kalesi'nin güneybatısında yer alan ada, sahip olduğu kale ile bölgenin, özellikle de Özi Kalesi'nin güvenliği açısından vaz geçilmez konumda idi. Kale, 1768 (BOA, C.AS, 862/36910 (23 C. 1182/ 4 Kasım 1768); C.AS, 860/36809) ve 1777'de başlayıp 1780'li yıllara kadar tamirat ve tahkim süreci geçirdi. 1778 yılında Özi Muhafızı Mehmet Paşa vasıtasıyla yapılan tamirat sonrası, kalenin savunması için İstanbul'dan ağa ve asker talebinde bulunulmuştu (BOA, C.AS, 897/38626 (22 B. 1192/ 16 Ağustos 1778)). Tamiratla görevli Özi Kalesi ve Prezen Palankası Bina Emmini Abdullah Ağa'ya bir an evvel tamiratın bitirilmesi hususunda İstanbul'dan emir gönderilmişse de 1783 yılına gelindiğinde dahi tamirat devam etmekte idi (BOA, C.AS, 914/39455 (5 Ş. 1197/ 6 Temmuz 1783)). Daha sonra kaleye İstanbul'dan mühimmatlarıyla birlikte çeşitli ebat ve özelliklerde sekiz adet top gönderildi (BOA, C.AS, 858/36728 (20 Za. 1192/20 Za. 1192/10 Aralık 1778)).

1787 Yılında Prezen adası ve kalesini muhafazasında 120 asker bulunmakta idi (BOA, D.BŞM, 6858/83 (7 S. 1201/18 Kasım 1787)). Kalede mevcut top tekerlekleri, kundakları ve mühimmatı için Cephane-i Âmirre'den 32,5 kg ham bakır ile 6125, 393 kg ham demir gönderilmiştir (BOA,

²¹ Bulgaristan'ın Varna şehrinin kuzeydoğusunda yarımada.

D.BŞM, 6756/108 (5 M. 1199/18 Kasım 1784)). Kale, savaş öncesi tahkim edilmesine rağmen yukarıda da belirtildiği üzere Özi Kalesi Rus kuşatmasında iken direnmeden Ruslara teslim olmuştu (Çınar 1999: 94-95).

SONUÇ

1787-1792 Osmanlı-Rus, Avusturya harplerinin başlamasıyla birlikte, Kırım'ı Rusya'dan geri almak için Osmanlı Devleti'nin uygulamaya koyduğu askerî plan, daha çok cephelere atanan komutanların kişisel basiretsizliği ya da gayretsizliği neticesinde Osmanlı açısından büyük kayıpla sonuçlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin Kılburun Kalesi'ni başarısız zapt etme teşebbüsü, bunda Kaptan-ı Derya Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın ihmâli ve zamanında bölgeye gitmemesi, Özi muhafızı İsmail Paşa'nın yeterince gayret göstermemesi önemli faktörlerdi. Belki daha da önemlisi Canikli Battal Hüseyin Paşa'nın vaat ettiği halde 10 bin askeri Özi'ye göndermemesi, devamında ise serasker olarak atandığı Kuzey Kafkasya'da Osmanlı'ya ihanetle Rus saflarına geçmesi Türk ordusunun cephede kan kaybetmesine sebep olmuştu. Kaptan-ı Derya Cezayirli Gazi Hasan Paşa ve yerine atanan Hüseyin Paşa zamanlarında da Rus donanmasına karşı üstünlük sağlanamamıştı. Başarısız Kılburun çıkartması ardından Prezen Adası ve kalesi Ruslara teslim olmuştu. Rusların Avusturya ile birlikte Fokşan ve Boze Savaşlarında Türk kuvvetlerini mağlup etmesi, Özi Kalesi'nin Rus işgaline uğraması, Osmanlı Devleti'nin Rus hududunda, Tuna ve Turla nehirleri boyunca sıralanan kalelerin savunmasını derinden etkileyecektir. Adeta savunma kalkını mahiyetinde olan ve her biri ayrı stratejik öneme sahip Kili, Akkerman, Hotin, Bender ve İsmail gibi kaleler üzerinde domino etkisi yapan bu gelişmeler, söz konusu kalelerin tek tek Ruslara teslim olmasına yol açmıştı. Bir yandan Avusturya cephesindeki olumsuz gidişat, diğer yandan Rus cephesinde yaşanan ağır mağlubiyetler Batılı devletlerin (Fransa, Prusya, İngiltere) arabuluculuğu ile Osmanlı Devleti önce Avusturya ile 1791 Zıstovi²², akabinde ise Rusya ile 9 Ocak 1792 yılında Yaş Antlaşmasını imzalamıştır (Karal-V 1999: 20). Kırım'ı geri almak için Rusya ile yapılan savaşlarda bu anlaşma ile Osmanlı Devleti Kırım'ı almak bir yana, onun Rus toprağı olduğunu kabullenirken Yedisan diye de bilinen Özi Kalesi ve havalisi ile Hocabey (Odessa)'i de Rusya'ya bırakmak zorunda kalmıştır. Daha önce Buğ Nehri olan Türk-Rus sınırı ise bu tarihten sonra Turla (Dinyestr) Nehri olmuştur (Çınar 1999: 272).

²² Ayrıntılı bilgi için bkz. Çınar 1999: 208-224.

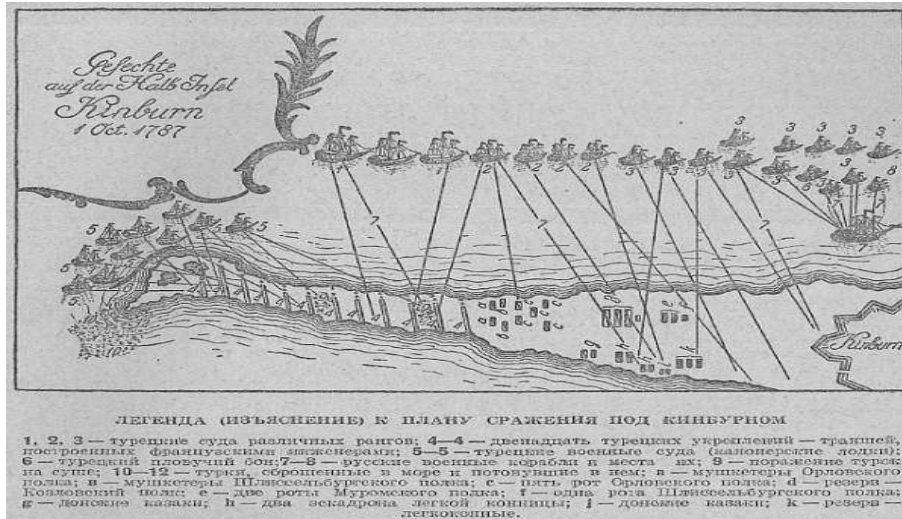
EKLER

Kilburun muhasarası <http://wars175x.narod.ru/img/Btl06.jpg> (11.12.2014)

1 Ekim 1787 tarihindeki Kilburun Muhasarası'nda Stefan Novikov tarafından General Suvorov'un kurtuluşunun tasviri. <http://encyclopedia.mil.ru/encyclopedia/heroes/USSR/more.htm?id=11869041@morfHeroes> (11.12.2014)

Kilburun Muharasarı donanma ve birliklerin yerleşim planı
<http://www.retropressa.ru/iz-perepiski-a-v-suvorova/> (11.12.2014)

A.V. Suvorov'un portresi
<http://www.liveinternet.ru/users/3895602/post160448994/> (11.12.2014)

KAYNAKÇA

- ANİSİMOV, E., *İmperatorskaya Rossiya*, Moskva 2011.
- BAYRAM, Ü. Filiz, *Enverî Tarihi*, c. III, İstanbul 2014 (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi).
- BOGDANOVIÇ, M. İ., *Voeenny Entsiklopedičeskiy Leksikon*, T. VII, Vtoroye İzdanie, Peterburg 1855.
- CEVDET, Tarih-i Cevdet, IV, Dersaadet 1309.
- ÇINAR, Ali Osman, *Mehmed Emin Edib Efendi'nin Hayatı ve Tarihi (Tarih-i Edip)*, İstanbul 1999.
- ENGİN, Hakan, *1787-1792 Osmanlı-Rus, Avusturya Harplerinde İbrail Kalesi*, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Haziran 2013 Edirne.
- FEDAKÂR, Cengiz, *Kafkasya'da İmparatorluklar Savaşı*, (İş Bankası Kültür Yayınları) İstanbul 2014.
- FEDAKÂR, Cengiz, "1787-1792 Osmanlı Rus Harplerinde Bender Kalesi", *Erdoğan Merçil Armağan*, 2013 İstanbul, s. 382-393.
- JUKOV, E. M., *Sovetskaya İstoriçeskaya Entsiklopediya*, Glavny Redaktor, T. 7, Moskva 1965.
- JUKOV, E. M., *Sovetskaya İstoriçeskaya Entsiklopediya*, Glavny Redaktor, T.13, Moskva 1971.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, c. V, TTK Basımevi, Ankara 1999.
- PETROV, A.N., *Vtoraya Turetskaya Voina v Tsarstvovanie İmperatritsı Ekaterini II*, 1787-1791 g., T. 1, S. Peterburg 1880.
- PETROV, A. N., *Vliyaniye Turetskih Voin s Polovini Proşlago Stoletiya na Razvitiye Russkago Voennago İskusstva Voini s 1787-1812 gg.*, T. 2, S. Peterburg 1894.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, IV, Ankara 1988.

GÖRSEL MALZEME İÇİN KULLANILAN WEB ADRESLERİ

- <http://wars175x.narod.ru/img/Btl06.jpg> 11.12.2014
- <http://encyclopedia.mil.ru/encyclopedia/heroes/USSR/more.htm?id=11869041@morfHeroes> 11.12.2014
- <http://www.retropressa.ru/iz-perepiski-a-v-suvorova/> 11.12.2014
- <http://www.liveinternet.ru/users/3895602/post160448994/> 11.12.2014

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVLERİ

- BOA, A.DVN.DVE, 83/1; BOA, A.E, I. MAHMUD, 455; BOA, A.E, III. AHMED, 10728; BOA, A.E, III. AHMED, 16503; BOA, A.E, III. AHMED, 20438; BOA, A.E, III. MUSTAFA 13579; BOA, A.E, III. MUSTAFA, 13770; BOA, C.AS, 1008/44143; BOA, C.AS, 4733; BOA, C.AS, 858/36728; BOA, C.AS, 860/36809; BOA, C.AS, 862/36910; BOA, C.AS, 897/38626; BOA, C.AS, 914/39455; BOA, C.AS, 991/43302; BOA, C.HR, 176/8754; BOA, D.BKL. d, 32544; BOA, D.BKL. d, 32544; BOA, D.BŞM, 6756/108; BOA, D.BŞM, 6858/83; BOA, D.BŞM, 7043

Cengiz Fedakâr

/34; BOA, D.BŞM, 7106/21; BOA, D.BŞM, BNE.d, 15972; BOA, D.BŞM.BNE.d, 15937; BOA, HAT, 13/453; BOA, HAT, 145/6127; BOA, HAT, 146/6150; BOA, HAT, 185/8600; BOA, HAT, 214/11740; BOA, HAT, 24/1223; BOA, HAT, 24/1223; BOA, HAT, 24/1223-A.

BERLİN KONGRESİ'NDEN YAKOVA'DA KATLİNE KADAR MÜŞİR MEHMED ALİ PAŞA (HAZİRAN-EYLÜL 1878)

Hasip SAYGILI*

ÖZET

Macarlı Mehmed Ali Paşa (1827-1878) olarak bilinen 19. Yüzyıl Osmanlı tarihinin önemli bir siması Türkiye'de akademik çevrelerde yeterince tanınmamaktadır. Paşa'nın adı daha ziyade şöhret sahibi olmuş soyundan gelmiş Nazım Hikmet; Mehmet Ali Aybar gibi kimselerle ilgili tartışmalarda dile getirilmektedir. Bu çalışmada Müşir Mehmed Ali Paşa'nın hayatının son üç ayındaki faaliyetleri arşiv belgelerinden de faydalanılarak aydınlatılmaya çalışılmıştır. Mehmed Ali Paşa her kademedeki işini ciddiyetle yapmaya çalışan dürüst, nitelikli, fedakâr, cesur ve vatansever bir kimse olmasına rağmen popüler söylemde haksız bir şekilde soyundan ötürü eleştiriye uğramıştır.

Anahtar kelimeler: Mehmed Ali Paşa, Berlin Kongresi, Arnavut, Prizren Ligi, Yakova

ABSTRACT

A prominent character of 19th Century Ottoman history, Mehmed Ali Paşa (b1827- d1878), known as "Macarlı", has not attained the recognition he deserves among Turkish academic circles. He is usually mentioned in polemics concerning his better known descendants such as Nazım Hikmet and Mehmet Ali Aybar. The present study is an attempt to shed light on the last three months of the Paşa's life with some help from archive documents. Mehmed Ali Paşa despite his dedication to his duties at all stages of his career, his honesty, qualifications, his self sacrificing, brave and patriotic stance, has been unduly criticized in popular discourse due to his ethnic origin.

Keywords: Mehmed Ali Pasha, Congress of Berlin, Albanian, Prizrend League, Djakovica

Macarlı lakabıyla¹ bilinen Müşir Mehmed Ali Paşa 18 Kasım 1827 tarihinde Magdeburg şehrinde hügno denilen Fransız Protestan mezhebine mensup bir aileden "Ludwig Carl Friedrich (Louis Charles Frederic) Detroit" olarak doğmuştur. Erken yaşlarda annesi Henriette Severin'i kaybetmiştir. Babası

* Dr., Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, hasipsaygili@gmail.com

¹ Macarlı denilmesi galattır, aslı Almandır (Mehmed Esad 1310: 241). Erken Cumhuriyet döneminin popüler bir kaynağına göre paşaya Macarlı denilmesi çocukluğunun Almanya'da geçmesindedir (İbrahim Alaettin, 1933-1935: 1037).

müzik profesörü Varşovalı Carl Friedrich (Charles Fredric) Detroit de borçlar içinde ölünce kimsesizler yurdunda kalmak zorunda kalmıştır. 14 yaşında bir tüccarın yanında kısa bir süre çırak olarak çalıştıktan sonra bir gemiye muço olarak girmiş, gemi bir yolculuğu sırasında Bebek'te demirliyken Osmanlı Devletine iltica etmiştir. Âli Paşa'nın himayesine giren Carl Detroit Müslüman olarak Mehmed Ali adını almıştır. Mehmed Ali büyük bir arzu ile Türkçe öğrenmiş ve Harbiye'ye kabul edilmiştir (Kornrumpf 1980: 11-12).²

Mehmed Ali Harbiye'nin 6. dönemi mezunları arasında 1853 yılında Kırım Harbi'nin çıkması yüzünden erkân-ı harp eğitimi tamamlanmadan bir yıl önce, kurmay diploması verilmeden kıtaya çıkarılmıştır (Mehmed Esad 1310: 241). Kırım Harbinde Şumnu'da Serdar-ı Ekrem Ömer Lütfi Paşa'nın karargâhında görev yapan Mehmed Ali 1862 Karadağ Seferinde de paşanın maiyetinde bulunmuştur. 1869 yılında generalliğe terfi eden Mehmed Ali Paşa (Sedes 1946: 180) 1873 yılında Yunan sınırında 300 Arnavut eşkiyayı astırarak (Kornrumpf 1980: 13) asayişini sağlamış ve 1875 yılında ferik olmuş ve 1876 Hersek olaylarında Yenipazar kolordusu komutanlığına getirilmiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Yenipazar Komutanı iken 6 Temmuz 1877 tarihinde 49 yaşındayken müşir (mareşal) olmuştur (İ DH, 749/61191, 23 C 1294). Mehmed Ali Paşa 19 Temmuz 1877 tarihinde Tuna Ordusu Umum Kumandanlığına tayin (C AS, 933/40391, 8 Recep 1294) edilmişse de kısa bir süre sonra başarısız bulunarak³ 2 Ekim 1877'de görevden azledilmiştir (C AS, 1090/48093, 23 Ramazan 1294). Bu azilden sonra kısa süreli olarak Bosna Umum Kumandanlığı (İ DUİT, 138/52, 21 Ş 1295) ve sonra Sofya Ciheti Kumandanlığına atanan Mehmed Ali Paşa 1877 sonlarında İstanbul'a çağrılarak Heyet-i Müşavere-i Harbiye Riyasetine getirilmiştir (İ DH, 761/62084, 18 Z 1294). Bir ara Girit Fırka Komutanlığına tayini düşünülmüşse de Sultan 25 Aralık 1877 tarihinde "*şimdilik tehir*" etmiştir (İ DH, 761/62084, 18 Z 1294). Daha sonra Mehmed Ali Paşa'nın aktif bir görev olmayan Dar-ı Şura-yı Askeri azalığına getirildiği görülmektedir.

Bu makalede ağırlıklı olarak Mehmed Ali Paşa'nın Berlin Kongresi Murahhaslığına seçilmesinden 6 Eylül 1878 günü Yakova'da Arnavut isyancılar tarafından katledilinceye kadarki yaklaşık üç aylık faaliyetleri incelenecektir.

Berlin Kongresine Murahhas

1877-1878 Rus harbinden ağır bir mağlubiyetle çıkmış olan Osmanlı Devleti 3 Mart 1877 tarihinde imzaladığı Ayastefanos Andlaşması ile neredeyse

² Bu makaleden haberdar olmamı sağlayan ve 25 Aralık 2009 günü Mehmed Ali Paşa'nın Yakova'daki mezarını ziyaretimde rehberliğimi yapan Prizrenli araştırmacı, yazar ve sanatçı Raif Vrmiça'ya şükran borçluyum.

³ Kendisinden ümit edilen başarıyı gösterememesinin sebebi emri altındaki komutanların verdiği emirleri yerine getirmemeleri ve Saray'ın kendisine yardımcı olmamasıydı (Sedes 1946: 181).

Arnavutluk hariç Avrupa topraklarının tamamını kaybetti. Söz konusu antlaşma şartlarını kendi politikalarına aykırı gören İngiltere ve diğer Büyük Güçler, Rusya'yı Berlinde toplanacak bir kongrede yeni bir antlaşma yapmaya mecbur bıraktılar. Berlin Kongresi'nin 13 Haziran 1878 günü toplanması kararlaştırıldı. Diğer devletlerin başbakan ve/veya dışişleri başkanlarıncı temsil edileceği Berlin Kongresine baş murahhas olarak Hariciye Nezareti memurlarından Aleksandr Karatodori Efendi⁴ seçildi. Berlin'e gitmeden kendisine vezirlik rütbesi verildi (Akyıldız 2011: 87) ve Nafia Nezaretine tayin edildi. Delegasyon başkanlığına paşa rütbesi taşıyan bir Rum'un getirilmesi ile Babıalı sınırları içinde etnisite ve din farkı tanımadığını göstermiş olacaktı (Kurat 1968: 118).

Karatodori Paşa'nın birinci murahhas olarak seçilmesinden sona ikinci murahhas olarak Sultan Abdülhamid'in "*bendegân-ı müslime'den bir ehlinin*" bulunmasını irade ettiği bilinmektedir. Sadrazam Safvet Paşa'nın Ahmed Muhtar Paşa ve Mehmed Ali Paşa'dan birisinin seçilmesini teklif etmesi (Y EE, 43/4, 6 C 1295) üzerine Sultan, Ahmed Muhtar Paşa'nın Erkân-ı Harbiye Riyasetinde "*yeni tensikat ve teşkilatla*" meşgul olmasından ötürü Dar-ı Şuara-yı Askeri azası bulunan Mehmed Ali Paşayı "*göreve yeterliliğinden*"⁵ ötürü seçtiğini 4 Haziran 1878 günü bildirmiştir (YE, 42/211, 6 C 1295). Padişahın tayin iradesinde övülecek vasıflara sahip paşanın murahhaslık vazifesinde de bu niteliklerin "*asar ve faaliyetini ibraz ve isbat edeceği*" beklentisi ifade edilmiştir.

Mehmed Ali Paşa'nın Almanca (İnal 1982: 842) ve dönemin diplomasi lisanı Fransızca'ya yüksek hâkimiyeti (Kurat 1968: 118), ileri haritacılık bilgisi (Pâkalın 1944: 246) askeri konulara vukufiyeti ve hudut hatlarının değişeceği bölgeyi yakından bilmesi delege görevine seçilmesinde etkili olmuştur. Popüler bir tarih yazarının Mehmed Ali Paşa'nın Bismark'ın Sultan'a tavsiyesi ile tercih edildiği (Kutay 1965: 1696) yönündeki iddiası eleştiriye değmeyecek derecede naiftir.

Karatodori ve Mehmed Ali Paşalara verilecek talimatın⁶ hazırlanmasının gecikmesi ve kendilerini götüren İdare-i Mahsusa vapurunun Berlin'e kalkacak treninin kalkmasından önce Varna'ya ulaşamaması sebebiyle kongrenin 13 Haziran'daki açılışında Osmanlı Devletini sadece üçüncü delege olan Berlin Sefiri Sadullah Paşa temsil etmişti (Abdurrahman Şeref Efendi 1985: 133). Karatodori Paşa ve Mehmet Ali Paşa 17 Haziranda yapılan ikinci oturuma yetişebilmişlerdi (Berlin Kongresi Protokolleri 1298: 10).

⁴ Osmanlı Devleti'nin son vakanüvisinin görüşüne göre Karatodori Paşa, Avrupa'da öğrenim görmüş, bilgin ve olgun birisiydi (Abdurrahman Şeref Efendi 1985: 233).

⁵ Kifayet-i mülabesesi.

⁶ Bu talimatı Karatodori Paşa raporunda özetler. Rumeli ile İstanbul arasında kopukluğun giderilmesi, Varna kalesinin elde tutulması, Sırbistan ve Karadağ'ın Arnavutlarla meskûn topraklara karşı aşırı genişlemesinin önlenmesi bu talimatın önemli maddeleri arasındadır (Bareilles 1919: 83).

Almanya delegasyonu başkanı olan Şansölye Prens Bismark daha kongrenin başlangıcında Osmanlı temsilcilerine kaba bir şekilde bu kongrede kendilerinin pek söz hakkı olamayacağı anlamında sözlerle uyarmıştır (Baykal 1988: 205-206). Almanya delegasyonunda bulunan Prens Hohenlohe'e kongrenin açılışının üçüncü gününde bir bakanın köpeğini kast ederek *"Bu köpek mükemmel bir şekilde eğitilmemiş, kimi ısıracağını bilmiyor. Bileydi Türkleri ısırırdı"* ifadesi (Curtius 1906: 216) Osmanlı Devletine hangi noktadan baktığını göstermiştir. Aynı görüşmede Türk delegasyonu içinde tek Müslümanın Magdeburglu olduğunu (Curtius: 216) da söyleyerek Mehmed Ali Paşa'ya antipatisini kendi heyetinden birisine ifşa etmiştir.

Hoşnutsuzluğunu basın yoluyla da açığa vurmaktan çekinmeyen Prens Bismark'a göre Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlı heyetinde yer alması Almanya İmparatoru'nun kendisini yaralanmış hissetmesine neden olmuştur ve Şansölyesi Kayserinin şerefini hatırdan tutmak mecburiyetindedir. Bu yüzden *"Mehmed'in on bir yaşında bir çocukken bir Alman gemisinden kaçmış olmasını pek âlâ anlayabilirim, ben de belki aynısını yapardım.; ama onun Fransız ve Alman soyundan gelen bir kişi olarak, Türkleşmesi ve Türk olup kariyer yaptıktan sonra buraya gelmesi ve yeni inancı ile eski vatandaşları önünde gururlanması, ardından da Hristiyan Avrupa'nın temsilcileri karşısında kendi inanışının çıkarlarını koruması sonucu, kendisine karşı takındığım tavır haklı buluyorum."* diyecektir [The Times 1903: 5, (Saygılı 2014: 57) den]. Dönemin ricalinden Mahmud Celaledin Paşa da meşhur eserinde Bismark'ı haklı bulacak şekilde Mehmed Ali Paşa'nın sonradan Müslümanlığa geçmiş olmasını *"Alman Devleti nezdinde itibardan düşmesine sebep"* (Mahmud Celalettin Paşa 1983: 622) göstermiştir.⁷ Kongre sonunda Osmanlı Sefaretinin verdiği protokol yemeğine Prens Şansölye hasta olduğunu bildirerek, Rus Başvekili Gorçakov gibi katılmayacaktır (Akyıldız 2011: 92).

Türk Ansiklopedisi (Parmaksızoğlu 1976: 400) ve İzahlı Osmanlı Kronolojisi (Danişmend 1972: 315) gibi kaynaklarda iddia edilen Mehmed Ali Paşa'nın Bismark tarafından tahkir edildiği için kongre oturumlarına katılmadığı iddiası incelediğimiz kongre tutanaklarına göre ve delegasyon başkanı Karatodori Paşa'nın raporuna göre dayanaksız görünmektedir.

Kongre'nin 4 Temmuz 1878 günü yapılan 12. oturumunda Karadağ ve Sırbistan hudutları konusu görüşülürken söz alan Mehmed Ali Paşa *"din ve ırkça münasebeti olmayan kavimleri yabancı bir milletin hükmü altına sokmaktan"* kaçınılması gerektiğini ifade ile *"ahalisi Müslüman Arnavutlar olan Plava ve Gosinye ile ahalisi Katolik olan Bar'ın Karadağ'a ilhakının adaletsizlik"* olacağını söylemiştir. Aynı şekilde ahalisinin tamamı Boşnak olan Kolaşin'in de stratejik nedenlerle Osmanlı Devletinde kalması gerektiğini

⁷ Fikrimizce Celaledin Paşa'nın Müşir Mehmed Ali Paşa'yı sorumlu göstermesi problemlidir. Bismarck Karatodori Paşa'ya, Mehmed Ali Paşa'ya gösterdiği kabalıktan daha azını sergilemiş değildir. Söz konusu dönemde birçok general ve diplomatın bugün profesyonel sporcuların çok farklı ülkelerin takımlarında hizmet görmesi gibi değişik devletlerde sözleşmeli olarak hizmet yapmaları doğal karşılanıyordu.

ileri sürmüştür. Karadağ'ın mevcut hudutları genişletilmek isteniyorsa halkı Karadağ ile çoğu aynı ırk ve mezhepten olan yerlerin verilmesini teklif etmiştir (British and Foreign State Papers 1885: 1006 ve Berlin Kongresi Protokolleri 1298: 154). Esasen daha kongreye gidilirken Osmanlı delegasyonuna Arnavutlarla meskûn arazinin geniş bir şekilde Karadağ ve Sırbistan'a bırakılmasının önlenmesi talimatı verilmişti (Bareilles 1919: 83). Ancak kongredeki kombinezonlar bu talimatın yerine getirilmesini imkânsız kılmıştı.

Mehmed Ali Paşa hakkında bildiğimiz kadarıyla tek akademik makaleyi yazmış olan Kornrumpf, paşanın Osmanlı Devletinin her hakkı ve kilometre karesi için uğraştığı fikrindedir. Türk-Sırp sınırının yeniden tespitinde etnografik ve stratejik gerekçeler ileri sürerek bir sınır komisyonunun görevlendirilmesini sağlamıştır (Kornrumpf 1980: 18). Sırbistan Hariciye Nazırı Ristic Belgrad'daki İngiliz diplomatik misyon şefine Mehmed Ali Paşa'nın Berlin Kongresinde Sırbistan'ın bütün taleplerine şiddetle karşı koyduğunu (Rizaj 1978: 219) ifade edecektir.

Osmanlı Devletinin içinde bulunduğu siyasi gâileler yanında içinde cırpındığı mali sıkıntılar Berlin Kongresine yollanan heyete de yansımış görünmektedir. Heyet Başkanı Karatodori Paşa daha kongreye geldiklerinin beşinci günü İstanbul'a çektiği telgrafta ellerindeki paranın yol, otel ve telgraf masrafları yüzünden tükenmek üzere olduğunu bildirmiştir. Kendileri için 25 bin marklık bir kredinin Osmanlı Bankası Berlin şubesine havale edilmesini talep etmiştir (HR TO, 555/79, 22.6.1878).

Delegelerin bütün gayretlerine rağmen Osmanlı Devleti'nin pazarlık gücü kalmadığından Berlin Kongresinde parlak bir sonuç alamadığı bilinmektedir.⁸ Kongre bittikten sonra doğduğu şehir olan Magdeburg'u ziyaret eden (Kornrumpf 1980: 20) Mehmed Ali Paşa İstanbul'a dönerek askeri şura üyeliği görevine devam edecektir.

“Arnavutluk Taraflarına Memur-ı Mahsus”

Berlin Kongresinden daha aylar önce Ayastefanos Andlaşması hükümlerinin bölgede şiddetli reaksiyonlar yarattığı bilinmektedir. Daha Berlin Kongresinin toplanmasından üç gün evvel 10 Haziran 1878 tarihinde Prizren'de 300 delege ile daha sonra Prizren Arnavut Ligi olarak anılacak olan Arnavutluk Cemiyet-i İttihadiyesi (Türkgeldi 1987: 136) veya Arnavud Heyet-i İttihadiyesi toplanmıştı. Katılanlar Arnavut bölgelerinin yabancı bir devlete verilmesine karşı ölümüne mukavemet edilmesi için besa bağladılar. Arnavut topraklarının savunmasında Arnavutların seferber edilmesine yardım ve koordinasyon için Prizren'de bir merkez komitesi teşkil ettiler (Gawrych 2006: 45-46). Berlin'de Müslüman nüfus çoğunluklu bölgelerin Karadağ ve Sırbistan'a terk edileceğinin anlaşılması Arnavutlar arasında infial yarat-

⁸ Osmanlı murahhası Bismarck olsaydı dahi sonuç değişmezdi (İnal 1982: 842)

mişti.⁹ Diğer taraftan Prizren Ligi tarafından Karadağ'a terk edilecek olan Plava ve Gosinye'nin savunması için silahlı Arnavut [milis] birlikleri kurulmuştu (Bozbora 1997: 159).

10 Ağustos 1878 günü Sadrazam Safvet Paşa'yı ziyaret eden Avusturya Sefiri, Sırbistan'a terk edilecek yerlerde anlaşma hükümlerine mukavemet olacağını Sırbistan Prensi Milan'a atfen bildirmiş ve halkın muhalefetine ne gibi tedbirler alınmakta olduğunu sormuştur (İ MMS, 59/2772, 11 Ş 1295). Sefire halkın karşı koymasının önlenmeye cevabı verilmiş, ancak diğer taraftan devleti büyük gailelere maruz bırakmamak maksadıyla "ahaliyi davayı serkesiden [vaz] geçirmeye çalışmak için muktedir bir komiser tayini" gerektiği lüzumu ifade edilmiştir. Bu görev için Meclis-i Vükela'da görüşüldükten sonra Dar-ı Şura-yı Askeri azası Mehmed Ali Paşa padişaha teklif edilmiştir. Paşa'nın "ehliyet ve o havalide nüfuz ve heybeti"¹⁰ ve "efkâr-ı devlete vakıf" tercih gerekçesi olarak ifade edilmiştir. Sultan Abdülhamid, sadaretin arzasına ertesi gün olumlu cevap vermiştir.

Büyük Güçler bölge halkının tepkisini Babıali'nin teşvik ettiği görüşünde olduğundan Kongre kararlarının uygulanması için Kosova'ya daha önce Kongre'de Osmanlı Devletini ikinci murahhas olarak temsil etmiş Mehmed Ali Paşa'nın görevlendirilmesi (Rizaj 1978: 228) düşünülmüş olmalıdır. Görev yapacağı bölgelerde önde gelen birçok Arnavut ile arkadaş olmasının (Skendi 1967: 57) da tercih edilmesinde rolü olduğu ileri sürülebilir.

"Berlin Muahedesi ahkâmınca Memalik-i Devlet-i Aliye'den Sırbistan ve Karadağ hükümetlerine terki mukarrer olan bazı mahallerin tahliyesini ifa eylemek üzere memur-ı mahsus tayin" edilen Mehmed Ali Paşa için bir talimat hazırlanmıştır (İ MMS, 59/2783, 17 Ş 1295). Hazırlanan bu talimatın içeriği teşkil edilen Meclis-i Mahsus-ı Vükela tarafından da uygun bulunduktan sonra onay için 16 Ağustos 1878 günü padişaha sunulmuştur. Bu talimatta Mehmed Ali Paşa'nın "hıfz-ı vatan için tahliye ve teslim mukavemet"e hazırlanan bölge ahalisini nasihat ve tavsiye ile ikna vazifesi verilmiştir. Talimata göre bölge halkı Berlin Andlaşması hükümlerini bilmemekte "sakin oldukları memleketlerin kâmilan memalik-i ecnebiyeye ilhak" olunacağını zannetmektedir. Bu yüzden muahede kararları halka "layıkıyla tefhim ve tebyin" edilmelidir. Ayrıca bölge halkının mukavemet düşüncesi "vatan kaziyesinden" ve bu da "muhabbet-i vataniyeden" doğmuşsa da devletin andlaşma hükümlerine uyulmamasının kendileri için pek büyük bir pişmanlık ve mazarrat doğuracağı devleti de "müşkilat ve muhatarata uğratacağı" ifade ve telkin edilerek mukavemet konusundaki fikirleri değiştirilmeye çalışılacaktır.

⁹ Sırp Prensi Milan'ın Belgrad'daki İngiliz diplomatik temsilcisine söylediğine göre Haziran başından itibaren mülakatın yapıldığı Ağustos sonuna kadar Sırbistan Hududuna Arnavutların taarruz etmediği gün yok gibidir. Haziran ayında Sırp 300'den fazla asker kaybetmişlerdi (Rizaj 1978: 221).

¹⁰ Mehmed Ali Paşa'nın bölgede geçmiş yıllarda Arnavut çeteleri ortadan kaldırması ima ediliyor olmalı.

Terk edilecek bölgeler ahalisinden Karadağ ve Sırbistan idaresine girmek istemeyenlerin Osmanlı topraklarına göçebilecekleri ve geride bırakacakları mal ve emlakı satma ve vekâletle idare haklarının da andlaşma hükümlerinden olduğunun da ilgililere izahı talimatı verilmiştir. Yine bırakılacak bölgelerde bulunan asker ile mühimmat ve levazımın tahliyesi ile Karadağ ve Sırbistan'dan Osmanlı idaresine iade edilecek bölgeler için civar vilayetlerden gereken askeri ve mülki memurların görevlendirilmesi de Mehmed Ali Paşa'ya direktif olarak kaydedilmiştir.

Talimatta Mehmed Ali Paşa duruma göre İşkodra veya Kosova vilayetinde bulunacağından bulunmadığı vilayette kendisine vekalet etmek üzere maiyetine bir liva (tuğgeneral) ile halka nasihat etmesi için *ulema-yı kiram*'dan bir zat görevlendirileceği de ifade edilmiştir. Andlaşma hükümlerine göre tahliyelerin öngörüldüğü tarihte¹¹ tamamlanmasına gayret gösterileceği de ayrıca belirtilmiştir.

Mehmed Ali Paşa için hazırlanıp kendisine arz edilen talimata Sultan 17 Ağustos 1878 günü bazı ilaveler yapmıştır. İlaveler ile yine ahalinin ikna edilmesi lüzumuna vurgu yapılmış, askeri teçhizatın tahliyesinde özen gösterilmesi ve Sırp ve Karadağ idaresinde kalacak olan Müslümanların yoğun baskı göreceğinden Osmanlı topraklarına göçmeleri için "*şimdiden*" tedbir alınması talep olunmuştur. Sultan Abdülhamid ilave ettiği hususlarla talimatın Mehmed Ali Paşa'ya teslim edilmesini ve paşanın maiyetine tayin edilecek memurlarla "*hemen*" görev bölgesine hareket etmesini irade etmiştir (İ MMS, 59/2783, 17 § 1295).

Talimatta paşanın maiyetine tefrik edileceği bildirilen ve kendisinin bulunmadığı vilayette vekilliğini yapmak üzere "*ferik yerine erkân-ı harp mirlivalarından*" Hüsnü Paşa görevlendirilmiştir. Mehmed Ali Paşaya 15 bin kuruş aylık, 15 bin kuruş harcırah; Vekili Hüsnü Paşa'ya 5 bin kuruş aylık ve 5 bin kuruş harcırah tahsis edilmiştir (İ MMS 59/2777, 15 § 1295).

Mehmed Ali Paşa 19 Ağustos 1878 günü akşamı İstanbul'dan görev bölgesine hareket etti. Hareketinden önce ziyaret ettiği İngiliz Büyükelçisine görevini sadık ve uzlaşmacı bir şekilde yapacağını ifade ederken İngiliz Büyükelçisinden Belgrad, Ragusa ve İşkodra'daki İngiliz konsoloslarının Karadağ ve Sırbistan hükümetlerine iyi niyet mesajının iletilmesini rica etti (Rizaj 1978: 214-215). Bu rica İngiliz makamlarınca yerine getirildi.

Bu ara Karadağ Prensi İstanbul'a ve Erkân-ı Harbiye Reisi İşkodra ve İpek'teki Osmanlı makamlarına telgraf çekerek kendilerine verilecek arazilerin bir an evvel teslim edilmesi talebinde bulunmuştur (İ DUİT, 143/51 19 § 1295). Mehmed Ali Paşa'nın yola çıktığının ertesi günü Sadrazam Safvet

¹¹ Berlin Andlaşmasının 32. maddesi gereğince arazi mübadelesi andlaşmanın tasdikli suretlerinin teatisinden itibaren 20 gün içinde tamamlanacaktır. Müstahkem mevki, mühimmat ve zahire tahliyesi için ilave 15 verilecektir. Karadağ Prensi 13 Ağustos 1878 tarihli telgrafında andlaşmanın onaylı suretinin kendisine ulaştığını söylediğine (Y EE, 76/6, 21 § 1295) göre Plava ve Gosine nahiyeleriyle ve diğer askeri vasfı bulunmayan mahallerin 2 Eylül 1878 tarihine kadar Karadağ'a teslimi gerekmektedir.

Paşa Karadağ Prensi Nikola'nın Berlin Kongresinin öngördüğü arazi mübadelesinin bir an evvel tamamlanması yönündeki bir hafta önceki telgrafına verdiği 20 Ağustos 1878 tarihli cevapta andlaşmada öngörülen mübadele tarihinde gecikme olabileceğini ancak bu gecikmenin ahalinin zihnen hazırlanması ve olabilecek karışıklıkları önleme gayretinden kaynaklandığını ifade edecektir (Y EE, 76/6, 21 § 1295).

Arnavutlar için Mehmed Ali Paşa daha önce buralarda hükümeti rahatsız etmiş olan eşkiya çetelerini sindirmiş¹² olduğundan da bölgede hiç de sevilen birisi değildi. ¹³ Yaygın Arnavut anlayışına göre Mehmed Ali Paşa, Berlin'de Arnavut topraklarının Karadağ'a verilmesini savunmuş ve Sırbistan ile Rumeli arasındaki araziye Avusturya'ya terk ederek Müslümanlar arasındaki irtibatı kestiği için haindi.¹⁴

İstanbul'dan Kosova'ya hareketinden hemen sonra başkente gönderdikleri telgraflarda Arnavut ileri gelenleri paşayı kabul etmeyeceklerini, kendisine verilen görevi yapmakta ısrar ederse öldürüleceğini ifade etmişlerdi. Babıali bu telgraflara önem vermedi. Daha sonra Mehmed Ali Paşa'nın yakın arkadaşları hükümetin Berlin Kongresinde verilen tavizlerden ötürü onu suçlu bularak kasten ölüme yolladığını iddia edeceklerdi (Rizaj 1978: 228).¹⁵

25 Ağustos günü Prizren'e gelen Mehmed Ali Paşa (Skendi 1967: 57) burada Priştine Valisi Nazif Paşa¹⁶ ile buluştu. Ve hemen şehirdeki Prizren Ligi'nin üst seviye idarecileriyle temasa geçti. Bölgenin eşrafı Prizren'e celbedilerek Berlin Andlaşması hükümlerine göre Gusine ve Plava'nın Karadağ'a terk edilme mecburiyeti anlatıldı. Olumlu bir cevap alınamadı. Esasen Prizren Ligi daha paşa şehre gelmeden tekliflerini kabul etmeme kararı almıştı (Pahumi 2007:63). Diğer taraftan Karadağ hududuna yakın Yakova ve İpek kazalarının dağlı halkının ikna edilmesi için Kalkandelenli Dırala Hasan, Yakovalı Abdullah Paşa, Debrelili Sadık Bey Yakova'ya gönderildi (Sedes 1946: 181). Prizren'de Mehmed Ali Paşa'ya karşı Prizren Ligi'nin girişimleriyle soğuk hatta düşmanca bir hava oluşturulmuştu. 26 Ağustos günü Paşa Bayraklı Medresesi bulunan Prizren Ligi merkezine gidip önde gelen şahsiyetleri iknaya çalışırken merkeze 100-150 metre mesafede bir kahve-

¹² 6 Eylül 1878 günü Yakova'da Mehmed Ali Paşa'yı öldürdüğü ileri sürülen Jusuf İbrahim Kreku, paşayı "savaşta" öldürülen iki amcasının intikamı için vurduğunu iddia edecektir (Pirraqu 2003: 122). Müşirin Karadağ, Sırbistan ve Rusya ile yapılan savaşlarda iki sivil Arnavutu öldürtmesi makul olamayacağına göre intikamı alındığı söylenen maktullerin paşanın önceki yıllarda bölgede imha ettiği soyguncu çetecilerden oldukları çıkarsanabilir. Bu durum paşanın önceki görev safahatında Arnavut çetecilerle mücadelesinin yeni görevinde işini güçleştirdiğini göstermektedir.

¹³ İngiliz diplomatik raporlarına atfen Kurat 1968: 155.

¹⁴ İngiltere Selanik Konsolosunun 14 Eylül 1878 tarihli raporu (Rizaj 1978: 231).

¹⁵ Bölgede hadiseden 20 yıl kadar sonra görev yapmış bir subay da İngiliz diplomatik raporundaki bu iddiayı daha keskin ifadelerle ileri sürmektedir (Külçe 1944: 260).

¹⁶ Avusturya diplomatik raporlarına göre Nazif Paşa Mehmed Ali Paşa'nın öldürülmesine varan olayları kıskırtanlardan birisidir (Pirraqu 2003:131).

hanede paşanın telgrafcısı öldürüldü¹⁷. Katil'in Prizren Ligi ile irtibatı bilinmekteydi (İlijaz 1978: 35).

Bölge eşrafını ikna girişimleri sürerken şehre geldiğinin ikinci günü Karadağ Prensi Nikola'ya telgraf çeken "*Arnavutluk'a Memur Komiser Müşir Mehmed Ali*" arazi mübadelesi için hududun her iki tarafında da münazaa çıkmaması için kendisine talimat verilmiş Karadağ Komiserinin Gosine veya Kolaşin'e gönderilmesini istedi (HR TO, 555/101, 26.8.1878). Ertesi gün benzeri bir telgrafi Sırbistan Prensi Milan'a çekti. Bu telgrafta da "*Devlet-i Aliye Komiseri Müşir Mehmed Ali*" halen Familok Dağı ile Karniyor'a arasında bulunan Sırp askerinin andlaşma hükümlerine göre geri hatta çekilmiş olması gerektiğini hatırlattı. Anılan bölgenin tahliyesi için ilgili Sırp makamlarına Prensin emir vermesini talep etti. Diğer konuları görüşmek üzere vekili Hüsnü Paşa'yı Priştine gönderdiğini, tayin edilecek Sırp yetkilinin de oraya yollanmasını istedi (HR TO, 555/102, 27.8.1878).

Prizren'de durumun bir gelişme göstermemesi üzerine Mehmed Ali Paşa bizzat Yakova'ya giderek mahalli halkı kendi bölgesinde ikna etmeyi düşündü. Şehirdeki hükümet yetkilileri ve Prizren Ligi idarecileri gitmemesini tavsiye ettiler (İlijaz 1978: 35). Ancak paşa 1 Eylül günü refakatında zayıf bir müfreze ile Yakova'ya hareket etti. Daha önce maiyetinde çalışmış olan bir dostu ve Prizren Arnavut Ligi'nin de Yakova merkezi başkanı (Piraku 2003: 119) olan Abdullah Paşa Drini'ye misafir oldu. Paşa Arnavutlar arasında kule denilen kan davaları ve iç çatışmaların yaygın olduğu bölgede savunmaya da elverişli bir konakta ikamet etmekteydi. Konak¹⁸ içinde yüzlerce kişinin barınmasına yetecek derecede genişti. Abdullah Paşa konakta bulunan 80 kadar silahlı adamını misafirini korumakla görevlendirdi (İlijaz 1978: 36). Müşir Paşa hemen nüfuzlu Arnavut beylerini görüşmeye çağırdı.

Sadarete gönderdiği 2 Eylül 1878 tarihli telgrafa göre "*evvelce Yakova'ya gönderilmiş olan rüesadan*" da bir haber alınmamıştı. Bu yüzden kendisi bir gün önce bizzat Yakova'ya gelerek durumu soruşturmuştur. Söylenlere göre ahalinin geçimleri için yaylalarda bulunmaları ile Ramazan dolaysıyla kasabalara gelmeleri güçlük arzettiğinden kendisi ertesi gün İpek'e giderek Arnavut ileri gelenleri görüşecek bu da mümkün olmazsa Gusine'ye giderek "*ifa-yı memuriyet çaresine bakılacaktır*" (A MKT MHM, 483/9, 4 N 1295).

Mehmed Ali Paşa aynı telgrafında kendisine verilen görevi yerine getirmek için üzerine düşen her şeyi yapacağını ihsas ederken vaziyetin git-tikçe kötüleştiğini de üstü kapalı bir şekilde rapor etmiştir. Bu çerçevede Yakova ve İpek'e ihtiyaten ikişer tabur kuvvetin süratle gönderilmesini talep etmiştir. Ayrıca Arnavutların andlaşma hükümlerine karşı koymama-

¹⁷ 2007 ve 2009-2010 yıllarında Kosova'da vazifeli iken Mehmed Ali Paşa'nın öldürülen telgrafçısının gayrimüslim olduğundan hareketle esasen kendisinin de Müslüman olmadığı şeklinde iddiaları yerel Arnavutlardan şahsen işitmişim.

¹⁸ Abdullah Paşa'nın konağına literatürde saray da denilmektedir.

ları konusunun nasihat ile halledilmemesi durumunda beş gün önce talep ettiği talimatın verilmesini istemiştir.

Paşa'nın Sadarete bu telgrafı çektiği 2 Eylül günü nezdine çağırdığı Arnavut eşraf yani Prizren Ligi yöneticileri Berlin Kongresinin Karadağ ve Sırbistan'a terk edilecek mahallerle ilgili kararlarına uymaya davet eden tavsiye ve telkinlerini kızgınlıkla karşıladılar ve kendisini terk ettiler (Skendi 1967: 57). Abdullah Paşa'nın konağında eski zaptiye subayları olan Şakir Bey, Bayram Ağa (Rizaj 1978: 230) ile Rüstem Ağa dışında ikna edebildiği kimse kalmadı. Arnavut eşraf Mehmed Ali Paşa'dan Yakova'yı terk etmesini de isteyecektir.

Hadiseden sonra konunun tahkikat raporuna istinaden olayı anlatan bir generale göre (Sedes 1946: 181-183)¹⁹ aynı akşam asiler Abdullah Paşa konağındaki Mehmed Ali Paşa'nın odasını kurşunlanmaya başladı. Ev sahibi ve Kaymakam Mahmud Efendi'nin çabalarıyla asilerin ateş kesmesi sağlandıysa da Prizren'den iki tabur asker getirilmesi için paşanın telgraf çekme girişimi, telgrafhane isyancıların eline geçtiğinden başarısız oldu. Ancak süvari ile Prizren'e paşanın emri iletildi. 4 Eylül günü Prizren'den Yenişehir Redif Taburu Yakova'ya geldi. Bu taburun bir kısmı konağa alındı. Fakat tabur kötü bir sevk idare ile önce kışla yerine halka açık bir alana yerleşince halk askerlerin fikrini çeldi. Askerler silahlarını asilere gönüllü olarak teslim etti.

Taburun silahlarını ele geçiren asiler bu defa kışlaya hücum ederek birliğin silah, cephane ve erlerin üzerindeki elbiseleri dâhil hemen her şeyi yağma ettiler. Erler çıplak denecek bir vaziyette Prizren'e döndüler. Taburun yağmasından sonra isyancılar konağa hücum ettiler. 4 Eylül akşamına kadar çatışmalarda asilerden 2, konağın içinden iki kişi vurularak öldü. Kaymakam ve Müftü ertesi gün yani 5 Eylül saat 10'a kadar Mehmed Ali Paşa'nın Yakova'yı terk edeceği şartıyla asilerin ateşi kesmesini sağladılar. Ancak isyancılar Mehmed Ali Paşa ve refakatindekilerin binmeleri için hayvan kullanmalarına izin vermeyince Abdullah Paşa'nın telkiniyle müşir paşa şehri terk etmekten vazgeçti. Asilerin verdikleri sürenin bitiminde konak 6-7000 kişi tarafından kuşatıldı. Konakta ev sahibinin adamları dâhil toplam bulunanların sayısı 500 kişi²⁰ kadardı.

Saldırıyı yeniden başlatan Arnavutlar bir yorgana gaz döküp yakarak konağın saçağına attıklarından konak ateş aldı. Paşalar dışarıdan ateşe açık olan konağın selamlık tarafına geçmek zorunda kaldılar. Bu ara ev sahibi

¹⁹ Kitaptaki kronoloji uyumsuzlukları diğer kaynaklardan da faydalanarak tarafımızdan tasahih edilmiştir.

²⁰ İngiliz Konsolosluğuna bilgi veren olaydan sağ kurtulmuş bir subayın verdiği bilgiye göre içerideki sadece 150 civarındadır. Bu durumda konakta ev sahibinin adamlarıyla beraber 230 kadar kimse bulunmaktadır (Rizaj 1978: 230). Bu rakam gerçeğe daha yakın kabul edilebilir.

Abdullah Paşa vuruldu.²¹ Bu ara konağın yanan tarafında boşluklar meydana gelince asiler konağın içine dolmaya başladılar. Abdullah Paşa'nın cesedini dışarı çıkarıp parçaladılar.²² Konağın içindeki redif neferleri asilere karşı silah kullanmayınca Mehmed Ali Paşa, Abdullah Paşa'nın adamlarına emir dinlemeyen askerlerin bir kısmını vurdurarak savunmaya devam etti.

6 Eylül günü çatı katı da yakılan Abdullah Paşa'nın konağından dışarı çıkmak zorunda kalan müşir paşa etraftan açılan ateşlerle 16 yerinden yaralanarak hayatını kaybetti.²³ Asilerin elebaşlarından Yakovalı Rıza²⁴, müşirin kafasını vücudundan keserek ayırdı. Kesilen baş bir sırığa geçirilerek davul zurna çalınarak sokak sokak teşhir edildi (Avlonyalı Ekrem Bey 2006: 166-167). Kaymakam Mahmud Efendi Müşir Mehmed Ali Paşa'nın başını asilerden para vererek satın almış ve vücuduyla beraber defnettirmiştir (Sedes 1946: 183). Asiler paşanın cesedini, refakatinde katledilenlerden Alay Emininin cesedi ile beraber konak yakınlarındaki gübrelığe gömdürmüşlerdir (Külçe 1944: 259). Bu tercihte Müslüman olmadığını ileri sürdükleri paşayı Müslüman mezarlığına koymama yanında tahkir etme güdüsünün de baskın olduğu görülmektedir.

Yakova'da meydana gelen olaylarda 360 kişi hayatını kaybetmiştir (Sedes 1946: 183). Bu sayının 30'u Abdullah Paşa'nın adamları ve 40'ı asker olmak üzere 70'inin müşiri korumaya çalışırken öldürülmüş olduğu (Piraku 2003: 122) değerlendirilmektedir.

Paşanın Katlinin Siyasi Sonuçları

Mehmed Ali Paşa'nın Yakova'da feci şekilde öldürülmesi Osmanlı arşiv evrakına göre ahali arasında olumsuz etki yaratmıştır (Y A HUS, 159/62, 16 N 1295). Başka bir söyleyişle Arnavut merkezkaç hareketi moral ve motivasyon kazanmıştır. Sadrazam Safvet Paşa hadiseden iki gün sonra İngiliz Sefirine bölgede durumun vahim olduğunu, asilerin üzerine İstanbul'dan asker gönderilse dahi bu askerin Müslüman ahalinin üzerine ateş açıp açmayacağına güvenilemeyeceğini ifade ile Arnavutların Karadağ ve Sırbistan'a toprak verilmesini kabul etmemekte kararlı olduğunu ifade etmiştir (Rizaj 1978: 22-223). Osmanlı diplomatik raporlarında Mehmed Ali Paşa'nın kat-

²¹ İngiltere Selanik Konsolosu'nun Abdullah Paşa'nın konağın hemen yanındaki minareden aşağı atılarak öldürüldüğü iddiası (Rizaj 1978: 230) muhtemelen olayı dramatize eden bir abartı olmalıdır.

²² İstanbul'da yayınlanan bir gazete konu hakkında Müşir paşayı korumaya çalışan "Arnavud Abdullah Paşa dahi Mehmed Ali Paşa'dan bir gün evvel pare pare edilmiş" demektedir (Tercüman- Hakikat 1878: 1).

²³ Paşanın ölüm tarihinin 6 Eylül 1878 olduğu üzerinde literatürde ihtilaf görünmüyor. Ancak bir kaynakta 6/7 Eylül olarak geçmektedir (Kornumpf vd 2003: 243).

²⁴ Yakovalı Rıza 1898'de padişah yaverliği de verilerek Jandarma Binbaşı rütbesi ile İşkodra Jandarma Komutanı oldu, daha sonra albaylığa terfi etti (Sedes 1946: 183). Meşrutiyetin ilanından sonra Halep'te sürgündeyken Arnavutlar arasında yeni rejimi karşı ayaklanma girişiminden ötürü takibata maruz kaldı (Kırmızı 2009: 1-34).

linin devletin prestijine ağır bir darbe indirdiği ifade edilmiştir.²⁵ Diğer taraftan bu durum bölgenin Avusturya tarafından işgaline gerekçe olarak görülmeye başlanmıştır.²⁶

Bu moral ve motivasyonla halk çoğunluğu Arnavut olan ve Berlin'de kendisine verilmesi kararlaştırılmış merkezleri bir an evvel ilhak etmek üzere sabırsızlanan Karadağ'ın hududuna binlerce silahlı Arnavut toplanmış, kendilerine saldırı emri verilen Karadağ askerlerini dağıtmışlardır (Vickers 2001: 34). Büyük Güçler, Şubat 1879'da Babiali'den Plava, Podgoriçe, Gusine ve Ülçin'den artık vaz geçerek ihtilafı bölgelerden askerini çekmesini ısrarla talep ettiyse bir gelişme olmadı. 1880 yılı başında Babiali Karadağ'a Müslüman çoğunluk bölgeleri yerine Katolik Arnavutlarla meskûn Hoti ve Gruda'yı teklif etti. Nisan ayında Büyük Güçler bu teklifi kabul ettiler (Kurat 1968: 157). Arnavutlar yine sert tepki gösterince Babiali anılan bölgeler yerine Ülçin'i teklif etti. Teklif kabul edildi. Fakat teslim yine Arnavut tepkisinden ötürü geciktirildi. Nihayet Büyük Güçler İzmir'i işgalle tehdit edince Ülçin Karadağ'a teslim edildi (Vickers 2001: 35).

Eş ve Kızlarına Tahsisat

Mehmed Ali Paşa'nın katledilmesinden 4 gün sonra İstanbul İngiliz Büyükelçisi Layard, Londra'ya yazdığı raporunda müşirin nazik, cömert ve hayırsever ve dürüst bir adam olarak namı olduğundan bahisle fakir olarak ölen paşanın geride bıraktığı ailesinin bir evinin dahi bulunmadığını yazmıştır. Büyükelçi, Mehmed Ali Paşa'nın ailesinin kendi durumlarını Sultan'a arz etmesini kendisinden talep ettiğini bildirmektedir (Rizaj 1978: 229-230). Aynı gün Ahmed Mithat Efendi'nin gazetesindeki bir haberde de paşanın "*familyası halkına maaşlar tahsisıyla terfih-i hallerine inayet buyrulacaktır*" denilmiştir (Tercüman-ı Hakikat 1878: 1).

Gazetede bu haberin yayınlandığı gün Seraskerlik Sadaret'e bir arıza yazarak müşir paşanın dul eşi ve kızları için maaş bağlanmasını için girişimde bulunacaktır. Serasker arızasında ferik ve daha küçük rütbedeki subay ve generallerin görev başındayken vefatları halinde ailelerine maaş bağlanması ilgili nizamnamede yazılmasına rağmen müşir rütbesinde görev başında vefat edenlerle ilgili bir hüküm olmadığını beyan etmiş ve Müşir Mehmed Ali Paşa'nın eşi Ayşe Hanım ile sırasıyla 19, 16, 14 ve 7 yaşlarındaki kızları Hayriye²⁷, Leyla²⁸, Zekiye²⁹ ve Adeviye'ye tensip buyrulacak mik-

²⁵ Karatodori Paşanın Viyana'dan 9 Eylül 1878'de Sadarete yolladığı telgraf (Y PRK HR, 3/41, 12 N 1295), Viyana Sefaretinin Hariciye Nezaretine 9 Eylül 1878 tarihli telgrafı (HR TO 130/76, 09 09 1878) ve Buda Şehbenderliğinin 12 Eylül 1878 tarihli raporu (HR TO, 322, 12 09 1878)

²⁶ Viyana'daki İngiltere Büyükelçisinin Londra'ya 10 Eylül 1878 tarihli raporu (Rizaj 1978: 226)

²⁷ Daha sonra Hareket Ordusu Komutanı olacak olan Hüseyin Hüsnü Paşa ile evlendi. Hayriye Hanımın Hüseyin Hüsnü Paşa ile evliliğinden doğan Tahsin Bey tanınmış siyasetçi Mehmet Ali Aybar'ın babasıdır.

tarda maaş bağlanmasını teklif etmiştir. Bu teklif üzerine Encümen-i Meşverette konunun görüşüldüğü ve paşanın eşine 2000 kuruş ve kızlarına 1000'er kuruş tahsisat bağlanmasının padişah iradesine sunulduğu Sadaret'in arizısından anlaşılmaktadır. Mehmed Ali Paşa ailesine maaş bağlanması tekliflerinin yanında müşir rütbesinde görevi başında vefat edenlerle ilgili Seraskerlikçe bir nizamname hazırlanması teklifi de Sultan tarafından 26 Eylül 1878 günü uygun bulunmuştur (İ MMS, 59/2796, 28 N 1295).

Sonuç Yerine

Hadiseden üç yıl sonra Sultan Abdülmecid devri Osmanlı memurlardan Yusuf Gök Çavuş adlı bir ihtiyar Mehmed Ali Paşa ve Alay Emini'nin kabirlerini yaptıracaktır. Bir müddet sonra da yerli halk müşirin mezarından toprak alarak "*Mehmed Ali Paşa'nın başı bir bıçak vuruşu ile nasıl kesilmişse benim hastalığım da öyle hemen kesilsin*" deme âdeti başlatacaktır (Külçe 1944: 259). Bu âdette şifa beklenen feci olayın kendisidir.

Mehmed Ali Paşa'nın feci akıbeti Arnavut folkloründe birçok türküye konu olmuştur. Ancak bu türkülerde paşanın katli önemli bir kahramanlık hadisesi gibi ele alınmış görünmektedir. Tanınmış Arnavut seçkinlerinden Avlonyalı Ekrem Bey bu türkülerden birisinin sözlerinden bazı ifadeler naklediyor: "*Vay medet pir Abdullah Beyim (Mehmed Ali Paşa'yı konağında misafir edip savunan Abdullah Paşa), kendin öldürüldüğün yetmedi, bir de misafirine rezil oldun.*" (2006: 167). Arnavut akademisyenlerinden Muhamet Pirraku, 1973 yılında paşanın katiline yakılan 33 satırlık "*kim kesti paşanın başını?*" türküsünün sözlerini kayda geçirdiğini ifade etmektedir (1973: 122).

Sultan Abdülhamid döneminde yayınlanan bazı kaynaklarda Mehmed Ali Paşa'nın öldürülmesinden kaza olarak bahsedilmektedir. 1892'de bir subay tarafından yazılmış Harbiye tarihçesinde "*kazaya uğradığı*" kaydedilen (Mehmed Esad 1310: 241) müşirin 1897 yılında yayınlanmış olan Sicill-i Osmani adlı biyografi kitabında da "*kazaen*" vefat ettiği (Mehmed Süreyya 1996: 957) yazılmıştır. Bu durum Sultan Abdülhamid dönemi Arnavutları hoş tutma siyasetinin yansıması olarak izah edilebilir.

Mareşalin günümüz Türkiyesinde tanındığını ileri sürmek zordur. Şöhret sahibi bazı kimselerce popüler bazı yayınlarda paşaya "*dönme*", "*Alman muhtedisi*" ve "*itibarsız*" gibi sıfatlarla hakaret edildiği de olmuştur (Danışmend 1972: 303, 305, 306, 308, 315). Popüler muhafazakâr söylemde ise adı genellikle soyundan gelenleri eleştirmek için anılır. Denebilir ki neslinden gelen Ali Fuat Cebesoy, Nazım Hikmet[Ran], Mehmet Ali Aybar, Oktay

²⁸ Leyla Hanım, tanınmış Polonya asıllı şehit Mustafa Celaleddin Paşa'nın oğlu Hasan Enver Paşa ile evlendi. Nazım Hikmet'in annesi Ayşe Celile Hanım, Oktay Rifat'ın annesi Münevver ile 19 yaşında Çanakkale'de şehit olan Mehmed Ali Bey Enver Paşa ile Leyla Hanımın evliliğindedir (Müşir Mehmet Ali Paşa'nın damadı... 1984: 11).

²⁹ İsmail Fazıl Paşa ile evlendi. Milli Mücadele Komutanlarından Ali Fuat Cebesoy Paşa (Müşir Mehmet Ali Paşa'nın damadı... 1984: 11) ile Albay Mehmet Ali Cebesoy bu evliliktedir.

Rifat[Horozcu] gibi tanınmış kimseler olmasaydı 19. Yüzyıl Osmanlı tarihinin bu kayda değer önemli şahsiyeti dar bir akademik çevre dışında tamamen unutulmuş olacaktı.

Bu makalenin yazarı 2009-2010 yıllarında Kosova'da vazifeli iken marşalin Yakova'daki mezarının onarımı ve düzenlemesi için resmi girişimlerde bulunmuştu. Arnavutlarda yaygın Mehmed Ali Paşa algısının "Arnavut halkının düşmanı",(İlijaz, 1978: 34) "murtat"[dinden dönmüş, hain]³⁰ "murtat paşa" (Pirraku 2003: 125)"sünnetsiz gavur" gibi olumsuzluklar içermesi söz konusu girişimimizin sonuçlanamamasının resmen ifade edilmese de sebebi sayılabilir. Diğer taraftan Kosova yetkilileri nezdinde diplomatik ve siyasi gücü bilinen Ankara'nın da Mehmed Ali Paşa'nın mezarının düzenlenmesi girişimini sahiplenmediğine işaret edilmesi gerekir.

KAYNAKLAR

Osmanlı Arşiv Belgeleri

A MKT MHM, 483/9, 4 N 1295.

C AS, 933/40391, 8 Recep 1294;

HR TO, 130/76, 09 09 1878; 322/22, 12 09 1878; 555/101, 26.8.1878; 555/102, 27.8.1878.

İ DH, 749/61191, 23 C 1294; 761/62084, 18 Z 1294.

İ DUİT, 138/52, 21 Ş 1295; 143/51 19 Ş 1295.

İ MMS, 59/2772, 11 Ş 1295; 59/2777, 15 Ş 1295; 59/2783, 17 Ş 1295; 59/2796, 28 N 1295.

Y A HUS, 159/62, 16 N 1295.

Y EE, 42/211, 6 C 1295; 43/4, 6 C 1295; 76/6, 21 Ş 1295.

Y PRK HR, 3/41, 12 N 1295.

Diğer Kaynaklar

ABDURRAHMAN ŞEREF EFENDİ (1985). *Tarih Musahabeleri*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

AKYILDIZ Ali (2011). *Sürgün Sefir Sadullah Paşa Hayatı, İntiharı, Yazıları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları

AVLONYALI EKREM BEY (2006). *Osmanlı Arnavutluk'undan Anılar (1885-1912)*, İstanbul: İletişim Yayınları

BAREILLES Bertrand (1919). *Le Rapport Secret sur le Congres de Berlin Adresse a la's Porte par Karatheodory Pasha*, Paris: Editions Bossard.

BAYKAL Bekir Sıtkı (1998). "100. Yıldönümü Münasebetiyle Berlin Kongresi Hakkında Bazı Düşünceler", *Belleten*, cilt XII, sayı 202, Nisan 1988, s. 195-208.

³⁰ Kelimenin Arnavutlar arasındaki tarihi ve güncel anlamı için eğitimci Tevfik Yücesoy'a müteşekkirim.

- Berlin Kongresi Protokollarının Tercümesidir* (1298). İstanbul: Matbaa-i Amire.
- BOZBORA Nuray (1997). *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğunun Gelişmesi*, İstanbul: Boyut Kitapları.
- British and Foreign State Papers* (1885), Volume 69, London: Foreign Office.
- CURTIUS Frederich (1906). *Memoirs of Prince Hohenlohe-Schillingsfuerst, Volume II*, New York: The Macmillan Company.
- DANIŞMEND İsmail Hami (1972). *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolijisi*, Cilt: 4, İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- GAWRYCH George W (2006). *The Crescent and the Eagle Ottoman Rule, Islam and The Albanians, 1874-1913*, I B Tauris, London-New York, 2006.
- ILIJAZ Rexha (1978), *Lidhja e Prizrenit ne Dokumente Osmane*, Prishtine: Arkivi i Kosova,
- İBRAHİM ALAETTİN (1933-1935). *Meşhur Adamlar Hayatları Eserleri*, İstanbul: Hazırlayan ve çıkaran Sedat Simavi.
- İNAL İbnülemin Mahmut Kemal (1982). *Son Sadrazamlar-II*, 3. Baskı, İstanbul: Dergah Yayınları.
- KIRMIZI Abdülhamit (2009). "Halep-Kosova Hattı, 1909: Arnavutluk'ta Meşrutiyete Karşı Bir İsyân Teşebbüsü", *Divan Disiplinlerarası Çalışma Dergisi*, cilt 4, sayı 26, 2009/1, 1-34.
- KORNURMPF Jutta und Hans-Jurgen (2003). *Fremde im Osmanischen Reich 1826-1912/13*, Band I, Dritte Auflage, Mainz/Stutensee.
- KORNURMPF Hans-Jurgen (1980). "Macarlı Mehmed Ali Paşa", çev. Mehmet Kahyagil, *Çevren Dergisi*, sayı 4, 1980, s. 11-21.
- KURAT Yuluğ Tekin (1968). *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği 1877-1880*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- KUTAY Cemal (1965). "Sultan Hamid Devrinin Kaderleri Müşterek Üç Paşası", *Tarih Konuşuyor*, sayı 19, Ağustos 1965, s. 1692-1696 ve 1760.
- KÜLÇE Süleyman (1944). *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*, İzmir: Ticaret Basımevi.
- MAHMUD CELALETTİN PAŞA (1983). *Mi'rat-i Hakikat*, cilt I-II-III, Haz. İsmet Miroğlu, İstanbul: Berekât Yayınevi.
- MEHMED ESAD (1310). *Mirat-ı Mektebi Harbiye*, İstanbul: Artin Asadoryan Şirket-i Mürebbiye Matbaası.
- MEHMED SÜREYYA (1996). *Sicill-i Osmani*, cilt 3, haz. Nuri Akbayır, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- "Müşir Mehmet Ali Paşa'nın damadı Ferik Hasan Enver Paşa'nın kendi çocukluğuyla babası Mustafa Celalettin Paşa'yı anlatan mektubu" (1984). *Tarih ve Toplum*, sayı 1, Ocak 1984, s. 4-15.
- PAHUMI Nevila (2007). *Consolidation of Albanian Nationalism: League of Prizren 1878-1881*, Michigan: University of Michigan (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi).

- PARMAKSIZOĞLU İ(smet) (1976). *Mehmed Ali Paşa*, Türk Ansiklopedisi, cilt XVIII, Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- PÂKALIN Mehmet Zeki (1944). *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, cilt 4, İstanbul: Ahmet Sait Matbaası.
- PIRRAKU Muhamet (2003). *Muderriz Ymer Prizreni- Ora, Heart and Soul of Albanian League 1877-1887*, Sharr: Rrezeart.
- RIZAJ Skender (1978). *Lidhja Shqiptare e Prizrent ne Dokumente Angleze (1878-1881), The Albanian League of Prizrend in the English Documents (1878-1881)*, Prishtine: Arkivi i Kosoves.
- SAYGILI Hasip (2014). 20. "Yüzyılın Başlangıcından Günümüze Arnavutlarda Osmanlı ve Türkiye Algısı", *Bilge Strateji*, sayı 10, 2014 Bahar, s. 35-62.
- SEDES Halil (1946). *1875-1878 Osmanlı Ordusu Savaşları, 1875-1876 Bosna-Hersek ve Bulgaristan İhtilalleri ve Siyasi Olaylar*, Başlangıç II. Kısım, 2. Bası, İstanbul: Çituri Biraderler Basımevi.
- SKENDI Stavro (1967). *The Albanian National Awakening 1878-1912*, Princeton-New York: Princeton University Press.
- Tercüman-ı Hakikat (1878). 10 Eylül 1878.
- TÜRKGELDİ Ali Fuad (1987). *Mesail-i Mühimme-i Siyasiyye, 2. cilt, 2. baskı*, haz. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- VICKERS Miranda (2001). *The Albanians A Modern History*, London-New York: I B Tauris Publishers.

AHISKA'DA SON OSMANLI İDARESİ (1918)

Mustafa SARI*

ÖZET

I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Rusya'da meydana gelen ihtilaller neticesinde Rus birlikleri, işgal ettikleri Doğu Anadolu ile birlikte Kafkasya'yı da boşalttılar. Rusya'nın çekilmesi ile bölgedeki otorite boşluğunu değerlendirmeye çalışan Ermeniler ve Gürcüler, Ruslardan aldıkları silah ve malzemeler ile bölgedeki etkinliklerini artırmaya başladılar. Ermeniler ve Gürcülerin birlikte göz diktikleri toprakların başında Müslümanların çoğunlukta yaşadığı Ahıska da bulunmaktaydı. Geleceklerinden endişe duyan Ahıska Müslümanları, Osmanlı devletinin bölgeyi ilhak etmesini temin etmek için İstanbul'a bir heyet gönderdi. Bu heyetin faaliyetleri neticesinde, 1918 yılı Şubat ayında Doğu Anadolu'da başlayan Osmanlı birliklerinin ileri harekâtının kapsamına Ahıska bölgesi de ilave edildi. Osmanlı devleti Haziran 1918'de Ahıska ve çevresini ele geçirdi ve bölgede mülkî teşkilatını kurmaya başladı. Bu makalede başta Başbakanlık Osmanlı, Türk Tarih Kurumu, Azerî ve İngiliz Arşivleri, Türk basını, basılmış Rus arşiv materyalleri ve ikinci el kaynaklar tetkik edilerek I. Dünya Savaşı'nın son yılında Osmanlı devletinin Ahıska'daki idaresinin serüveni anlatılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ahıska, Osmanlı Devleti, Osmanlı idaresi, Mave-râ-yı Kafkasya, I. Dünya Savaşı

ABSTRACT

Towards the end of the First World War as a result of revolutions occurred in Russia, Russian troops abandoned Eastern Anatolia and the Caucasus invaded by them. The Armenians and Georgians, trying to turn the situation to an advantage with the withdrawal of Russian troops, began to increase their activities in the region with the weapons and materials they had gained from the Russian troops. Akhaltsikhe, the lands inhabited by the majority of Muslims, was one of the lands Armenians and Georgians had been looking forward to invading firstly. Akhaltsikhen Muslims who are concerned about their future sent a delegation to Istanbul to ensure the annexation of the Ottoman state in the region. As a result of the activities of this delegation Akhaltsikhe was also added to the lands that would be operated by the Ottoman troops having started to go ahead in February of 1918 in the Eastern Anatolia. The Ottoman Empire seized Akhaltsikhen region in June 1918 and began to establish its ruling organization. In this article, the adventure of the Ottoman Empire's administration in Ahıska in the last year of the World War I will be described by assessing par-

* Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
msari@sakarya.edu.tr.

ticularly the Prime Ministry Ottoman Archive, Turkish History Institution Archive, Azeri and English Archives, the Turkish press, published Russian archival materials and second hand sources.

Keywords: Akhaltsikhe, Ottoman State, Ottoman administration, Trans-Caucasia, First World War.

Günümüzde Gürcistan'ın idari bölgelerinden biri olan Samtshe-Cavaheti'nin merkezi konumundaki Ahıska, Gürcüce "Yeni kale" anlamına gelen Ahaltsihe'nin Türkçe ve Farsça şeklidir (Bostan 1988: 526). Şehir coğrafi olarak yukarı Kur'un sol kolunda bulunan Posof nehri kenarında yer almaktadır (Minorsky 1986: 325).

Ahıska bölgesi Hz. Osman döneminde Şam Valisi Muâviye'nin kumandanlarından Habîb b. Mesleme tarafından 642 yılında fethedildi (Bostan 1988: 527). Arap İslam hâkimiyetinden sonra XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kafkasya'ya yönelik Selçuklu Türklerinin saldırıları başladı. Alparslan 1066'da Ahılkelek'i ele geçirdi. 1071 yılında Malazgirt savaşında Bizanslılar Selçuklulara yenildikten sonra, Gürcistan'ın diğer yerleri gibi Ahıska da Selçuklu hâkimiyetine girdi (Sunny 1989: 34).

XII. yüzyılın başlarından itibaren bölgeye Gürcistan idaresi altında Ortodoks Hıristiyan Kıpçak Türkleri yerleşmeye başladı¹. Moğolların 1267 yılında Ahıska'yı ele geçirmesinden sonra bölgedeki Kıpçak liderleri atabek unvanını aldılar. Ahıska atabekleri 1268-1578 tarihleri arasında 310 yıl İlhanlı, Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerine bağlı olarak bölgenin yönetimini ellerinde tuttular². Lala Mustafa Paşa'nın 1578 yılında gerçekleştirdiği Çıldır Savaşı sonunda Ahıska ve çevresi Osmanlı idaresine girdi³. Son atabek Menûçehr Osmanlı Devleti'ne bağlılığını bildirerek Müslüman oldu ve Mustafa Paşa adını aldı⁴. Bu tarihten sonra Ahıska yeni kurulan Çıldır eyaletinin merkezi haline getirildi⁵. Ahıska 1627'de Safevîler tarafından

¹ Kıpçakların Ahıska bölgesine yerleşmeleri, Gürcü Kralı IV. Davit'in onları 1118'de Gürcistan'a davet etmesi ile gerçekleşmiştir (Kırzioğlu 1992: 107-122). Bu şekilde 45.000 Kıpçak ailesi Gürcistan'a gelmişti (Berdzenişvili vd. 1997: 142). Bundan sonra bölgeye ikinci bir Kıpçak yerleşmesi 1195 tarihinde oldu (Kırzioğlu 1992: 122-148). Günümüzdeki Ahıska Türklerinin ataları bu Ortodoks Hıristiyan Türkleridir.

² Ahıska Atabekleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz: Kırzioğlu 1992: 148-162. Günümüze kadar getirilen Atabeklerin şeceresi için bkz: Kayabalı vd. 1973: 350.

³ Bu seferin ayrıntıları için bkz: Kırzioğlu 1993: 274-294.

⁴ Menûçehr'in dışındaki atabeyler ailesinin tamamı da Müslüman olarak Osmanlı hizmetine girdiler (Öztuna 1996: 561-563).

⁵ Çıldır eyaleti ilk kurulduğunda Arpalı, İmirhev, Pertekrek, Ardanuç, Çeçerek, Aspinze ve Ude sancaklarından oluşmaktaydı. 1582'de buraya Livâne (Artvin) sancağı da ilâve edildi. Çıldır eyaleti sınır bölgesinde bulunmasından dolayı zamanla savaşlar nedeniyle bazen küçüldü bazen de genişledi. Eyalet merkezi ise bazen Çıldır, bazen da Ahıska oldu; hatta eyalete bir ara Ahıska eyaleti dahi denildi. Çıldır eyaleti 1592'de sekiz sancaktan oluşmaktaydı. Bunlar Ahıska, Altunkale (Koblyan/Adigon), Osıkha, Çeçerek, Aspinze, Hirtis, Ahılkelek ve Poshof (Posof) idi. 1595'te Çeçerek, Aspinze ve Altunkale Ahıska sancağına katılarak sancak sayısı altıya indirildi (Emecen 1993: 300).

işgal edilse de 1635'te Osmanlılar tarafından geri alındı (Bilge 2005: 218). Bu tarihten itibaren XIX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar bölgede Osmanlı hâkimiyeti devam etti.

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ruslar Kafkasya'da Sohum, Ahıska, Kars ve Erzurum'a kadar olan bölgeyi işgal ettiler (Gökdemir 1989: 2). Savaş sonunda 14 Eylül 1829'da imzalanan Edirne Antlaşması ile Osmanlı Devleti Poti ve Anapa ile birlikte Ahıska ve Ahılkelek'i Ruslara terk etmeyi kabul etti⁶. Böylece Ahıska'da Rus idaresi dönemi başladı. Ahıskalılar, 1853-1856 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı ordusuna yardım ettiler ve savaş sonunda Rusya'nın baskısından kaçmak için Erzurum'a sığındılar (Bostan 1988: 527). 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Devleti Elviye-i Selâse adı verilen Batum, Kars ve Ardahan'ı da kaybetti (*Berlin Kongresi Protokollerinin Tercümesidir*, 1298/1880:270-271).

Osmanlı Devleti'nin 1878 yılından sonraki amacı Müslümanların çoğunlukta olduğu Kafkasya'daki bölgelerle irtibatı devam ettirmektir. 1905 yılında meydana gelen Rus ihtilalinden sonra yaşanan kısmî serbestleşme ortamı bu ilişkilerin daha da artmasına neden olmuştu. Bu arada gittikçe güçlenen ve Turanizm ilkesini benimseyen İttihat ve Terakki Partisi'nin de Kafkas Müslümanlarıyla irtibata geçtiği bilinmektedir (Bayur 1952:84-87).

1914 yılında başlayan I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki amacı Elviye-i Selâse ve Ahıska gibi Müslümanlarla meskûn bölgeleri ele geçirerek bu bölgedeki insanların da yardımı ile Orta Asya'ya ulaşmaktı. Bu amaçla Osmanlı ordusu Sarıkamış harekâtını gerçekleştirse de başarılı olamamış ve savaşın ilerleyen yıllarında bırakın yeni topraklar ele geçirmeyi, Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz kıyılarının neredeyse tamamını Rus işgali altına terk etmek zorunda kalmıştı⁷. Osmanlı Devleti'ni bu karamsar durumdan çıkararak 1917 Rus ihtilalleri olmuştur.

1. Osmanlı Devleti'nin Ahıska'yı Ele Geçirmesi

1917 Mart ayında meydana gelen Rus ihtilalinden sonra Kafkas Cephesi'nde gayr-i resmî bir mütareke durumu ortaya çıktı. Kasım 1917'de Bolşeviklerin iktidara gelmesinden sonra imzalanan Brest-Litovsk (*Dokümanı Vneşney Politiki SSSR (DVP)* 1957: 47-51; Wheeler-Bennet 1963: 379-384; Kurat 1967: 378; Kılıç 1998: 77-78) ve Erzincan mütarekeleri ile Kafkas cephesindeki Rus birlikleri çekilmeye başladı (*Dokümanı i Materyalı Po Vneşney Zakavkazya i Gruzii (DMZG)* 1919: 18-23; *DVP* 1957: 53-57; Şahin 1998: 169-171). Ruslar çekilirlerken silah, mühimmat ve malzemelerini Ermeni ve Gürcülere verdiler. Böylece kendi milli ordularını kurmaya başlayan Ermeni ve Gürcüler (Kurat 1990: 331), Rusya'nın tahliye ettiği yerleri ele

⁶ Edirne Antlaşması'nın hükümleri için bkz: Erim 1953: 273-286.

⁷ I. Dünya Savaşı'nda Kafkas cephesindeki gelişmelerin ayrıntıları için bkz: Allen 1966: 217-425; *Kafkas Cephesi 3 üncü Ordu Harekâtı* (1993), c. II/1; *Kafkas Cephesi 3 üncü Ordu Harekâtı* (1993), c. II/2 (bundan sonra *Kafkas Cephesi* 1993, c. II/2): 1-405.

geçirmek için harekete geçtiler. Bu iki milletin hak iddia ettikleri toprakların başında Ahıska ve Ahılkelek gelmekteydi.

Ermeniler, Gürcülerden daha hızlı davranarak 1918 Ocak başlarında Ahıska ve Ahılkelek'te milis kuvvetleri kurdular (Hovannisian 1967: 115). Ermenilerin baskısı altında bulunan bölgedeki Müslümanların dayanacakları tek nokta ise Osmanlı Devleti'ydı (Allen 1966: 427). Bu nedenle Azeri Müslümanlar Naki Keykurun Şeyhzamanlı'yı ve Ahıskalı Müslümanlar ise Ömer Faik Numanzâde'yi Osmanlı Devleti'nden yardım talep etmek için birbirlerinden ayrı olarak İstanbul'a gönderdiler. Yolda bir araya gelen Kafkasyalı murahhasların yanında Osmanlı Devleti subaylarından olan ve esir düşen Süvari Teğmen Hüsametdin (Tugaç) Bey de vardı. Murahhaslar Osmanlı Devleti'nin karargâhı olan Suşehri'nde Vehib (Kaçı) Paşa ile görüştü. Hüsametdin Bey burada kalırken (Keykurun 1998: 86-94) heyetten sadece Naki Keykurun ile Ömer Faik Bey 2 Mart 1918'de İstanbul'a ulaştılar (*Tasvir-i Efkâr*, 4 Mart 1918, no. 2383, s. 1; *Vakit*, 3 Mart 1918, no. 133, s. 2).

Naki Keykurun ve Ömer Faik Bey birlikte hareket etseler de Osmanlı Devleti'nden istenilecek yardımın mahiyeti konusunda fikir birliği içerisinde değillerdi. Naki Keykurun müstakil bir Azerbaycan'ı isterken Ömer Faik Bey Ahıska'nın Osmanlı Devleti'ne ilhak edilmesi düşüncesindeydi⁸. Bunun üzerine Naki Keykurun Ömer Faik Bey'den Osmanlı devlet erkânı ile yapılacak görüşmelerde Ahıska'nın ötesi ile alakalı konuşmamasını istemişti. Kafkas heyeti, Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın ve Adliye Nazırı Halil (Menteşe) Bey'in de hazır bulunduğu toplantıda Sadrazam Talat Paşa ile bir görüşme yaptı. Görüşmede Naki Keykurun bağımsızlıklarını kazanmak için yardım isterken, Ömer Faik Bey ise Azerbaycan'ın istiklalinin kazanması gerektiğini söyledi ve Ahıska'nın Türkiye hududunda bulunması dolayısıyla Osmanlı Devleti'ne ilhak edilmesini talep etti. Talat Paşa da Ömer Faik Bey'e "*emin olun Paşa hazretleri bu arzunuzu yerine getirir. Yarın teşkilatı kurmaya başlayacağız*" demiştir. Talat Paşa'nın bu sözleri Ahıska'nın Osmanlı ordusu tarafından alınması anlamına gelmekteydi. Azerbaycan'a yardım etmek için kurulan Kafkas İslam Ordusu'nun temelleri de bu seyahat sırasında atılmıştır (Keykurun 1998: 95-100). Bu seyahat I. Dünya Savaşı'nda Kafkasya'nın kaderine doğrudan etki edecektir.

Kafkas heyeti İstanbul'da Osmanlı Devleti yetkilileri ile görüşmeler yapıyorken Türk ordusu bölgede artan Ermeni mezalimine son vermek için 12 Şubat 1918 tarihinde Kafkas cephesinde ileri harekâta başlamıştı (NA, WO, 106/6239; FO, 3371/ 3335, 130177; Belen 1967: 151-152). III. Ordu tarafından sevk ve idare edilen, Tirebolu, Kemah, Kiğı, Muş ve Bitlis hattından

⁸ Nitekim heyet henüz yolda iken Ömer Faik Numanzâde Sadrazam Talat ve Harbiye Nâzırı Enver Paşalara hitaben gönderdiği telgrafta Kafkasya'da otorite boşluğunun bulunduğunu ve İngilizlerin bu boşluğu değerlendirerek büyük Ermenistan kurmak niyetinde olduğunu Osmanlı Devleti'nin tarihi bir fırsatı yakaladığını ve elini çabuk tutarak Kafkas İslamlarını da kullanarak bu bölgeleri askeri yolla alması gerektiğini belirtmekteydi (BOA, DH.EUM.5.Şb, 55/26, lef: 3).

başlayan (Görgülü 1993: 124) Türk ileri harekâtı, İstanbul'a gelen Kafkas heyetinin talepleri ve heyet ile birlikte Suşehri'ne kadar gelen Hüsametdin Bey'in verdiği raporlar doğrultusunda⁹ Kafkasya'da Müslümanların yaşadığı bütün bölgeleri kapsayacaktı. 3 Mart 1918'de Rusya ile imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması (BOA, AFTE, 6/49; *The Manchester Guardian*, 5 Mart 1918, s.5; *The Times*, 5 Mart 1918, n. 41729, s.6; *Tasvir-i Efkâr*, 7 Mart 1918, n.2386) da Osmanlı Devleti'ne hukukî anlamda Kafkasya'da daha rahat hareket edebilme olanağı vermişti.

Türk ordusunun 1918 Şubat ayında başlattığı ileri harekât sürerken, Osmanlı Devleti Maverâ-yı Kafkasya hükümeti¹⁰ ile Kafkasya'daki ihtilaflı meseleleri çözmek için barış müzakereleri gerçekleştirmek istiyordu. Bu nedenle 14 Mart-14 Nisan 1918 tarihleri arasında Trabzon'da bir konferans tertip edildi. Konferansa Türk heyetine Bahriye Nezareti Erkân-ı Harbiye Reisi Miralay Rauf (Orbay) Bey (TTK Arşivi, KO/II, 182; NA, CAB, 24/45; BOA, MV, 211/ 103) Maverâ-yı Kafkas heyetine ise İçişleri Komiseri Akaki İvanoviç Çhenkeli başkanlık edecekti (*Tanin*, 28 Nisan 1918, n. 3370, s. 2; Kazemzadeh 1951: 93).

Bu konferansta Osmanlı Devleti'nin amaçlarından birisi Ahıska'nın elde edilmesi idi. Fakat Maverâ-yı Kafkas hükümeti Ahıska'yı bırakmaya niyetli değildi. Bu nedenle Konferans sırasında Maverâ-yı Kafkasya heyeti Osmanlı heyetine verdiği 18 Mart tarihli notada Ahıska'yı kendi toprakları içerisinde göstermekteydi. Osmanlı Devleti ise Ahıska konusunda ısrarcıydı. Özellikle Kafkasya meseleleri ile yakından ilgilenen Başkumandan Vekili Enver Paşa çoğunluğu Türk-Müslüman nüfusa sahip Ahıska'yı Turancılık ülküsünün bir parçası olarak değerlendirmekteydi. Nitekim Enver Paşa'nın 20 Mart 1918'de Vehib Paşa'ya gönderdiği bir telgrafta Türk heyetine verdiği talimatlardan birisi de Ahıska'nın hudut içerisine alınmasıydı (Şahin 2002: 304, 307-307). Fakat Trabzon'da taraflar Ahıska üzerinde olduğu gibi diğer meselelerde de anlaşamadı ve 13/14 Nisan 1918'de Maverâ-yı Kafkasya hükümeti Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti (*DMZG* 1919: 163-166; 166-184; Kazemzadeh 1951: 99).

12 Şubat 1918'de Türk ordusunun ileri harekâtı Trabzon Konferansı boyunca devam etmişti. Mart sonunda 1878 sınırına kadar olan topraklar ele geçirildi. Ahıska'nın da dâhil olduğu 1878 sınırı ötesindeki topraklar için

⁹ Hüsametdin Bey Vehib Paşa'ya sunduğu raporunda Rus ordusunun dağıldığı; Rusların geri çekilirken büyük miktarlarda malzeme ve silahlarını Ermeni ve Gürcülere bıraktıkları ve silahlanan Ermeni ve Gürcülerin Müslümanlara saldırarak bölgede bir tek Müslümanın bile kalmama ihtimalinin olduğu bilgileri vardı (Tugaç 1975: 210-212).

¹⁰ 1917 Mart ihtilalinden sonra Maverâ-yı Kafkasya'yı idare etmesi için kurulan ve Rus, Azeri, Ermeni ve Gürcü üyelerden oluşan aynı zamanda Menşeviklerin kontrolü altındaki Maverâ-yı Kafkasya Özel Komitesi (Ozakom) (Hovannisian 1967: 75) Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesinden sonra daha bağımsız bir şekilde hareket etmeye başladı. Ozakom kısa bir süre sonra kendini feshetti ve yerine Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği (Zakavkom) kuruldu (Kazemzadeh 1951: 57-58).

III. Ordu Kumandanlığı altında bir Grup Kumandanlığı kuruldu. Ayrıca, karargâhı Romanya'da olan III. Ordu emrine verilen VI. Kolordu da (ATASE, BDH, Kls: 2934, D: 568, B: 1-1), bu gruba dâhil edilecekti. VI. Kolordu Elviye-i Selâse ile Ahıska ve Ahılkelek bölgelerindeki harekâtı gerçekleştirecekti. İlk başta 10. ve 37. Kafkas fırkalarından oluşan (Görgülü 1993: 125) bu kolorduya daha sonra Kaymakam Halit Bey kumandasında bölgenin Müslüman ahalisinden gönüllü olarak¹¹ kurulacak olan 3. Kafkas Fırkası'nın da bağlanmasına karar verildi.

Yapılan hazırlıklardan sonra Vehib Paşa, 26 Mart 1918'de Elviye-i Selâse'nin bir an önce işgal edilmesini emretti (*Kafkas Cephesi* 1993, c. II/2: 473-476). Bu emirle birlikte Türk birlikleri 28 Mart'ta Artvin'i (Karabekir 2009: 500), 30 Mart'ta ise Ardanoç'u (*Kafkas Cephesi* 1993, c. II/2: 477), 3 Nisan'da Ardahan'ı (*The Times*, 9 Nisan 1918, n. 41759, s. 5; Çakmak 1936: 268), 5 Nisan'da Sarıkamış'ı (*İkdam*, 8 Nisan 1918, n. 7601; *The Manchester Guardian*, 9 Nisan 1918, s. 5) ve Trabzon Konferansı'nın bittiği gün 14 Nisan'da da Batum'u geri aldılar¹². Batum alındıktan sonra 18 Nisan'dan başlamak üzere hazırlanan yeni harekât planında, 3. Kafkas Fırkası'nın Ahıska'yı işgal etmesi öngörülmekteydi. Bu sırada Ahıska'da yaklaşık 2.000 kişilik Ermeni ve Gürcü kuvveti bulunmaktaydı. Müslüman halktan ise 1.100 kişilik bir silahlı kuvvet vardı. Teşkilatını henüz tamamlayamayan 3. Kafkas Fırkası'nın 7. ve 8. Kafkas Alayları tamamıyla bu Müslümanlardan oluşacaktı. Fırkaya ayrıca bir dağ bataryası ile bir makineli tüfek bölüğü verilmişti. Harekât planı gereği 3. Kafkas Fırkası 18 Nisan'da Geda üzerinden Ahıska'ya doğru harekete geçti (*Kafkas Cephesi* 1993, c. II/2: 489, 497, 504). Bu arada Türk ordusunun Kars istikametindeki ilerlemesi devam etmekteydi.

Kafkasya'da bütün cepheleden Türk birliklerinin başarılı bir şekilde ilerlediğini gören Maverâ-yı Kafkas hükümeti Osmanlı Devleti'nden barış istemekten başka çaresinin olmadığını anladı. Osmanlı Devleti'nin barış müzakerelerine başlama şartı ise seymin bağımsızlığını ilan etmesiydi. Bu nedenle Maverâ-yı Kafkas hükümeti 22 Nisan 1918 tarihinde bağımsızlığını ilan etti. Böylece Maverâ-yı Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti kuruldu (NA, FO, 248/ 1196/ 209; *DMZG* 1919: 222; *The Transcaucasian Post*, 2 Nisan 1919, n. 12, s. 3; *Tanin*, 31 Mayıs 1918, n. 3403). Bu yeni durum karşısında Osmanlı Devleti, 1878 sınırı ötesindeki ileri harekâtını 23

¹¹ Daha önce Kafkasya'da Müslümanların Ermeni ve Gürcülere oranla askerî teşkilatlarını kuramadıklarından bahsedilmişti. Buna rağmen bazı bölgelerde Müslümanlar kendi ölçülerinde teşkilatlarını kurmaya muvafık olmuşlardı. Bu bölgelerden birisi de Ahıska'ydı. Ahıska ve civarında Müslümanlar Osman Server Atabek öncülüğünde 1917 Rus İhtilalinden sonra örgütlenmeye başlamışlardı. Bakû İslam Cemiyeti Hayriyesi'nin de yardımları ile Ahıska, Ahılkelek, Azgur, Adigon (Kobhyan) ve Hırtıs kazalarında Millî Teşkilat kuran Server Atabek, Gürcüler ve Ermenilere karşı bölgeyi savunmaya çalışmışlardır. Daha sonra Abastuman'da Azerbaycan Kolordusu'na bağlı olarak 8. Müslüman Alayı kuruldu. İşte Halit Bey'in kurduğu 3. Kafkas Fırkasının çekirdeğini bu gönüllü birlikler teşkil etmiştir (Kırzioğlu 1966: 54-55).

¹² Batum'un Osmanlı Devleti tarafından alınması ayrıntıları için bkz: Sarı 2014: 105-127.

Nisan'dan başlamak üzere bazı şartlar dâhilinde durdurdu (DMZG 1919: 227-28). Fakat Osmanlı ordusu stratejik önemi nedeniyle 25 Nisan 1918'te Kars'ı alarak (DMZG 1919: 251-253; *Ati*, 27 Nisan 1918, n. 117; *Tanin*, 27 Nisan 1918, n. 3369; *Tasvir-i Efkâr*, 28 Nisan 1918, n. 2438; *The Transcaucasian Post*, 5 Nisan 1918, n. 13, s. 4; Avalov 1924: 33) 30 Nisan 1918'de Arpaçay'a kadar ilerledi.

Mütarekeye rağmen Ahıska civarında bazı tedbirler almak isteyen Maverâ-yı Kafkas hükümeti, Osmanlı kuvvetlerine karşılık vermek için kuruluş aşamasında bulunan Lori, Karzak ve Ahilekelek'teki alayların da kullanılmasını düşünmekteydi (*Kafkas Cephesi* 1993, c. II/2: 475, 505). Bunun dışında Ahıska bölgesindeki Türk ileri harekâtını engellemek üzere Maverâ-yı Kafkas Generali Odişelidze Vehib Paşa'ya 28 Nisan'da bir telgraf göndererek Ahıska bölgesinde kendilerini Türk kuvvetleri, komutanlarını da Türk subayları olarak tanıtan Müslüman eşkiya müfrezelerinin katliam ve soygun yaptıklarını belirtti. Odişelidze telgrafının devamında, eğer bu müfrezelerin Türkiye ile alakası varsa bunların faaliyetlerini durdurulması için Vehib Paşa'dan emir vermesini istemiş, eğer Türkiye ile alakaları yoksa kendisinin birtakım tedbirler alacağını bildirmişti (DMZG 1919: 256-257)¹³. Vehib Paşa General Odişelidze'ye cevap olarak 29 Nisan'da gönderdiği telgrafta, Ahıska ve civarındaki müfrezelerin emri altında olmadığını, Ahıska'nın 20 km batısında bulunan Adigon civarında bulunan Osmanlı kuvvetlerinin 23 Nisan öğleden sonra saat 5'ten itibaren bu mevkiiden Ahıska'ya bir adım bile atmadığını belirtti. Vehib Paşa telgrafın devamında Osmanlı kuvvetleri içerisinde bu gibi şekavet, mezalim ve cinayet işleyecek kişilerin olmadığını da üzerinde durmuştu (ATASE, BDH, Kls: 2917, D: 4302, B: 1-9). Mayıs başlarına kadar Ahıska ve çevresinde durum bu şekilde cereyan etmekteydi.

Maverâ-yı Kafkasya Cumhuriyeti ile Osmanlı Devleti arasında Trabzon'da çözülemeyen problemler 11 Mayıs-4 Haziran 1918 tarihlerinde Batum'da yapılan bir konferans ile çözülmeye çalışıldı. Osmanlı heyetinin başkanlığını Adliye Nazırı Halil (Menteşe) Bey (DMZG 1919: 253; *Vakit*, 1 Mayıs 1918, n. 192; *Tasvir-i Efkâr*, 2 Mayıs 1918, n. 2442; *Ati*, 2 Mayıs 1918, n. 122; *Sabah*, 1 Mayıs 1918, n. 10222), Maverâ-yı Kafkas heyetinin başkanlığını ise Hükümet Başkanı ve Dışişleri Bakanı olan Akakiy İvanoviç Çenkeli yapacaktı (NA, FO, 248/ 1196/210; BAO, HR.SYS, 2398/ 7, lef: 76; *Tanin*, 31 Mayıs 1918, n. 3403, s. 3). Batum Konferansı'nda Osmanlı Devleti Maverâ-yı Kafkas hükümetinden, Enver Paşa'nın Vehib Paşa'ya gönderdiği 4 Mayıs tarihli telgrafta belirttiği üzere, Brest-Litovsk'ta Osmanlı Devleti'ne verilen arazilerin dışında 1878 sınırını aşarak çoğunlukla Müslümanların yaşadığı Ahıska, Ahilkelek, Gümrü ve Alagöz dağı gibi yeni topraklar da talep edecekti. Ayrıca bu havalideki tren hattı da Osmanlı Devleti'ne bırakılmalıydı. Enver Paşa bu toprakların Osmanlı Devleti'ne verilmesiyle kuzey ve doğu Kaf-

¹³ Benzer şekilde Ahilkelek Ermeni komutanı Yarbay Arakvelof da Ahilkelek'te Müslümanların köylere saldırdıklarını söylemektedir (DMZG 1919: 256).

kasya'daki Müslümanlarla münasebetin kurulmasını amaçlamaktaydı (ATA-SE, BDH, Kls: 2919, D: 61/499, B: 3-1).

Batum Konferansı'nın ilk resmî oturumu 11 Mayıs'ta gerçekleşti. Türk heyeti başkanı Halil Bey'in Maverâ-yı Kafkasya heyeti başkanı Çenkeli'ye sunduğu 12 maddelik antlaşma taslağında Ahıska, Ahılkelek, Gümrü ve Sürmeli kazalarının tamamı Osmanlı Devleti sınırları içinde yer almaktaydı (Şahin 2002: 549; Hovannisian 1967: 173; Kazemzadeh 1951: 110). Fakat böyle bir teklif Maverâ-yı Kafkas heyeti tarafından kabul edilmedi. 11 Mayıs tarihli bu oturum, konferansın da son oturumu oldu. Bundan sonraki görüşmeler karşılıklı nota teatileri şeklinde devam etti¹⁴.

Batum Konferansı'nın başladığı sırada Ermeniler, Türk ileri harekâtının devam etmesinden endişe ettiği için Erivan, Gümrü ve Ahılkelek civarındaki kuvvetlerini artırdılar. Osmanlı askerî yetkilileri de Ermenilerin teşkilatlanmalarına fırsat vermeden onların üzerine bir taarruzda bulunmayı planlamaktaydı. Buna göre IV. Kolordu Erivan istikametinde yürürken, Batum havalisinde bulunan VI. Kolordu'ya ait 10. ve 37. firkalar Kutayis, 3. Fırka da Ahıska, Ahılkelek üzerine hareket edecekti. 123. Kafkas Alayı'nın¹⁵ da 20 Mayıs 1918'de Zurzuna'dan (Çıldır) hareket ederek Karzak mıntıkasındaki Ermenileri püskürttükten sonra Ahılkelek şosesine kadar ilerlemesi düşünülmekteydi. 123. Kafkas Alayı 20 Mayıs günü Karzak civarında akşama kadar muharebe etti. III. Ordu Kumandanlığı, harekâtın şimdilik Gürcüleri kapsamaması yararlı görmediğinden 123. Kafkas Alayı'nın Karzak'tan ileriye gitmemesini emretti (*Kafkas Cephesi* 1993, c. II/2: 507, 516).

Ahıska ve Ahılkelek bölgesinde taraflar konumlarını güçlendirmeye çalışırlarken, bölge Müslümanlarının önde gelenleri Ermenilerin saldırılarını önlemek için Adigon'da bir toplantı tertip ettiler ve aldıkları bu kararları 40 kişinin imzasıyla Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya ilettiler. Toplantı 25 Nisan 1918'de düzenlenmesine rağmen ancak toplantı kararları yaklaşık bir ay sonra 26 Mayıs 1918'de Osmanlı devlet erkânının eline geçmişti. Tarihi nitelikteki bu kararlar şu şekildedir:

"1- Rusya hükûmet-i inkilâbiyesi küçük millet ve cema'atlere siyasî hâk ve salâhiyet verdi ki kendi mukadderâtına kendisi hâkim olup hükûmet ve idaresini istediği tarz ve usulde teşkil etsin. Ve bu salâhiyetle arzu ettiği komşu hükûmetle ittihat veya o hükûmet hudud ve idaresi dâhiline girsin.

2- Ahıska kazası üç yüz yıl kadar Osmanlı idaresinde olup ancak 1828'inci yılda Rusya hükûmeti tarafından zabt edilmiştir.

3- Ahıska ahali ekseriyetle Türk olup bugüne kadar Osmanlı ile olan rabîta-i diniyye ve cinsiyesine zerre kadar hâlel getirmemiştir.

¹⁴ Bu süreçteki gelişmelerin detayı için bkz: Şahin 2002: 551-578.

¹⁵ 123. Alay, 110. Kafkas Alay Kumandanı Vekili Binbaşı Hüseyin Avni Bey'in komutasında Ardahan ve civarında yerel milisleri teşkilatlandırma vazifesiyle görevlendirilmişti (*Kafkas Cephesi* 1993, c. II/2: 483).

4- Ahıska Müslümanları muhârebe iptidasından bugüne kadar dahi inkılâbın en hır zamanlarında bile musâvat ve adalet yerine zulm ve şiddetle en büyük haksızlıklar görmekte ve ekseriyetlerine rağmen bütün hükümet idareleri birer bahane ile Hıristiyanlar eline verilip Müslümanlar idare-i müstebide zamanından daha fena hal ve hakarete duçar edilmektedir. Zakafras hükümeti hürriyet prensiplerini unutup biz Müslümanlara asla itimad etmiyor. En medeni hakkımızı bile i'tinaya almıyor. Ve kasten takip ettiği usûl-ü idare ile Ahıska Müslüman ahalisini her türlü ma'arif ve terakki esbabından mahrum bırakıp tedenni ve inkırâza ma'ruz ve mahkûm kılıyor.

5- Zakafras hükümetinin Müslümanlara reva gördüğü adaletsizlik neticesi olarak Ahıska ve Ahılkelek Hıristiyan ahalisini ve askerleri son günlerde Müslümanlara hücum edip Ahılkelek'te on üç, Ahıska'da on gün ahalinin kısmen esir veya firara mecbur kısmen de katletmiş ve bütün erzak ve hayvanlarını zabt ile sekiz köyü tamamıyla yandırmış ve el-an Ahılkelek ve Borcom taraflarından sevk ettikleri küçük nizamiye asker ve ahali kuvvetlerine istinat edip top ve mitralyöz atışlarıyla tecavüzlerini muttasıl ilerleterek Müslüman ahalisini her taraftan ihata ile mahva çalışmaktadırlar.

6- Ahıska kazası eğer 1293 hududu haricinde kalıyorsa mevki-i coğrafyası münasebetiyle Ermeni ve Gürcü arazi ve kuvvetleri arasında zayıf bir halde sıkışıp mevcûdiyette diniyye ve milliyesini muhafaza edemeyerek tez bir zamanda mahva mahkûm olacağı ve hakikâtı inkılâbın son aylarında Müslümanların cebren tenassur Türkçe tedrisin men' ettirilmesi gibi acı şahit ve deliller isbât etmektedir".

Ahıska ve Ahılkelek Müslümanlarının liderleri bu maddeleri sıraladıktan sonra maruz kaldıkları maddi ve manevi ölümden kurtulmak için Maverâ-yı Kafkas Cumhuriyeti'nden ayrılarak Osmanlı hükümeti idaresine dâhil olmaya bütün halkın rızasıyla karar verdiklerini belirtmişlerdir. Müslüman liderler eğer Osmanlı Devleti bu isteklerini kabul etmezse Müslümanların silaha sarılarak son damlasına kadar savaşacaklarını ifade etmişlerdir (BOA, HR.SYS, 2303/ 2, lef: 22)¹⁶. Ahıska ahalisi artık açıkça bölgenin Osmanlı Devleti tarafından ilhak edilmesini istemekteydi. Osmanlı hükümeti de bu talep doğrultusunda Ahıska ve Ahılkelek'in Türkiye'ye ilhakına artık daha ciddi olarak eğilecektir.

Batum'da barış müzakerelerinin devam ettiği bu dönemde Maverâ-yı Kafkasya'da önemli olaylar cereyan etmekteydi. Almanya'nın hegemonyasına giren Gürcüler bağımsız bir devlet kurmak için harekete geçtiler. Öncelikle 26 Mayıs 1918'de Maverâ-yı Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti kendisini feshetti (NA, AIR, 1/22282/209/74/2; ARDA, fond: 970, siyahı: 1, iş: 111, varak: 17). Aynı gün Gürcüler (NA, AIR, 1/22282/209/74/2; ARDA, fond: 970, siyahı: 1, iş: 111, varak: 17; *The Georgian Messenger*, 23 Şubat 1919, n. 1, s. 3; *Christian Science Monitor*, 21 Eylül 1918, s. 3), bunu

¹⁶ Aynı belge *Dokümentı i Materyahı Po Vneşney Zakavkazya i Gruzii* adlı belge neşri kitapta da mevcuttur (DMZG 1919: 310-312).

takiben 28 Mayıs'ta Azeriler (ARDA, fond: 970, siyahı: 1, iş: 111, varak: 17; Bala 1953: 12) ve Ermeniler de bağımsızlıklarını ilan ettiler (NA, WO, 106/6239; FO, 3371/3335, 130177). Böylece Maverâ-yı Kafkasya'da üç bağımsız devlet ortaya çıkmıştı. Bu devletler Batum'daki konferansa kendi heyetlerini göndereceklerdi ve artık görüşmeler münferit olarak yapılacaktı.

Maverâ-yı Kafkasya'nın dağıldığı gün Batum Konferansı'nda Türk heyeti başkanı Halil Bey, Seym'e 11 Mayıs'ta verilen Türk antlaşma taslağının¹⁷ 72 saat içerisinde kabul edilmesini bildiren bir ulti-matom vermişti (DMZG 1919: 309-310; Hovannisian 1971: 28-29). Fakat Maverâ-yı Kafkasya'daki gelişmeler nedeniyle 29 Mayıs'ta ulti-matomun süresi 24 saat daha uzatıldı (Şahin 2002: 607). Son gün 31 Mayıs idi. 31 Mayıs'ta Gürcülerin verdiği cevap, Türk-Gürcü sınırının Brest-Litovsk Antlaşması'na göre çizilmesini öngörmekteydi (DMZG 1919: 340-341). Yani Gücüler Osmanlı Devleti'ne Ahıska ve Ahılkelek'i vermeyi kabul etmemekteydiler. Bunun üzerine Halil Bey Gürcülere 31 Mayıs gecesi son bir nota vererek Ahıska ve Ahılkelek konusundaki taleplerine olumlu cevap verilmezse ertesi gün ordunun Tiflis üzerine hareket geçeceğini söyledi. Gürcüler bunun üzerine Azgur ve Abastuman¹⁸ kasabaları hariç Ahıska ve Ahılkelek'in Osmanlı Devleti'ne verilmesini kabul etmek zorunda kaldılar (Menteşe 1986: 229-230). Gürcistan heyeti başkanı Noy Ramışvili, Halil Bey'e yazılı olarak şu metni vermiştir: "*Osmanlı hükümetinin Ahıska ve Ahılkelek kazaları hususundaki ulti-matom taleplerine razı oluyorum. İnaniyorum ki, bu iki kazanın sınırlarının tespit edilmesi sırasında, Gürcistan'ın hayati çıkarları dikkate alınacaktır*" (Şahin 2002: 616).

Batum'da Türk heyeti ile Gürcü, Azeri ve Ermeni heyetleri arasında ayrı ayrı devam eden görüşmeler sonunda¹⁹ 4 Haziran 1918'de müşterek ve münferit, bunun yanında Şimalî Kafkas delegeleri ile de 8 Haziran'da antlaşmalar imzalandı. Türkiye ve Gürcistan arasında 4 Haziran'da Barış ve Dostluk Antlaşması imzalandı. On üç madde olan antlaşmanın ilk maddesi Türkiye ile Gürcistan arasında sürekli ve istikrarlı bir dostluğun kurulmasını içermekteydi. İkinci madde ise taraflar arasındaki sınırı belirlemekteydi. Bu maddeye göre Abastuman ve Ozurgeti Gürcistan'a, Ahıska ve Ahılkelek kazaları ise Brest-Litovsk sınırını aşarak Türkiye'ye verilmekteydi (BOA, HR.HMŞ.İŞO, 123/67, lef: 16-24; Şahin 2002: 710-715)²⁰. Yani Türkiye-Gürcistan sınırı 1829 yılında Edirne Antlaşması'yla tespit edilen konuma gelmişti.

Batum'da imzalanan anlaşma gereğince Ahıska ve Ahılkelek Osmanlı Devleti'ne bırakıldığına göre sıra bu yerlerin Osmanlı ordusu tarafından

¹⁷ Bu antlaşma taslağına göre Ahıska ve Ahılkelek'in Osmanlı Devleti'ne verildiği unutulmamalıdır.

¹⁸ Bu iki yerleşim yeri Osmanlı Arşivi belgelerinde Ahçur ve Abastoman olarak geçmektedir.

¹⁹ Görüşmelerin detayları için bkz: Şahin 2002: 606-627.

²⁰ Fransızca metin için bkz: BOA, HR.HMŞ.İŞO, 123/67, lef: 7-15; BOA, HR.SYS, 2375/ 8, lef: 1. Rusça metin için bkz: DMZG 1919: 343-349.

alınmasına geliyordu. Karzak'ta bekleyen 123. Alay verilen emir gereğince 3 Haziran'da Ahılkelek'e girdi. Ahıska ise Gürcülerin 10 Haziran sabahı şehri boşaltması sonucunda 3. Kafkas Fırkası tarafından geri alındı (*Kafkas Cephesi* 1993, c. II/2: 524). Böylece 1829'dan bu tarafa anavatandan ayrı olan Ahıska ve Ahılkelek Türkler tarafından ele geçirildi.

Ahıska ve Ahılkelek'in alınması ile Osmanlı Devleti 5.000 kilometrekareden fazla toprağı ele geçirdi (Bihl 1992: 308; Hovannisian 1967: 199). Böylece bu iki serhat kentinin tekrar alınması ile Osmanlı Devleti doğu sınırını emniyet altına aldı (*Tanin*, 11 Haziran 1918, n. 3414; *Ati*, 12 Haziran 1918, n. 163).

2. Batum Konferansı'ndan Tahliyeye Kadar Askerî ve Siyasî Olaylar

Batum Konferansı'ndan sonra Ermenistan ve Gürcistan arasında birtakım sınır anlaşmazlıkları ortaya çıktı. Konferanstan Tiflis'e dönen İçişleri Bakanı Ramışvili, Ermenistan ile toprak meselelerini halletmek için Ermeni milletvekillerinden bazılarını Gürcistan'a davet etti. Ermeniler P. Ingorokov Hatisyan, Karjikyan ve General G. Korganov'u Tiflis'e gönderdiler. 11 Haziran tarihinde Ermeni milletvekillerinin de katıldığı toplantıda Ahılkelek, Karakilise, Pampak, Borçalı ve Lori'nin durumu tartışıldı. Gürcüler, Ermeni milletvekillerine ekonomik ve stratejik şartlar nedeniyle, bu bölgelerin Gürcistan'a bırakılması gerektiğini söylediler. Fakat Ermeni milletvekilleri ise buna şiddetle karşı çıktılar. Gürcüler özellikle Ahılkelek'in kendilerinde kalması için ısrar etmekteydiler (Hovannisian 1967: 205-206).

Osmanlı yetkilileri de Ahılkelek'teki askerî konumunu güçlendirmek için 15 Haziran 1918'de Batum'da bulunan 38. Alay'ın 1. ve 7. Taburlarıyla Makineli Tüfek Taburu'nun Ahılkelek'e gitmesi emrini verdi. Yine aynı alayın 3. Taburu ve 37. Kafkas Fırkası'nın Kudretli Cebel Taburu 16 Haziran'da Ahılkelek'e gönderilecekti (ATASE, BDH, Kls: 2934, D: 568, B: 1-42). Bu birliklerin dışında 56. Alay'ın 1. ve 2. Taburlarıyla Alay Makineli Tüfek Bölüğü ve 42. Alay'ın 2. Obüs Taburu bir kademe halinde ve 56. Alay'ın kumandası altında 18 Haziran'da Batum'dan hareket etmesine ve Ahıska üzerinden Ahılkelek'e giderek orada IX. Ordu emrine girmesine karar verildi²¹. Bu birliklerin Ahılkelek'e varıncaya kadar işeleri 3. Fırka tarafından karşılanacak (ATASE, BDH, Kls: 2934, D: 568, B: 1-45) ve gidecekleri güzergâh gizli tutulacaktı (ATASE, BDH, Kls: 2934, D: 568, B: 1-37). Bu suretle Türkler hem Ahıska ve Ahılkelek civarında güvenliklerini sağlamlaştıırken hem de

²¹ Ahıska ve Ahılkelek'e üç kademe halinde gidecek olan Türk birliklerinin mevcudu Batum'a geldikleri sıra şu şekildedir: 1. Kademe: 38. alay 1. tabur ve alay karargâhı, 25 zabıt, 780 nefer, 211 hayvan. 37. alay 2. tabur, 172 zabıt, 755 nefer, 183 hayvan; 2. Kademe: 38. Alay 3. tabur, 20 zabıt, 698 nefer, 181 hayvan. Kudretli cebel taburu, 12 zabıt, 411 nefer, 266 hayvan. 38. Alaya Batum'da 840 ikmal neferi verilmiştir; 3. Kademe: 56. Alay 1. Tabur ve alay karargâhı 21 zabıt, 625 nefer, 236 hayvan. 56. alay 2. tabur ve alay makineli bölüğü 19 zabıt, 1080 nefer, 318 hayvan. Obüs taburu, 14 zabıt, 513 nefer, 255 hayvan. Ahıska ve Ahılkelek'e gönderilecek birliklerin mevcudu toplam 283 zabıt, 4.862 nefer ve 1.650 nefer idi.

ileri harekât için konumlarını güçlendirmişlerdir. Türklerin bu bölgedeki ileri harekâtının Borçalı, Tiflis ve Signakh bölgelerini de kapsamından en-dişe eden Gürcüler, Ahılkelek sınırına askerî yığınak yapmaya başladılar (Hovannisian 1967: 205).

Türklerin, Ermenilerin ve Gürcülerin Ahıska ve Ahılkelek'teki askerî güçlerini kuvvetlendirmeye çalıştıkları bu sırada Osmanlı Devleti ile Mave-râ-yı Kafkas Cumhuriyetleri İstanbul'da bir konferans düzenlemeyi tasarlamaktaydılar. Konferansa Osmanlı Devleti, Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan, Kuzey Kafkasya, Almanya ve Avusturya katılacaktı (*Tasvir-i Efkâr*, 20 Haziran 1918, n. 2491; *Tasvir-i Efkâr*, 21 Haziran 1918, n. 2492). Konferansta ele alınacak konular sınır meseleleri, iktisadî meseleler, tarafların tebaası ve konsoloslukların kurulması meselesi, posta ve telgraf meselesi idi (*Sabah*, 25 Haziran 1918, n. 10277). Bütün bunlar arasındaki en büyük problem sınır meselesiydi. Tarafların delegelerinin Haziran 1918 ortalarından itibaren İstanbul'a gelmesine (*Ati*, 20 Haziran 1918, n. 171; *Tasvir-i Efkâr*, 21 Haziran 1918, n. 2492) ve yapılan sayısız ön görüşmelere rağmen konferans resmî olarak hiçbir zaman toplanamadan dağıldı. Mondros Mütarekesi imzalandıktan bir süre sonra da delegeler İstanbul'dan ayrıldılar²². Konferans boyunca Ahıska ile alakalı bazı meseleler gündemi meşgul etmişti.

İstanbul Konferansı süresince Osmanlı Devleti'nin başını ağrıtan en önemli mesele Ahıska'nın kasabaları olan Azgur ve Abastuman'ın Türkler tarafından tahliye edilmesi meselesiydi. Ahıska'ya sadece 25'er km uzak olan Azgur ve Abastuman Batum Antlaşmasıyla Gürcülere bırakılmasına rağmen hala Türk ordusunun işgali altındaydı. Gürcüler Batum Antlaşması hükümlerine göre Türk birliklerin bu iki kasabayı tahliye etmesini istemekteydi. Enver Paşa ise Gürcülerin güçsüz durumundan yararlanarak Azgur ve Abastuman bölgelerini Türk ordusunun tahliye etmesi karşılığında Gürcü demiryolunun kullanılmasını teklif etmişti. Gürcü demiryolu, yapılması düşünülen Bakû seferine Kafkas İslam Ordusu'na takviye birliklerin gönderilmesi için gerekiyordu.

Bu arada çoğunlukla Müslüman olan Azgur ve Abastuman ahalisi ile Gürcüler arasında çatışmalar devam etmekteydi. Ahıskalı Müslümanlar ayrıca İstanbul'a telgraflar göndererek Osmanlı Devleti'nden ayrılmak istemedikleri bildirmekteydiler²³. Bunun üzerine Enver Paşa ise 11 Temmuz

²² Ermeni delegeleri 1 Kasım 1918'de İstanbul'dan ayrılmışlardır (Hovannisian 1967: 230).

²³ Ahıskalı Ömer Faik Bey ve rüfekaşı Azgur ve Abastuman kasabalarının memleketlerinden koparılmamasını İstanbul'dan istirham etmişlerdir (BOA, BEO.VGG, 1164, - Özet-K: 26). Bunun dışında Ahıskalı Seyfettin, Ahıska Millet Vekili Yahşi ve Ahıska Millet Vekili Mehmed Beyler 10 Temmuz'da İstanbul'a gönderdikleri telgrafta kendi devletlerinin Osmanlı Devleti olduğunu belirttikten sonra, sözlerine "Müslüman Azgur ve Abastuman kasabalarının Ahıska hududu içinde kalması ahalimizin askerî ve ticarî menfaatlerinedir. İstanbul Konferansı'nda bu mesele-nin çözülmesini istiyoruz" şeklinde devam etmişlerdir (TTK Arşivi, KO/II, 503).

1918'de Şark Orduları Grubu Kumandanı²⁴ Vekili Esat (Bülkat) Paşa'ya gönderdiği telgrafta Gürcülerle meselenin çözülmesine çalışılacağını ve o zamana kadar bölge ahalisinin dayanmaları gerektiğini Ahıskalılara söylemesini istemişti. Enver Paşa telgrafında ayrıca Ahıskalılardan İstanbul Konferansı'na bir heyet göndererek taleplerini bildirmelerini de belirtmişti (TTK Arşivi, KO/II, 339). Bu telgrafın dışında Enver Paşa, 10 Ağustos'ta Şark Orduları Grubu Kumandanı Halil (Kut) Paşa'ya da bir telgraf gönderdi. Telgrafta Gürcüler için Abastuman ve Azgur kasabalarından ziyade bölgedeki bazı geçitlerin önemli olduğunu belirten Enver Paşa, bu kasabalarının Osmanlı Devleti'nde kalması karşılığında, bu geçitlerle birlikte Ahılkelek bölgesinde 5 köyün verilmesinin Gürcülere teklif edilmesini emretti (TTK Arşivi, KO/II, 285).

Şark Orduları Kumandanı Halil Paşa, Gürcü hükümeti ile görüşmesinde Enver Paşa'dan aldığı talimatları iletmişti. Gürcü yetkilileri Azgur ve Abastuman'ın Türklere verilmesini kabul etmemişlerdi. Fakat Gürcüler, Abastuman ve Azgur'un tahliyesi karşılığında Türklerin Gürcü demiryollarını kullanmasına razı gelmişlerdi. Bunun üzerine Enver Paşa, 19 Ağustos'ta III. Ordu Kumandanı Esat Paşa'ya bir telgraf göndererek Abastuman ve Azgur kasabalarının Türk ordusu tarafından boşaltılması emrini vermişti (NA, WO, 106/6239). Böylece Azgur ve Abastuman Türk birlikleri tarafından tahliye edildi.

Türk ve Gürcü yetkilileri arasında yaklaşık iki buçuk ay kadar tartışmalara neden olan Azgur ve Abastuman meselesi çözülmüş oldu. Fakat bu arada kasabaların Türk askerleri tarafından tahliye edilmesi üzerine Ahıska ileri gelenleri 10 Eylül 1918'de Osmanlı hükümetine başvurarak Abastuman ve Azgur kasabalarının Gürcülere verilmesini asla kabul etmeyeceklerini belirttiler²⁵. Fakat bu telgraf neticeyi değiştirmeyecektir. Zaten Ekim 1918

²⁴ Şark Orduları Grubu Vehib Paşa'nın emri altında 9 Haziran 1918'de teşkil edildi. Vehib Paşa'nın istifası üzerine Kumandanlığa bir süre Esat Paşa vekâlet etti, daha sonra bu göreve Halil Paşa tayin edildi (Görgülü 1993: 126).

²⁵Bu telgraf şu şekildedir:

"*Makam-ı Celil-i Sadaretpenâhi'ye*

Mahreç: Ahıska

Tarih: 10/9/34

Yüz seneye karib zamandan beri Rusya'nın kahr-ı pençe-i zulmü altında inlerken Allahın inayetiyle bu harpte istihlas olunan Ahıska mülhakatında Ahçur ve Abastoman'ın ba'zı mefabi-i aliye uğrunda muvakkaten Gürcistan'a terki lüzumunu tebliğ ederek hükümet-i Osmaniye namına Başkumandanlık Erkan-ı Harbiye Reisi Enver Paşa hazretlerinin Ahçur ve Abastoman'ın ne vatan-ı asliyyeye ilhak edileceği hakkındaki va'ad-i samilerini bir sened ittihaz ederek şimdiye kadar ihtiyaraniyeniz azim fedakarlıkların en büyüğü olan bu terk-i keyfiyetine mahza alem-i İslam'a daha büyük faydeler temini için muvakkaten katlanıyoruz biz hiç bir vakit Gürcülere tabi ve münkad olamayız binaenaleyh arzu ve emelimiz hilafında bir tabiiyyet-i katiyyede asla razı olamayacağımızı şimdiden arz ile konferansta sırf Müslüman ve Türk olan memleketimizin yine Osmanlı hükümetine rabtı esbabının istikmalini istirham eyleriz. Ferman. 30 Ağustos 1334.

Hacizâde Mustafa Mehmed Zeki, Şeyzâde Hacı Hafız Mehmed Emin, Ahçur nahiyesi ahalisi tarafından Liva Hakimi Ali Hamdi, Toman nahiyesi ahalisi tarafından Molla Kadir Oğlu Molla Os-

başı gibi Osmanlı Devleti yetkilileri sadece Azgur ve Abastuman'ı değil, Ahıska ve Ahılkelek'in dışında aynı zamanda İran, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'nın tamamını boşaltmayı düşünmeye başlayacaktır.

İstanbul Konferansı devam ettiği sırada Osmanlı Devleti'ni uğraştıran diğer bir hadise de Ahılkelek'ten Bakuriani dağlarına kaçan Ermeni mültecilerin durumu idi. Sayılarının ne kadar olduğu konusunda tartışmalar bulunan Ermeni mültecilerin²⁶ memleketlerine dönmeleri için Hatisyan, Batum'da Vehib Paşa'nın verdiği güvenceleri delil göstererek Osmanlı Devleti'ne başvuruda bulundu. Haziran ve Temmuz ayları boyunca, Enver Paşa bölgede yaşayan Müslümanların Ermeni mezalimine maruz kalmalarını sebep göstererek bu mültecilerin geri dönmelerini kabul etmedi (Hovannisian 1967: 234). Enver Paşa'nın burada dayandığı nokta Ahılkelek'in ileri gelen Müslümanlarından 17 Temmuz 1918'de Sadrazam Talat Paşa'ya gönderilen telgraftı. Bu telgrafta Ermenilerin Ahılkelek bölgesine dönmesi halinde Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki mukâtelenin önünün alınamayacağı yazılıydı (BOA, A.AMD.MV, 105/ 73). Bunun dışında Ermenilerin boşalttığı köylere o civardaki ve Erivan taraflarından sürülen Müslümanlar yerleştirilmekteydi (TTK Arşivi, KO/II, 258). Buna rağmen artan baskılara dayanamayan Enver Paşa Ağustos ayında Gümrü-Culfa demiryolunun 20 km doğusuna kadar olan yerlere Ermeni mültecilerin gelebilmelerine onay verdi (Hovannisian 1967: 234). Fakat bu izin sınırlı bir durum olmasından dolayı Ermeni hükümeti yeniden Osmanlı hükümeti nezdinde teşebbüslerde bulundu. Sonunda bu mültecilerin Ahılkelek'e tekrar dönmelerine Osmanlı Devleti izin verdi. Bunun üzerine bölge Müslümanları birbiri ardına İstanbul'a telgraflar göndererek Ermeni mültecilerinin Ahılkelek'e dönmelerine izin verilmesine itiraz ettiler. İlk telgraf bölge Müslümanlarından Sadrazam Talat Paşa'ya 3 Eylül'de (BOA, A.VRK, 819/ 99), diğer bir telgraf ise Ahıskalı lider Ömer Faik Bey tarafından 28 Eylül 1918'de yine Talat Paşa'ya gönderilmişti (BOA, A.VRK, 821/ 11, lef: 1-2; BOA, HR.SYS, 2460/ 19, lef: 2). Her iki telgrafta da Ermenilerin Ahılkelek'e dönmelerinin Türkler ile Ermeniler arasındaki husumetin artmasına neden olacağıın altı çizilmişti.

Ermenilerin Ahılkelek'e gelmelerine bir itiraz da Şark Orduları Grubu Kumandanlığı'ndan gelmişti. Grup Kumandanlığı Gürcistan ve Ermenistan'dan hicrete mecbur tutulan Müslümanların büyük bir çoğunluğunun

man, Kobliyan nahiyesi Ahalisinden Mehmed Fahri, Evravil Nahiyesi ahalisinden Ali" (BOA, A.VRK, 820/ 82).

²⁶ Richard Hovannisian (1967: 207), bu Ermenilerin sayısını 60.000 olarak vermektedir. Fakat Hovannisian (1967: 209) Osmanlı Devleti bu bölgeyi almadan önce Ahılkelek'te 64.000 Ermeni yaşadığını söylemektedir. Osmanlı Devleti Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik Bey'in yaptığı araştırmalara göre Ağustos 1918 ayında Ahılkelek'te 62.000 Ermeni bulunmaktaydı. Yine Abdülhalik Bey'e göre Ahılkelek'te yaşayan ahali Osmanlı birlikleri girmesinden sonra yerli yerindeydi (BOA, BEO.NGG, 339891). Bu hesaplamalara göre Ahılkelek'ten kaçan Ermeni sayısı 2.000 civarındaydı. Bu rakam ise Hovannisian'ın iddia ettiği rakamdan hayli uzaktır. Bu noktada şu husus gelebilir: Bakuriani dağlarına Ahılkelek'in dışında mesela Kars, Gümrü vb. gibi diğer bölgelerden Ermeniler de gelmiş olabilir.

Ahılkelek mıntikasına yerleştirilmeleri; bölgedeki Müslümanlar ile Ermeniler arasında çatışmaların tekrar başlama ihtimali ve gelecek Ermeni mültecilerinin yaş sorunları nedenleriyle Ermeni mültecilerin Ahılkelek bölgesine gelmelerine itiraz etmekteydi (BOA, HR.SYS, 2460/ 3, lef: 1-2). Görüldüğü üzere Ahılkelek bölgesinden Bakuriani dağlarına sığınan Ermeni mültecileri sorununun savaş sonuna kadar devam ettiği görülmektedir.

3. Osmanlı Mülkî Yapılanması

3.1. Mülkî Teşkilat Kurma Çalışmaları

Osmanlı hükümeti I. Dünya Savaşı sırasında 1914 sınırı haricinde ele geçirilen bölgelerdeki mülkî idareyi kurmakla Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik Bey'i görevlendirdi. Abdülhalik Bey 6 Mayıs 1918'de Batum'a gelerek (*Tasvir-i Efkâr*, 19 Mayıs 1918, n. 2459, s. 3; *Vakit*, 28 Mayıs 1918, n. 219; *Sabah*, 25 Mayıs 1918, n. 10250, s. 2) çalışmalarına başladı. Abdülhalik Bey ile birlikte İstanbul'dan dört mülkiye müfettişi de gelmişti. Bunlardan Emin Bey (BOA, DH.ŞFR, 87/ 81) Osmanlı Arşivi'nden elde edilen belgelere göre Ahıska'ya idari memur olarak atanmış, daha sonraları vazifesi mutasarrıflığa dönüştürülmüştü²⁷.

Mayıs 1918 sonlarında, daha henüz Ahıska Osmanlı Devleti tarafından alınmamışken, 1914 sınırı haricindeki toprakların nasıl idare edileceği Osmanlı devlet adamları tarafından gündeme taşındı. Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya göre bu yerlerin idaresi, ancak kuvvetli bir askerî otorite ile mümkündü. Enver Paşa bölgeyi idare edecek kumandanın askerî ve mülkî makamlara karşı, savaş halindeki bir ordu kumandanı ile aynı hak ve salahiyeti haiz olmasını istemişti. Enver Paşa, bölgeyi ele geçirmek isteyen İngilizler ve Bolşevikler ile Ermeni çetelerinin Müslümanlara karşı zulümlerine karşı daha etkili mücadele etmek için bu şekilde düşünmekteydi. Enver Paşa bu düşüncelerini Sadrazam ve Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya da iletmişti (BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-21, lef: 1). Fakat Talat Paşa Enver Paşa'dan farklı düşünmekteydi. Ona göre Kafkasya'da 1914 sınırı ötesinde ele geçirilen arazi üçe ayrılmalıydı. İlki 1878 sınırına kadar ele geçirilen arazi yani Elviye-i Selâse, ikincisi 1878 sınırı ötesinde işgal edilen yerler yani Ahıska, Ahılkelek, Nahçıvan, İran vb. bölgeler sonuncusu ise Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya bölgesidir. Talat Paşa bu üç bölgenin farklı şekilde idare edilmesini istemekteydi. Birinci kısımda doğrudan doğruya mülkî idare kurulmasını; ikinci kısımda fiilen harp mıntikası olan vilayetlerde olduğu gibi şimdilik genel vazifeye ordunun hâkim kalmasını; üçüncü kısmın da fiilen idare edilemeyeceğinden orası hakkında ayrıca planlama yapılması gerektiğini düşünmekteydi. Talat Paşa ayrıca bu düşüncelerini 30

²⁷ Emin Bey'in ne zaman Ahıska'ya geldiği ve ne zaman mutasarrıflık vazifesine başladığı tespit edilememiştir. Fakat arşivlerden edinilen belgelere göre Emin Bey Ahıska Türk ordusu tarafından Haziran ayında alındıktan sonra bölgeye gönderilmiş ve Ağustos ayından itibaren de "Ahıska Mutasarrıfı" unvanını kullanmaya başlamıştır.

Mayıs'ta Abdülhalik Bey'e iletmişti (BOA, DH/İ-UM, 20-19/13-21, lef: 9; BOA, DH.ŞFR, 87/ 369).

Enver Paşa ve Talat Paşa 1914 sınırı ötesinde alınan yerlerin idaresi için farklı düşüncelere sahip olsalar da Ahıska ve Ahılkelek'in askeriyece idare edilmesi hususunda birleşmekteydiler. Abdülhalik Bey de Enver ve Talat Paşa ile aynı görüşü paylaşmaktaydı. Aslında Abdülhalik Bey Ahıska ve Ahılkelek'in mülkî idare ile yönetilmesini arzulasa da savaş şartları nedeniyle bu idare şekli için gerekli olan bütün memurların aynı anda atanması mümkün olmadığından bölgede idarenin askeriyece verilmesini düşünmekteydi (BOA, DH/İ-UM, 20-19/13-6, lef: 2/3).

1918 yılının Haziran ve Temmuz aylarında Elviye-i Selâse'de halkoylaması yapılırken Ahıska'da halkoylamasının yapılmaması aslında buraların idaresi konusunda Osmanlı yetkililerinin tereddütleri olduğunu göstermektedir ve bu tereddütler savaş sonuna kadar devam edecektir. Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Mustafa Abdülhalik Bey, Elviye-i Selâse için hazırladığı 30 Temmuz 1918 tarihli detaylı raporunda Elviye-i Selâse'yi idare etmek için *Kafkas Vilayeti Valisi* adıyla büyük bir memurun tayin edilmesini, Kafkasya Vilayeti'nin Batum ve Kars mutasarrıflıklarından oluşması gerektiğini belirtmişti. Dâhiliye Nezareti Müsteşarı ayrıca Ahıska ve Ahılkelek ile beraber Iğdır ve Gümrü'nün birer müstakil mutasarrıflık halinde idare edilmesi durumunda bu müstakil mutasarrıflıkların da aynı tarzda Kafkas Vilayeti'ne bağlanmasını uygun gördüğünü raporunda yazmıştı (BOA, DH/ İ-UM, 20-20/ 13-9, lef: 5). Abdülhalik Bey'in 30 Temmuz tarihli raporu 1828 sınırına kadar olan bölgelerin de mülkî yöntemle idare edilmesi anlamına gelmekteydi. Onun ötesindeki araziler (Azerbaycan bölgesi gibi) ise askerî yöntemle idare edilecekti.

Elviye-i Selâse'nin Osmanlı Devleti'ne ilhaki için Ağustos başlarında İstanbul'da çalışmalar gerçekleştirilirken²⁸, Ahıska'nın durumu Osmanlı devlet erkânı efkârında belirsizliğini korumaktaydı. Nitekim Dâhiliye Nazırı İsmail Bey, 12 Ağustos'ta Ahıska'daki mülkiye memuru Emin Bey'e gönderdiği telgrafta oraya mülkiye memurları gönderilemeyeceği için bölgenin askerî idare altında olacağını belirtmişti. İsmail Bey telgrafın devamında bölgenin idaresini askerî yetkililerden birisine vermesini ve kendisinin de İstanbul'a dönmek üzere Batum'a hareket etmesini isterken (BOA, DH/İ-UM, 29-19/ 13-14, lef: 1; BAO, DH.ŞFR, 90/ 115), bu telgraftan üç gün sonra Emin Bey'e bir telgraf daha göndererek bir sonraki emre kadar Ahıska'da kalmasını talep etmekteydi (BAO, DH.ŞFR, 90/ 141; BOA, DH/İ-UM, 20-19/ 13-19).

Dâhiliye Nezareti'nin kısa zaman aralıklarıyla birbirine zıt talimatları karşısında ne yapacağını şaşırın Emin Bey, 17 Ağustos'ta Nezaret'e yeni bir telgraf göndermişti. Bu telgrafında Ahıska'daki mülkî ve askerî vazifelerin tam olarak ayrılmadığı için idarenin başarılı olmasının mümkün olmayaca-

²⁸ Bu çalışmaların detayı için bkz: Sarı 2014: 214-219.

ğını söyleyen Emin Bey, Rus hükümeti zamanındaki memurları yüksek nüfuzlu ve resmi elbise ile görmeğe alışan halkın Osmanlı hükümetinin zayıf durumunu pek iyi karşılamadığına ve bunun dışında yerli nahiye müdürlerinin cahil ve her türlü suiistimale hazır olduklarına dikkat çekmekteydi (BOA, DH.İ-UM, 20-19/ 13-21, lef: 7; BOA, DH.ŞFR, 592/ 98).

Abdülhalik Bey 1878 sınırı ötesindeki Gümrü, Ahıska, Ahılkelek ve Sürmeli sancaklarının Osmanlı hükümeti tarafından idare edilmesi hakkında raporunu tamamlayarak 22 Ağustos 1918'de Dâhiliye Nezareti'ne gönderdi. Abdülhalik Bey'in bu ayrıntılı raporu bölge hakkındaki nüfusa ait bilgiler ile başlamaktaydı. Rapora göre Osmanlı Devleti'ne iltihak edilen Elviye-i Selase'ye nazaran bu sancaklar daha fazla gayrimüslim nüfusa sahipti. Rus idaresinde iken Ahıska'nın 3 kaza, 9 nahiye ve 180 köyden oluştuğuna dikkat çeken Abdülhalik Bey, bu livanın nüfusunun 55.000 Müslüman, 17.000 Ermeni, 4.000 Hıristiyan Gürcü, 2.300 Yahudi ve 1.700 Rum olmak üzere toplam 80.000 kişi olduğunu tespit etmiştir. Rapora göre Ahılkelek'in taksimatı ise 2 kaza, 11 nahiye ve 63 köyden ibaret olup, nüfusu 5.500 Müslüman ve 62.000 Ermeni olmak üzere toplam 67.500 kişidir.

Abdülhalik Bey raporunda Ahıska nüfusunun çoğunluğunun Müslüman olduğu, Ahılkelek'in Ermenilerden oluştuğu ve bu bölgede Rus ve Malakan bulunmadığı gibi hususların altını çizmektedir. Dâhiliye Nezareti müsteşarına göre Ahılkelek'te Ermeni nüfusunun fazla olmasının nedeni buradaki Müslümanların göç etmesiydi.

Abdülhalik Bey, 22 Ağustos tarihli raporunda Sürmeli'nin Gümrü'ye ve Ahılkelek'in de Ahıska'ya raptı ile iki liva halinde idaresini uygun görünce, bu bölgelerin idaresi için su hususlara dikkat çekmektedir:

"1- Gümrü ile Ahıska'ya ilk önce birer mutasarrıf veya o derecede bir memur ve imkânı bulunursa mülhak kazalara birer kaymakamın gönderilmesi.

2- Gümrü kasabasının Ermeni nüfusu itibariyle fazla olmasından başka Ermenistan yeni hükümetine hem hudut olmasına binaen buraya muktedir bir polis müdürü ve yeterli derecede eleman gönderilmekle beraber siyasi polis teşkilatının da kurulması.

3- Ruslar zamanında uygulanan mali vergileri aynen tahsil etmek üzere her iki livaya muhasebeci derecesinde birer malî memuru gönderilmesi.

4- Her iki livada jandarma teşkilatı kurulması için her kazaya bir zabıta tayini ve yeteri miktarda jandarma efradı ve bu fayda sağlamazsa asayişin temin için nizamiye efradının gönderilmesi.

5- İki liva merkezine birer müdde-i umumi (savcı) ve müstantik (sorgu yargıcı) ile birer sulh hâkiminin ve her kazaya olmasa bile birkaç kazayı devren idare etmek üzere iki liva mülhakatı için ayrıca dört sulh hâkiminin gönderilmesiyle, liva merkezlerinde divan-i harplerce görülecek cezaî işlerin görülmesinde müdde-i umumi ve müstantıkların da iştirak ettirilmesi".

Abdülhalik raporunda ayrıca Ahıska'da mülkî işleri idare etmesi için mülkiye müfettişlerinden birisinin bulunduğunu²⁹, Batum'dan ya da İstanbul'dan bir müfettişin gönderilmesi halinde işlerin daha iyi yürütüleceğini yazdıktan sonra, burada kurulacak teşkilatın geçici olacağına vurgu yapmış ve bu nedenle buraya gönderilecek memurların adil ve kanunlara göre hareket ederek ahalinin hoşnutluğunun kazanılmasının uygun olduğunu belirtmiştir (BOA, BEO.NGG, 339891).

Abdülhalik Bey'in 22 Ağustos tarihli raporu 1878 sınırı ötesindeki 1829 sınırına kadar olan bölgelerinde mülkî idare ile yönetilmesini öngörmekteydi. Bunun için yapılacak hususlar üzerinde tek tek duran Dâhiliye Nezareti Müsteşarı, bölgenin idaresinin askeriye verilmesinden bahsetmemektedir.

İstanbul'da Abdülhalik Bey'in başkanlığı altında Elviye-i Selâse'nin idaresi ile alakalı kurulan komisyonda³⁰ Gümrü, Ahıska, Ahılkelek ve Sürmeli sancaklarının durumu da mevzu bahis olmuştu. Komisyonda Gümrü, Ahıska, Ahılkelek ve Sürmeli sancaklarının henüz Osmanlı ülkesine ilhak edilmediğinden bu gibi yerlerin Elviye-i Selâse'deki gibi memur kadrosunun tayin edilmemesine karar verilmişti. Bu karar Meclis-i Vükelâ'nın 4 Eylül tarihli toplantısının da gündemini teşkil etmekteydi. Sonunda karar vükela tarafından da kabul edildi (BOA, MV, 249/ 169). Nitekim 14 Eylül 1918'de Batum Vilayeti kararnamesi ilan edildiğinde sadece Elviye- Selâse'yi kapsamaktaydı (BOA, DH/İ-UM, E-40/ 30; BOA, A.AMD.MV, 105/ 80, lef: 2; BOA, MB.HPS, 161/ 44; BOA, DH.UMVM, 124/ 189; BOA, İ.DUİT, 1/ 1, lef: 3; *Zaman*, 16 Eylül 1918, n. 163, s. 3; *Atı*, 16 Eylül 1918, n. 252, s.1). Elviye-i Selâse'nin Osmanlı Devleti tarafından ilhak edilmemesi, Ahıska'da yaşayan Müslümanları derinden etkiledi (BOA, DH.ŞFR, 595/ 152, lef: 1-2). Bu şekilde Ahıska ve Ahılkelek'in Osmanlı Devleti tarafından ilhakı sürüncemede kaldı.

Ahıska Mutasarrıfı Emin Bey 30 Eylül'de Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta yine mülkî ve askerî vazifelerinin tam anlamıyla ayrılmadığı için sorunların çıktığından bahsetmekteydi. Askerlerin ahali ile doğrudan doğruya temas ettiği için birçok suiistimallerin meydana geldiğini ifade eden Emin Bey, bölgede mülkî idare kurulmayacaksa tamamen askerî idareye teslim edilmesi gerektiğini belirtmiştir (BOA, DH/İ-UM-EK, 41/ 62, lef: 6; BOA, DH.ŞFR, 600/ 87, lef:1-3). Bu telgrafa cevap olarak Dâhiliye Nezareti'nin Emin Bey'e 3 Ekim'de gönderdiği telgraf aslında Nezaretin olaylara vakıf olmadığını göstermesi açısından da önemliydi. Zira bu telgrafta Batum vilayetinin teşkili hakkındaki 14 Eylül tarihli kararnameye göre Ahıska'da da mülkiye teşkilatı yapılacağı ve bu konuda gerekli memurların da gönderilmek üzere hazır bulunduğu ifade edilmekteydi (BOA, DH/İ-UM-EK, 41/ 62, lef: 1; BOA, DH.ŞFR, 92/ 31). Fakat bu kararnamede yukarıda da belir-

²⁹ Bu zat mülkiye müfettişi Emin Bey'dir.

³⁰ Komisyonun çalışmaları için bkz: Sarı 2014: 234-235.

tildiği gibi Ahıska dâhil değildi. Emin Bey de haklı olarak 5 Ekim'de Nezarete gönderdiği telgrafta bu husus üzerinde durmaktaydı (BOA, DH/İ-UM-EK, 41/ 62, lef: 4; BOA, DH.ŞFR, 597/ 60). Emin Bey 11 Ekim'de Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta buranın idaresinin tamamen askeriye verilmesini ve kendisinin İstanbul'a dönerek aslı vazifesinde istihdama müsaade buyrulmasını istirham etmiştir (BOA, DH.İ-UM, 20-20/ 13-6, lef: 1; BOA, DH.ŞFR, 597/ 146, lef: 1-2). 16 Ekim'de Dâhiliye Nezareti kendisine yeni bir emir gelinceye kadar vazifeye devam edilmesini Emin Bey'den istemiştir (BOA, DH.İ-UM, 20-20/ 13-6, lef: 3; BOA, DH.ŞFR, 92/ 142; BOA, DH.ŞFR, 92/ 150). Görüldüğü üzere savaş sonuna kadar Ahıska ve çevresinde mülkî idare tartışmaları devam etmiştir.

3.2. Ahıska'da Mülkî Teşkilat İle İlgili Uygulamalar

Osmanlı Devleti tarafından ilhak edilmese de Ahıska'da mülkî teşkilat kurulmaya çalışılırken birtakım uygulamalar da vukua gelmişti.

Ahıska'da mülkî işlerde büyük sorunlardan birisi memurların maaşları ve ahalinin mali durumu meselesiydi. Bu nedenle Ahıska'daki memurların maaşlarının ödenmesi ve diğer mülkî işlerde kullanılmak üzere Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik Bey, içerisinde seferberlik tahsisatından olmak üzere 700 lirayı Emin Bey'e vermişti (BOA, DH/ İ-UM, 20-19/ 13-24, lef: 3). Bu suretle bölgede mülkî teşkilatın hemen kurulması amaçlanmıştır.

Ahıska'daki mülkî durum ile alakalı Ahıska Mutasarrıfı Emin Bey 4 Ağustos'ta Dâhiliye Nezareti'ne kapsamlı bir telgraf göndermişti. Ahıska'daki malî durumu açıkça ifade eden bu telgrafında Emin Bey, Nezaret'ten Ahıska'da istihkam olunan yerli jandarmaların ve nahiye müdürlerinin maaşlarının tahsisatları gelene kadar ordu tarafından verilmesi; mali memurluk gibi özel vazifeleri olan memurlukları Ahıska'da yerine getirecek Müslümanlardan kimse olmadığından bu işlerde gayrimüslimlerin istihdamına izin verilmesi; Ahıska'da gaz ve şeker gibi ahalinin ihtiyacına göre birinci dereceden gerekli olan maddelerin eskiden olduğu gibi patates mukabilinde Tiflis'ten veya Batum'dan askeriyeden alınmasına izin verilmesi; daha önce milyonlarca gelir sağlayan bu havali ormanlarının muhafaza edilmediğinden, bunların muhafazası için üç orman müfettişinin en kısa zamanda gönderilmesi (BOA, DH/İ-UM, 29-19/ 13-14, lef: 5; BOA, DH.ŞFR, 591/ 19) gibi hususları talep etmişti.

Emin Bey Ahıska'ya orman müfettişleri gelene kadar bazı önlemler almıştı. Tiflis'ten gelen ve maden, orman ve ziraat tahsili alan Rıza Bey adındaki bir Müslüman kişiyi günlük dört kuruş maaşla geçici olarak orman müdürlüğüne atayan Emin Bey, Rus idaresi zamanında orman memurluğunda çalışan dört kişiyi de aldıkları eski maaşla geçici olarak orman memurluğuna tayin etmiştir. Bunun yanında Emin Bey, Ahıska köylerinde hayvan hastalıklarının ortaya çıkması üzerine Rus zamanındaki baş baytarı 1.500 kuruş maaşla geçici olarak aynı göreve getirmiştir (BOA, DH/İ-UM, 29-19/13-14, lef: 2; BOA, DH.ŞFR, 591/ 122). Bunun dışında 1918 yazı ol-

dukça kurak geçtiğinden Ahıska'da Müslüman köyler, kuraklıktan çok fazla etkilendiğinden açlığa maruz kalmışlardı. Ahıska Mutasarrıfı Emin Bey, Dâhiliye Nezareti'nden bu köylere yemeklik için 1.000 liranın gönderilmesini de talep etmişti (BOA, DH/ İ-UM, 20-19/ 13-42, lef: 2).

Osmanlı hükümetinin Ahıska'da ilgilendiği diğer bir mesele posta ve telgraf işleriydi. Türk ordusunun henüz Ahıska'yı ele geçirme harekâtı sırasında, burası ile haberleşmeyi sağlamak için Mayıs ayında Batum'dan Ahıska'ya bir telgraf hattı döşeme çalışmaları yapılmıştı (ATASE, BDH, Kls: 3025, D:236-29, B: 3-26). Ahıska alındıktan sonra bölgeye posta ve telgraf memurları gönderildi. Fakat diğer memurlar da olduğu gibi bu memurların da maaşları hem çok azdı hem de düzenli ödenmemekteydi. Emin Bey bu memurlara askeriye maaşları oranında erzak verilmesini gündeme getirmişti (BOA, DH.İ-UM, 20-20/ 13-3, lef: 2, BOA, DH.ŞFR, 597/ 61). Mondros Mütarekesi'nden sonra Ahıska'da posta ve telgraf işleri muallakta kaldı. Bunun üzerine 11 Kasım 1918'de PTT Nazırı Sadaret'ten bu duruma son vermesini istemiştir (BOA, A.AMD.MV, 106/ 11, lef: 2).

Ahıska'da Osmanlı yetkililerini uğraştıran diğer bir meselede eğitim üzerinedir. Bölgede Müslümanlarla birlikte yaşayan Ermeniler Ağustos ayı içerisinde Mutasarrıf Emin Bey'e okulların açılma zamanının yaklaştığını belirterek Osmanlı hükümetinin bu konudaki tavrını sormaktaydı. Emin Bey, 12 Ağustos'ta Dâhiliye Nezaretine gönderdiği bir telgrafta, Ahıska'da okulların açılmamasının uygun olmayacağını, ancak okutulan kitapların ve muallimlerin tamamen değiştirilmesi gerektiğini; resmî idadî mektebinin açılmasının şart olduğunu; Rus idadî mühendis ve tıbbiye mektepleriyle Darülfünun'da tahsilde bulunan Müslüman talebelerinin İstanbul'da muadil mektep ve sınıflara leylî (yatılı) olarak yerleştirilmek üzere gönderilmesini talep etmişti (BOA, DH/ İ-UM, 20-19/ 13-56, lef: 3; BOA, DH.ŞFR, 592/ 14).

Dâhiliye Nazırı İsmail Bey de Ahıska Mutasarrıflığı'ndan gelen bu talepleri Harbiye ve Maarif Nezaretlerine iletmiş ve aynı zamanda 17 Ağustos'ta Emin Bey'e de bir telgraf göndererek okulların Eylül başına kadar kapalı olduğundan Ermeni mektepleri hakkındaki talimatın daha sonra gönderileceğini bildirmiştir (BOA, DH.ŞFR, 90/ 160). Eylül ayında okulların açılmasına az bir zaman kalmasına rağmen Müslüman talebelerinin İstanbul'da öğrenim görmesiyle alakalı 12 Ağustos tarihli talebine bir cevap alamayan Mutasarrıf Emin Bey, 12 Eylül'de Dâhiliye Nezareti'ne bir telgraf daha göndererek bu hususa dikkat çekmişti (BOA, DH/ İ-UM, 20-19/ 13-56, lef: 10). Dâhiliye Nezareti de 15 Eylül'de Maarif Nazırı Nazım Bey'e bir yazı göndererek hem Müslüman talebelerinin İstanbul'da öğrenim görme meselesini, hem Ahıska'da okulların açılmasının gerekliliğine vurgu yapmış ve bu meselelerin bir an önce çözüme kavuşturulmasını istemiştir (BOA, DH/ İ-UM, 20-19/ 13-56, lef: 9). Bu arada Ahılkelek kazasında askeriyece açılan okullarda eğitimin devam edilmesi ve çocukların eğitimi için gerekli kitapların alınması için gerekli masraf olan 250 liranın Harbiye Nezareti seferberlik tahsi-

satından karşılanması Osmanlı Devleti yetkililerince düşünülmekteydi (BOA, MF.MKT, 1236/ 23).

Ahıska'daki diğer bir sorun ise sağlık ile alakalıydı. Savaş sırasında Ahıska'da her türlü hastalıklar baş gösterdiği halde sancakta sadece bir doktor bulunmaktaydı. Bu doktor da Rus tebaasından olması nedeniyle sağlık işleri gereği gibi yapılamamaktaydı. Bu nedenle I. Dünya savaşından önce doktorluk vazifesinde bulunan fakat seferberlikte askerlik hizmetine alınan Arif Bey adında birinin tekrar mutasarrıflığın emrinde doktorluk vazifesine geri döndürülmesine çalışılmıştır (BOA, DH/ İ-UM, 20-19/ 13-46, lef: 1; BOA, DH/ İ-UM, 20-19/ 13-46, lef: 4).

Ahıska'daki adli işleri düzenlemek için Emin Bey, Dâhiliye Nezareti'ne Batum Mahkemelerinin Ahıska'yı da kapsamasını önermekteydi. Bu suretle mahkemelerin henüz kurulmadığı Ahıska'da halkın bu konudaki talepleri karşılanmış olunacaktı (BOA, DH/ İ-UM, 20-19/ 13-43, lef: 2; BOA, DH.ŞFR, 595/ 86). Dâhiliye Nezareti de durumu 14 Eylül'de Adliye Nezareti'ne bildirmesine (BOA, DH/ İ-UM, 20-19/ 13-43, lef: 1) rağmen sonucun ne olduğu hakkında malumat elde edilemedi.

4. Ahıska'da Osmanlı İdaresinin Sonu: Türk Ordusunun Tahliyesi

Ekim 1918'de Osmanlı Devleti bir taraftan İtilaf devletleri ile mütareke imzalamaya çalışırken diğer taraftan da, Kafkasya cephesinde geniş bir hatta yayılmış olan Şark Cephesi'ni toparlamak ve diğer cephelere takviye yapmak amacıyla Alagöz Dağı'ndan Ahılkelek'e kadar olan bölgenin tahliye edilmesi kararını aldı (*Kafkas Cephesi* 1993, c. II/2: 549-551). Osmanlı Devleti 21 Ekim 1918'de ise tahliye kapsamını genişleterek Brest-Litovsk hududu haricinde bulunan bütün toprakların tahliye edilmesi emrini verdi. Bu topraklara Ahıska ve Ahılkelek de dâhil bulunmaktaydı (ATASE, İSH, K: 267, G: 101, B: 101-1a). Böylece daha henüz savaş sona ermeden yani Mondros Mütarekesi imzalanmadan Osmanlı Devleti Ahıska ve Ahılkelek'i tahliye kararı aldı. Bu sırada bölgede Osmanlı Devleti'nin 3. Kafkas Fırkası bulunmaktaydı.

Tahliyeyi gerçekleştirecek Şark Orduları Grubu Kumandanı Yakup Şevki Paşa, tahliye edilecek mıntikalarda özellikle Ermeni ve Gürcülerin taarruzlarına karşı bazı tedbirler almıştı. Şevki Paşa öncelikle büyük bir çoğunluğu Ahıska ve Ahılkelek kazalarının milis ahalisinden ibaret olan 3. Kafkas Fırkası'nı Rumeli müfrezesi ile takviye ederek, bu fırkanın bir kısım kuvvetini Ardahan sınırına ve kalan kuvvetini Batum havalisine göndererek Ermeni ve Gürcülere karşı konuşlandırmak istemiştir. Şevki Paşa bunun dışında tahliyeyi mümkün olduğunca yavaşlatmaktaydı. Bunun iki nedeni vardı. Birincisi tahliye edilen yerlerde millî teşkilatın kurulmasını sağlamak, diğeri ise başta askerler olmak üzere erzak ve mühimmatı sağ salim sınırı beri tarafına nakletmekti. Ahılkelek ve Ahıska bölgesinde yaklaşık 10 milyon kg kadar erzak ve bir miktar eşya ile mühimmat bulunmaktaydı. Şevki

Paşa'ya göre bu kadar erzakın naklinin üç aydan fazla süreceği aşikârdı (ATASE, İSH, K: 267, G: 101, B: 101-2).

Osmanlı hükümeti ise tahliyenin hemen yapılmasını istemekteydi. Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, Mondros Mütarekesi'nin müzakereleri devam ettiği bir sırada, 29 Ekim tarihinde verdiği emir ile İran ve Kafkasya bölgesinde Brest-Litovsk Antlaşması haricinde işgal olunan arazinin 24 Ekim tarihinden itibaren altı hafta sonunda tahliye edilmesini istemişti (*Kafkas Cephesi* 1993, c. II/2: 630). Ahmet İzzet Paşa'nın bu emri Brest-Litovsk haricindeki bölgelerin Türk ordusu tarafından 4 Aralık 1918'e kadar tahliye edilmesi anlamına gelmekteydi.

Türk ordusu Ahıska'yı tahliye ederken ve henüz Mondros Mütarekesi imzalanmadan Ahıska bölgesindeki Müslüman halk Ermeni ve Gürcülerin Osmanlı birlikleri tarafından tahliye edilen yerlere yerleşmelerini önlemek için 29 Ekim'de Ahıska Hükümet-i Muvakkatası'nı kurmuşlardı. Bu hükümetin kurulması ve teşkilatlanması IX. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'nın direktifi ile 3. Kafkas Fırkası Kumandanı Halit Bey'in yardımları sayesinde gerçekleşmişti³¹.

Sonunda, birçok malzeme terk edilmekle birlikte, 3. Kafkas Fırkası 4 Aralık 1918'de Ahıska'yı tahliye ederek Ardahan tarafına çekildi. Aynı gün Gürcüler 3 tabur piyade, 6 top ve 12 makineli tüfekten oluşan bir müfreze ile Ahıska'yı işgal ettiler ve Ahıskalıların hiçbir hukukunu tanımadıklarını ilan ettiler. Aynı tarihte Ahılkelek'i de Türk ordusu tahliye etti ve burayı da Ermeniler işgal ettiler (Gökdemir 1989: 78). Böylece Ahıska ve çevresinde Osmanlı idaresi son buldu.

Sonuç

XIV. yüzyılın sonlarında Osmanlı hâkimiyetine giren Ahıska, yaklaşık 250 yıl sonra 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşından sonra imzalanan Edirne Antlaşması'yla Rusya'nın eline geçti. Osmanlı Devleti Ahıskalı Müslümanlarla irtibatını devam ettirmeye çalışsa da I. Dünya Savaşı'na kadar önemli bir gelişme kaydedemedi. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesindeki amaçlarından birisi Kafkasya'da kaybettiği ve Türk-Müslümanların çoğunlukta yaşadığı toprakları alarak Orta Asya Türkleri ile bağlantı kurmaktı. Osmanlı Devleti'nin müttefiki Almanya'nın da desteklediği bu fikir, Sarıkamış harekâtına ilham kaynağı oldu. Ancak büyük umutlar beslenen harekât felaketle sonuçlanırken, Rusya neredeyse Doğu Anadolu'daki toprakların tamamını işgal altına aldı. Ahıska gibi Kafkasya'daki diğer Türk-Müslüman bölgelerin tekrar Osmanlı hâkimiyeti girme kapısını açan olay Rus İhtilalidir. İhtilaller Kafkasya Cephesi'nin kaderini doğrudan etkiledi.

Mart 1917'de Moskova'da iktidara gelen Geçici Hükümetin aksine Kasım 1917'de iktidarı ele geçiren Bolşevikler barıştan yanaydı. Aralık ayında imzalanan Brest-Litovsk ve Erzincan mütarekeleri ile Rusya ile devam eden

³¹ Ahıska Hükümet-i Muvakkatası'nın ayrıntıları için bkz: Gökdemir 1989: 35-43.

3 yıllık savaş sona ererken, Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması ile 1914 sınırı ötesinde Elviye-i Selâse'deki Türk hakları Rusya'ya tescil ettirildi. Bu durumun Geçici Rus Hükümeti'nin Maverâ-yı Kafkasya'yı yönetmesi için kurduğu ve Rus, Ermeni, Azeri ve Gürcü üyelerden oluşan fakat Menşevik Gürcülerin güdümündeki Ozakom'un yerine kurulan ve Bolşevik merkezî hükümetinden bağımsız hareket eden Zakavkom'a da kabul ettirilmesi gerekiyordu. Bu noktadan itibaren Maverâ-yı Kafkasya ile savaş ve barış süreci yaşanmıştır.

Osmanlı Devleti 12 Şubat 1918'de Kafkasya Cephesi'nde Ermeni ve Gürcülere karşı ileri harekâta başladı. Harekâtın öncelikli hedefi Rus ordusundan kalan silah ve malzemeleri de alarak kendilerine ait birer ordu kurarak Ermeni ve Gürcülerin Doğu-Anadolu'daki Türk-Müslümanlara karşı başlattığı mezalimin önlenmesiydi. Brest Barışı'ndan sonra ise ileri harekâtın kapsamı 1914 sınırlarını aştı. Osmanlı Devleti ile Maverâ-yı Kafkasya aralarındaki meseleleri barış yolu ile çözmek için 14 Mart-14 Nisan 1918 tarihleri arasında Trabzon'da bir konferans tertip ettiler. Konferansta Türk heyeti Elviye-i Selâse'nin dışında Ahıska'nın da Osmanlı Devleti sınırları içerisinde olmasını talep etmesine rağmen, Maverâ-yı Kafkasya heyeti bunu kabul etmedi. Konferans süresince Türk ileri harekâtı 1914 sınırlarını da aşarak devam etmekteydi. Konferansın sonra erdiği gün Batum'u ve 25 Nisan'da da Kars'ı alan Türk birliklerinin bir sonraki hedefi Ahıska ve Ahılkelek'ti. Bu arada bağımsızlığını da ilan eden Maverâ-yı Kafkasya'nın yeniden barış istemesi üzerine 11 Mayıs'ta Batum'da taraflar tekrar masaya oturdu. Bu süreçte Ahıska ve Ahılkelek Müslümanlarının Osmanlı Devleti tarafından ilhak talepleri üzerine Türk heyeti konferansta artık bu bölgelerin kendisine verilmesi üzerinde daha ciddi olarak durdu. Bu sırada Türk ileri harekâtının da devam ediyor olması ve Osmanlı Devleti'nin baskısı neticesinde Gürcüler bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bunu Azeriler ve Ermeniler takip etti. Bu devletler Batum'daki müzakerelere münferit olarak devam ettiler ve sonunda Ahıska ve Ahılkelek'in verilmesi de dâhil olmak üzere Osmanlı Devleti'nin neredeyse bütün taleplerini kabul etmek zorunda kaldılar. Yaklaşık bir ay süren Batum Konferansı neticesinde Gürcüler Ahıska ve Ahılkelek'i tahliye ettiler. Türk ordusu Haziran 1918'de bölgeye girerek yeni bir dönemi başlattı.

1914 sınırı ötesindeki toprakların idare şekli Osmanlı hükümetinin savaş boyunca tartıştığı en önemli konulardan birisi olmuştur. Başta bu bölgelerde mülkî idarenin kurulması için vazifelendirilen Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik Bey olmak üzere, Enver Paşa, Talat Paşa ve diğer yetkililer bu konuda kesin bir fikre sahip değillerdi. Olayların gelişimi bu şahısların fikirlerini yönlendirirken aslında Osmanlı hükümetinin bu bölgede tesis etmeye çalıştığı idare şeklinin temelini 1914 ve 1829 sınırlarının psikolojik durumu oluşturmuştur. Hükümet Brest-Litovsk Antlaşması'ndaki hükümlere dayanarak Elviye-i Selâse'de halkoylaması gerçekleştirmiş, Ağustos 1918'de burasını ilhak etmişken, Batum Antlaşması'ndaki açık hükümlere

rağmen Ahıska ve Ahılkelek'i ilhak etmekte tereddüt göstermiştir. Çünkü 1829 sınırına uzanmak istememiştir. Aynı durum ilerleyen zamanlarda da görülmektedir. Mondros Mütarekesi'nde Ahıska ile Elviye-i Selâse'nin durumu farklı tutulmuştur. Yine TBMM açıldığında Elviye-i Selâse'den seçilen mebuslar Ankara'da yerlerini alırlarken Ahıska için böyle bir şey söz konusu değildi. Bunların dışında 1921'de Moskova görüşmeleri yapılırken, Türk ordusu Ahıska ve Batum'a girmiş olmasına rağmen, yine Moskova Antlaşması'nda Batum ile Ahıska'nın durumu ayrı tutulmuştur. Osmanlı Devleti'nin Ahıska'yı ilhak etmesindeki diğer bir tereddüdü ise Rus idaresi altında geçen 150 sene nedeniyle bölgedeki Müslüman nüfusun oranı azaldığı için olası bir halkoylamasının neticesinin olumsuz olma ihtimalinin yüksek olacağı gerçeğidir. Çünkü Abdülhalik Bey'in yaptığı incelemelere göre Ahıska'nın %68'i Müslüman iken bu oran Ahılkelek'te ancak %8'i, toplamda ise %41'i bulmaktaydı.

Osmanlı Devleti bütün tereddütlerine rağmen bölgeyi idare etmesi için Ahıska'ya bir müfettiş tayin etmiş, daha sonra bu müfettişe mutasarrıflık görevi vererek bölgede mülkî işleri yürütmeye çalışmıştır. Fakat bu teşkilatın, savaş ortamının getirdiği olumsuz koşullar, Osmanlı yetkilileri arasındaki bölgenin idare tarzının (mülkî-askerî marifetiyle idare tartışmaları) savaş sonuna kadar netleşmemesi, Osmanlı kurumları arasındaki iletişim-sizlik ve kurumların yönetme kabiliyetinin yeterli olmaması nedenleriyle başarılı olduğu söylenemez.

Osmanlı Devleti Mondros Mütarekesi'nden önce başladığı bölgenin tahliyesini, Aralık 1918 başlarında bitirmişti. Böylece Rus İhtilalleri ile başlayan Ahıska'daki son Osmanlı idaresi serüveni son bulmuştu.

KAYNAKÇA

1. Arşivler

- *Azerbaycan Respublikası Devlet Arxivi (Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivleri) (ARDA)*

- *Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi (ATASE)*

BDH: Büyük Dünya Harbi

İSH: İstiklal Harbi

- *Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi (BOA)*

A.AMD.MV: Âmedî Kalemî Meclis-i Vükelâ

A.VRK: Sadaret Evrakı

AFTE: Ali Fuat Türkgeldi Evrakı

BEO.NGG: Babıâli Evrak Odası Nezaret Gelen Giden

BEO.VGG: Babıâli Evrak Odası Vilayet Gelen Giden

DH.EUM.5.Şb: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Beşinci Şube

DH.ŞFR: Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi
DH.UMVM: Dâhiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye ve Vilayât Müdüriyeti
DH/İ-UM: Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı
HR.HMŞ.İŞO: Hariciye Nezareti Bab-ı Alî Hukuk Müşavirliği İstişare Odası
HR.SYS: Hariciye Nezareti Siyasî Kalemi
İ.DUİT: Dosya Usulü İrade Tasnifi
DH.MB.HPS: Dâhiliye Nezareti Mebânî-i Emîriye ve Hapishâneler Müdüriyeti
MF.MKT: Maarif Nezareti Mektubî Kalemi
MV: Meclis-i Vükelâ Mazbataları
- The National Archives of United Kingdom (İngiliz Millî Arşivleri) (NA)
WO: War Office
FO: Foreign Office
CAB: Cabinet Papers
AIR: Air Force
Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTK)
Kazım Orbay Kısmı, II. Bölüm (KO/II)

2. Basılmış Belgeler

Berlin Kongresi Protokollerinin Tercümesidir (1298/1880), Matbaa-i Amire, İstanbul.
Dokümenti i Materyalı Po Vneşney Zakavkazya i Gruzii (1919), Tipografiya Pravitelstva Gruzinskoy Respubliki, Tiflis.
Dokümenti Vneşney Politiki SSSR (1957), c. I, Gosudarstvennoe İzdatelstvo Politiceskoy Literaturı, Moskva.

3. Gazeteler

Ati
Christian Science Monitor
İkdam
Sabah
Tanin
Tasvir-i Efkâr
The Georgian Messenger
The Manchester Guardian
The Times
The Transcaucasian Post
Vakit

4. Kitap ve Makaleler

ALLEN, William Edward David ve Paul Muratoff (1966), *Kafkas Harekâtı (1828-1921): Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
AVALOV, Zurab (1924), *Nezavizimost Gruzii v Mejdunarodnoi Politike*, Paris.

- BALA, Mirza (1953), "Müstakil Azerbaycan", *Birleşik Kafkasya (Vereinigtes-Kaukasian)*, n. 5 (22), München.
- BAYUR, Yusuf Hikmet (1952), *Türk İnkılabı Tarihi*, c. II/IV Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- BELEN, Fahri (1967), *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1918 Yılı Hareketleri*, c. V, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- BERDZENİŞVİLİ, Nikoloz ve Simon Canaşıa (1997), *Gürcüstan Tarihi*, Çev. Hayri Hayrioğlu, Sorun Yayınları, İstanbul.
- BIHL, Wolfdieter (1992), *Die Kaukasus-Politik der Mittelmäechte*, c. II, Böhlau Verlag, Wien, Köln, Weimar.
- BİLGE, M. Sadık (2005), *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, Eren, İstanbul.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Kafkas Cephesi 3 üncü Ordu Harekâtı* (1993), c. II/1, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Kafkas Cephesi 3 üncü Ordu Harekâtı* (1993), c. II/2, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- BOSTAN, İdris (1988), "Ahıska", *TDVİA*, c. I, İstanbul, ss. 526-527.
- ÇAKMAK, Fevzi (1936), *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri*, Genelkurmay Matbaası, Ankara, s. 268.
- EMECEN, Feridun (1993), "Çıldır Eyaleti", *TDVİA*, c. VIII, Ankara, ss. 300-301.
- ERİM, Nihat (1953), *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)*, c. I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- FİRUZ, Kazemzadeh, (1951), *The Struggle For Transcaucasia (1917-1921)*, Philosophical Library, New York, George Ronald, Oxford.
- GÖKDEMİR (1989), Ahmet Ender, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- GÖRGÜLÜ, İsmet (1993), *On Yıllık Harbin Kadrosu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- HOVANNISIAN, Richard G. (1967), *Armenia on the Road to Independence 1918*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles.
- HOVANNISIAN, Richard G. (1971), *The Republic of Armenia: The First Year (1918-1919)*, c. I, Berkeley, Los Angeles, London.
- KARABEKİR, Kazım (2009), *Günlükler (1906-1948)*, c. I, Yay.Haz. Yücel Demirel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- KAYABALI, İbrahim ve Cem Ender Arslanoğlu (1973), "Kuzey Anadolu Sınırlarının Tarihi", *Türk Kültürü*, Sayı: 12, Yıl: XI, ss. 321-537.
- KILIÇ, Selami (1998), *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu, Brest-Litovsk Barışı ve Müzakereleri (22 Aralık 1917 - 3 Mart 1918)*, İstanbul.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin (1966), "Türk-Gürcü Savaşı'nda En Büyük Milli Kahramanımız: Y. Mühendis Osman Server Atabek (1886-1962)", *Kars İli*, Sayı: I (Özel Sayı: Çıldır, Ardahan, Hanak Posof İlçelerinin Kurtuluşunun 45. Yıldönümü), Kars Turizm ve Tanıtma Derneği Yayınları, Ankara, ss. 54-58.

- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin (1992), *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar: İlk-Kıpçaklar (M.Ö. VIII.-M.S. VI. yy.) ve Son-Kıpçaklar (1118, 1195) ile Ortadoks-Kıpçak Atabekler Hükûmeti (1267-1578) (Ahıska/ Çıldır Eyaleti tarihi'nden)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin (1993), *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- KURAT (1967), Akdes Nimet, "Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı (20 Aralık 1917-3 Mart 1918)", *Belleten*, c. XXXI, no: 123, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, ss. 375-413.
- KURAT (1990), Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- MENTEŞE, Halil (1986), *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, Hürriyet Yayınları, İstanbul.
- MINORSKY, V. (1986), "Akhıska", *The Encyclopedia of Islam (New Edition)*, V. I, Leiden, E.J. Brill.
- KEYKURUN, Naki (1998), *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları: 1905-1920*, İlke Kitapevi, Ankara.
- ÖZTUNA, Yılmaz (1996), *Devletler ve Hanedanlar: Türkiye (1074-1990)*, c. II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- SARI, Mustafa (2014), *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- SUNY, Ronald Grigor (1989), *The Making of The Georgian Nation*, I.B. Tauris & Co.Ltd., London.
- ŞAHİN, Enis (1998), "Türkiye Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği İlişkilerinin Başlaması ve Erzincan Mütarekesi", *Kafkas Araştırmaları*, c. IV, İstanbul.
- ŞAHİN, Enis (2002), *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- TUGAÇ (1975), Hüsamettin, *Bir Neslin Dramı: Kafkas Cephesinden Çarlık Rusyası'nda Tutsaklıktan Anılar*, Çağdaş Yayınları, İstanbul.
- WHEELER-BENNET, John W. (1963), *Brest-Litovsk The Forgotten Peace March 1918*, Macmillan&Co. Ltd., London.